

Academiejaar 2005 - 2006

Verborgten Kinderen

**Een explorerende analyse van veertig getuigenissen
van ondergedoken joodse kinderen**

**Verhandeling voorgelegd aan de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte voor het
verkrijgen van de graad van licentiaat in de geschiedenis,
door Nele De Clercq.**

Promotor: Professor Jan Art

Verklaring in verband met de toegankelijkheid van de licentiaatsverhandeling

Ondergetekende,

afgestudeerd als licentiaat Geschiedenis aan de Universiteit Gent in het academiejaar 2005-2006 en auteur van de verhandeling met als titel

.....
.....
.....

verklaart hierbij dat hij/zij geopteerd heeft voor de hierna aangestipte mogelijkheid met betrekking tot de consultatie van zijn/haar licentiaatsverhandeling:

- de verhandeling mag steeds ter beschikking worden gesteld van elke aanvrager;
- de verhandeling mag enkel ter beschikking worden gesteld met uitdrukkelijke goedkeuring van de auteur (maximumduur van deze beperking: 10 jaar);
- de verhandeling mag ter beschikking worden gesteld van een aanvrager na een wachttijd van jaar (maximum: 10 jaar);
- de verhandeling mag nooit ter beschikking worden gesteld van een aanvrager (maximumduur van het embargo: 10 jaar).

Elke gebruiker is te allen tijde verplicht om, wanneer van deze scriptie gebruik wordt gemaakt in het kader van wetenschappelijke en andere publicaties, een correcte en volledige bronverwijzing in de tekst op te nemen.

Gent, (datum)

..... (handtekening)

‘Wie luistert naar een getuige, wordt een getuige.’
Eli Wiesel

Voorwoord

Graag wil ik hier mijn dankbaarheid uiten aan alle personen die me tijdens het verloop van mijn onderzoek gesteund hebben.

Vooreerst wil ik dank betuigen aan mevrouw Hanne Hellemans. Zij was degene die me dit boeiende onderwerp heeft aangeraden en me hielp mijn onderzoek op poten te zetten. Dankzij haar kon ik het interviewmateriaal in het Joods Museum voor Deportatie en Verzet bekijken. Haar professionele hulp en raad doorheen het hele onderzoeksproces maakten het voor mij aangenaam werken.

Mijn dankbaarheid gaat ook uit naar Professor Jan Art voor de motiverende gesprekken en raad. Hij heeft me aangezet verder te werken op dit onderwerp. Ook de literatuurtips van Professor Bruno De Wever zetten mij op de goede weg, bedankt daarvoor.

Ik ben grote erkentelijkheid verschuldigd aan de heer Johannes Blum. Zonder zijn inzet voor dit wetenschappelijk project had ik geen gebruik kunnen maken van dit excellente basismateriaal. Ik hoop dat hij zijn interviewwerk nog lange tijd zal verder zetten en dat nog veel personen hem openhartig en gastvrij hun getuigenis aanbieden.

Daarnaast gaat een warm woord van dank uit naar de heer Ward Adriaens, directeur, en alle andere medewerkers van het voornoemde JMDV, waar ik telkens van een welkome ontvangst mocht genieten. In het bijzonder wil ik hier Tuvia en Tina bedanken die me meermaals uit de ‘technische nood’ hielpen.

Ik ben ook dank verschuldigd aan Lieve Hanselaer voor haar hulp bij het vertalen van enkele Franse hersenbrekers.

En zeker wil ik mijn ouders, broer en zus bedanken voor het eindeloos luisteren en het tonen van interesse. Papa moet ik hier zeker vermelden voor al de moeite die hij stak in het urenlang nalezen van mijn transcripties en afgewerkte stukken scriptie. Ik besef dat niet iedereen dit geluk heeft.

En ten slotte wil ik Sarah en Ruth De Hert en Sigrid Van Dender opnemen in dit dankwoord. Bedankt voor de vele ‘uitraasmomenten’ en de nodige duwtjes in de rug die maakten dat ik bleef doorzetten, voor de interesse die jullie toonden en het invullen van de nodige ontspanningsmomenten.

Van harte bedankt!

Nele De Clercq

Lijst van afkortingen

AIVG	Aide Israélite aux Victimes de la Guerre
AJB	Association des Juifs en Belgique
CDJ	Comité de Défense des Juifs
CVJ	Comité voor de Verdediging van de Joden
Gestapo	Geheime Staatspolizei
JMDV	Joods Museum voor Deportatie en Verzet
JOC	Jeunesse Ouvrière Chrétienne
KAJ	Katholieke Arbeidersjeugd
KUL	Katholieke Universiteit Leuven
NSDAP	Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei
NWK	Nationaal Werk voor Kinderwelzijn
OF	Onafhankelijkheidsfront
ONE	Oeuvre National d' Enfance
ULB	Université Libre de Bruxelles
UG	Universiteit Gent

Bibliografie

1. Bronnen

1.1 Mondelinge getuigenissen

en volgnummer Archiefnummer	Initialen	Opmerking	Opnamedatum	Cassettenummers	- tot min/sec Opname van		min/sec Totale opname
64- 1	K.B.		09-12-97	015-I 016-II	62'00" +	93'00" 24'00"	55'00"
68-2	A. E.		05-01-98	021	0	93'00"	93'00"
71-3	T.I.		03-02-98	024-I 016-II	+	7'30"	30'00"
78-4	S.D.		11-03-98	034	0	76'00"	76'00"
95-5	G.V.		23-06-98 19-11-98	065-I 066-II 060-III 067-IV	0 0 69'35" 41'00"	96'46" 97'16" 97'00" 96'00"	276'00"
122-6	R.L.		20-01-99	120-I 121-II	0 0	93'00" 74'10"	167'00"
125-7	O.L.		29-01-99	119-I 123-II 124-III	37'00" 0 0	93'00" 93'00" 18'00"	167'00"
171-8	M.R.		05-08-99	207-I 210-II 214-III	34'00" 56'00" 0	97'00" 47'41" 83'00"	187'00"
201-9	R.E.		07-02-00	250-I 248-II	0 66'00"	93'00" 93'00"	120'00"
220-10	G.R.		10-04-00	272	0	80'00"	80'00"
229-11	G.M.		24-05-00	284	+	80'00"	80'00"
252-12	D.A.		15-01-01	323-I 324-II	0 0	93'00" 65'30"	158'30"
253-13	L.M.		25-01-01	326-I 329-II	0 0	93'00" 24'00"	117'00"
254-14	B.M.		29-01-01	329-I 325-II	+	69'00" 63'00"	

				331-III	0	12'00"	144'00"
257-15	B.R.		13-02-01	333-I	+	45'00"	
				334-II	0	76'00"	121'00"
266-16	K.M.		23-03-01	346-I	0	93'00"	
				344-II	82'00"	88'00"	95'00"
267-17	B.M.		27-03-01	350	0	71'00"	71'00"
272-18	K.S.		25-04-01	357-I	0	93'00"	
				356-II	+	33'00"	126'00"
276-19	S.E.		09-05-01	363-I	0	93'00"	
				364-II	0	23'00"	116'00"
282-20	K.M.		08-06-01	364	+/-	52'00"	52'00"
335-21	S.B.		22-10-01	416-I	+	50'00"	
				417-II	+	14'00"	
				460-III	0	81'00"	145'00"
345-22	W.A.		26-11-01	431-I/II	+	78'00"	
			05-12-01	459-III	+	35'00"	113'00"
370-23	W.L.		29-04-02	484-I	54'00"	93'00"	
				485-II	0	73'00"	112'00"
372-24	A.J.		09-05-02	487-II	31'00"	93'00"	
				488-II	0	30'00"	
				490-III	61'00"	93'00"	124'00"
374-25	S.M.		13-05-02	489-I	61'00"	93'00"	
				490-II	0	61'00"	93'00"
384-26	G.J.		13-06-02	507	+	29'00"	29'00"
428-27	S.L.		07-01-03	593	0	48'00"	48'00"
446-28	S.J.		30-04-03	617-I	33'30"	93'00"	
				618-II	0	35'30"	95'30"
454-29	W.S.		19-06-03	639	0	60'00"	60'00"
468-30	F.S.		18-08-03	663-I	+	43'00"	
				673-II	26'00"	87'00"	104'00"
471-31	L.E.		18-09-03	665-II	50'30"	93'00"	
				667-II	0	29'30"	72'30"
540-32	O.A.		09-07-04	770-I	70'00"	93'00"	
				771-II	0	93'00"	
				772-III	+	33'00"	
				773-IV	10'59"	18'09"	156'00"
541-33	W.S.		29-07-04	772-I	+	40'00"	
				773-II	0	10'58"	
				775-IV			
				776-V			51'00"
555-34	D.R.		20-10-04	795	0	41'30"	41'30"
558-35	D.J.		25-10-04	797	0	60'30"	60'30"
604-36	P.A.		19-04-05	880-I	57'25"	93'00"	
				881-II	79'00"	93'00"	
				885-III	0	31'00"	81'00"
609-37	H.E.		03-05-05	890-I	16'00"	93'00"	
				891-II	0	93'00"	
				892-III	0	37'30"	114'00"
652-38	A.J.		20-09-05	959-I	+/-	52'00"	
				960-II	0	67'00"	119'00"
658-39	S.A.		06-10-05	968	0	55'00"	55'00"
661-40	L.F.		11-10-05	973-I	+/-	47'00"	

				974-II	0	11'40"	58'40"
--	--	--	--	--------	---	--------	--------

2. Literatuurlijst

Methodologie

- DE WEVER B. en FRANCOIS P., *Gestemd verleden. Mondelinge geschiedenis als praktijk* (Vlaams Centrum voor Volkscultuur) 2003. →Eigen bezit.
- DU BOIS-REYMOND M. en WAGEMAKERS T. (eds.), *Mondelinge geschiedenis: over theorie en praktijk van het gebruik van mondelinge bronnen* (Amsterdam: SUA) 1983. →L09.K6842, Universiteitsbibliotheek Gent.
- PERKS R. en THOMSON A. (eds.), *The oral history reader* (Londen: Routledge) 1998. →L09.11586, Universiteitsbibliotheek Gent.
- PREVENIER W., HOWELL M. en BOONE M., *Uit goede bron. Introductie tot de historische kritiek* (Leuven/Apeldoorn: Garant) 2000. →Eigen bezit.
- 'T HART H. e.a., *Onderzoeksmethoden* (Amsterdam: Boom) 1998. → PS04A.ACM355, Universiteitsbibliotheek Gent.
- VANSINA J., *Oral tradition as history* (Londen: Currey Ltd.) 1995. → LO91.05.064, Universiteitsbibliotheek Gent.
- VAN DEN BERGHE G., *Met de dood voor ogen. Begrip en onbegrip tussen overlevenden van nazi-kampen en buitenstaanders* (Berchem: Epo) 1987.
- VAN DEN BERGHE G., *Getuigen: een case-study over ego-documenten (2 dln)* (Brussel: Navorsings- en Studiecentrum voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog) 1995. →L09.SA247, Universiteitsbibliotheek Gent.

**Algemene literatuur: ondergedoken kinderen en onderduikgevers
in de Tweede Wereldoorlog.**

- BLETEK H., *De houding van de katholieke kerk tegenover de joden tijdens de Tweede Wereldoorlog in Vlaanderen: sporen naar een verleden dat ons nog net raakt* (Gent: UG, onuitgegeven licentiaatverhandeling) 2003. → BIB.GTH.027138, Universiteitsbibliotheek Gent.
- BLUM J., *Le père Bruno Reynders, héros de la Résistance* (Brussel: Les Carrefours de la Cité) 1993. → 8NIV 940.531.8 REYN ZH, Universiteitsbibliotheek ULB.
- BRACHFELD S., *Ze hebben het overleefd* (Brussel: VUBPress) 1997. → SOMA BA 22.118 / Magazijn, Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij, Brussel.
- BRACHFELD S., *Ils n'ont pas eu les gosses* (Herzlia, Israël : Institut de Recherches sur le Judaïsme Belge) 1989. → BUBER260/189, Universiteitsbibliotheek ULB.
- COMTE M., *Sauvetages et Baptêmes. Les religieuses de Notre-Dame de Sion face à la persécution des Juifs en France (1940-1944)* (Parijs : L'Harmattan) 2001. →Eigen bezit.
- DE DIJN R., *Zeg nooit dat je Rachmil heet. Een joodse jongen overleeft de oorlog in een Vlaams gezin* (Leuven: Van Halewyck) 2005. →Eigen bezit.
- DE VOLDER J. en WOUTERS L., *Van binnen weent mijn hart. De vervolging van de Antwerpse joden* (Antwerpen: Standaard Uitgeverij) 1999. → L09.13122, Universiteitsbibliotheek Gent.

- HELLEMANS H., *Zij die verloren zijn, zullen niet vergeten worden: pogingen tot herintegratie van de kinderen in de joodse gemeenschap na de Tweede Wereldoorlog : een ideologisch debat* (Gent: RUG, onuitgegeven licentiaatverhandeling) 2002. →BIB.GTH.026295, Universiteitsbibliotheek Gent.

- HELLEMANS H., ‘Tot wie behoort de ziel van het kind? De herintegratie van kinderen in de joodse gemeenschap na de Tweede Wereldoorlog’, in: *Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis* 13/14 (2004) 187-222. → BTSL.0995, Tijdschriftenleeszaal Universiteit Gent.

- HELLEMANS H., *Emilie Fresco. Redders en geredden in Mechelen tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Mechelen: Joods Museum voor Deportatie en Verzet, catalogus naar aanleiding van de tentoonstelling) 2005. →Eigen bezit.

- INGHELRAM M., *Joodse kinderen opgevangen in een katholiek milieu tijdens de Tweede Wereldoorlog: Belgische situatie 1942-1945* (Leuven: KUL, onuitgegeven licentiaatverhandeling) 1992. → THL48165, Universiteitsbibliotheek Leuven.

- LIEBMAN M., *Als jood geboren : een joodse familie tijdens de oorlog* (Antwerpen: Standaard) 1977. → PS03.BFA026, Universiteitsbibliotheek Gent.

- LONCIN J., *Geheime routes en netwerken. Joodse kinderen op de vlucht voor de holocaust* (Leuven: Davidsfonds) 2003. → 935.4, Stedelijke Bibliotheek Gent.

- MICHMAN D. (ed.), *Belgium and the Holocaust, Jews, Belgians, Germans* (Jeruzalem: Yad Vashem) 1998. →PS03.BFA126, Universiteitsbibliotheek Gent.

- RASJFUS M., *N'oublie pas le petit Jésus. L'église catholique et les enfants juifs (1940-1945)* (Levallois-Peret : Manya) 1994. →REL 274R 138, Universiteitsbibliotheek ULB.
- STEINBERG L., *Le Comité de défense des Juifs en Belgique 1942-1945* (Brussel : Editions de l'Université Libre de Belgique) 1973. → PSO3.BFA017, Universiteitsbibliotheek Gent.
- STEINBERG M., *L' étoile et le fusil. La question juive 1940-1942* (Brussel: Vie ouvrière) 1983. →PS03.BFA049, Universiteitsbibliotheek Gent.
- STEINBERG M., *L' étoile et le fusil. La traque des juifs 1942-1944 (2 dln.)* (Brussel: Vie ouvrière) 1986. →LO4.NO1E025, Universiteitsbibliotheek Gent.
- TEITELBAUM-HIRSCH V., *Tranen onder het masker* (Antwerpen: Coda) 1994. → SOMA BA 15.938 / Magazijn, Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij, Brussel.
- VAN DONGEN H., *Winterhulp 1940-1944: aspecten (sic) van de voedselvoorziening en de hulpverlening in de bezettingstijd* (Gent: RUG, onuitgegeven licentiaatverhandeling) 1983. →BIB.GTH.019289, Universiteitsbibliotheek Gent.
- VEGH C., *Je ne lui ai pas dit au revoir. Des enfants de déportés parlent* (Parijs : Editions Gallimard) 1979. →Eigen bezit.
- ZAJDE N., *Souffle sur tous ces morts et qu'ils vivent! La transmission du traumatisme chez les enfants des survivants de l'extermination nazie* (Grenoble :c Pensée Sauvage) 1993. →Eigen bezit.

Migratie en sociaal profiel van de toekomstige onderduikers

- CAESTECKER F., *Ongewenste gasten: joodse vluchtelingen en migranten in de dertiger jaren in België* (Brussel: VUBPress) 1993. →L09.SR274, Universiteitsbibliotheek Gent.
- MORELLI A.(ed.), *Geschiedenis van het eigen volk. De vreemdeling in België van de prehistorie tot nu* (Leuven: Kritak) 1993. →BIB.S.015452, Universiteitsbibliotheek Gent.
- SAERENS L., *Vreemdelingen in een wereldstad: een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944)* (Tielt: Lannoo) 2000.
→BIB.N.027700, Universiteitsbibliotheek Gent.
- SAERENS L., ‘Die Hilfe für Juden in Belgien’, in: BENZ W. en WETZEL J. (eds.), *Solidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit, Regionalstudien 4, Slowakei, Bulgarien, Serbien, Kroatien mit Bosnien und Herzegowina, Belgien, Italien* (Berlijn: Metropol 2004) 193-280. →SOMA BA 37.862 / Magazijn, Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij, Brussel.
- VAN DOORSLAER R. (ed.), *Les juifs de Belgique: de l’ immigration au génocide 1925-1945* (Brussel: Centre de recherches et d’ études historique de la seconde guerre mondiale) 1994. →L09.10147, Universiteitsbibliotheek Gent.
- VAN DOORSLAER R., *Kinderen van het getto: Joodse revolutionairen in België 1925-1940* (Antwerpen: Hadewych) 1995. →0185, Bibliotheek JMDV.

Religie

- ABICHT L., *De joden van België* (Amsterdam/Antwerpen: Atlas) 1994.
→ BIB.N.022584, Universiteitsbibliotheek Gent.
- ABICHT L., *De joden van Antwerpen* (Antwerpen/Amsterdam: Houtekiet) 2000. →Eigen bezit.

- BRACHFELD S., *Onze Joodse buren* (Antwerpen: Houtekiet) 2000. → L67B.G684, Universiteitsbibliotheek Gent.

De Tweede Wereldoorlog en het nazisme

- www.serendib.be (site met enkele boeken en een uitgebreid artikelenbestand van de hand van Gie van den Berghe.)
- STEVENS N., *De jodenvervolging en de Joodse gemeenschap in Gent tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Gent: RUG, onuitgegeven licentiaatverhandeling) 1997. →BIB.GTH.020034, Universiteitsbibliotheek Gent.
- VAN DEN WIJNGAERT M. e.a., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen: Standaard Uitgeverij) 2004. →LO9.15204, Universiteitsbibliotheek Gent.
- VANWELKENHUYZEN J. en DUMONT J., *1940: le grande exode* (Paris-Gembloux: Editions Duculot) 1983. →PS03.BFA047, Universiteitsbibliotheek Gent.
- WITTE E., *Politiek en democratie* (Brussel: VUBPress) 2002. →Eigen bezit.
- WITTE E. en CRAEYBECKX J., *Politieke geschiedenis van België sinds 1830: spanningen in een burgerlijke democratie* (Antwerpen: Standaard) 1983. →BIB.N.013120, Universiteitsbibliotheek Gent.

De onderduik en psychologisch nalatenschap

- S.A., *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (fourth edition: DSM-IV) (Washington: American Psychiatric Association) 1994. → PPW.16A.0146 (Universiteitsbibliotheek Gent).
- DELPARD R., *Überleben im Versteck, Jüdische Kinder 1940-1944* (Bonn: Verlag J.H.W. Dietz Nachfolger GmbH) 1994. →0236, Bibliotheek JMDV.

(Originele uitgave: Idem, *Les enfants cachés* (Parijs: Editions Jean-Claude Lattés) 1993.)

- DE WIT J., VAN DER VEER G. en SLOT N.W., *Psychologie van de adolescentie* (Baarn: HBuitgevers) 2005. →eigen bezit
- EVERS-EMDEN B., *Geleende kinderen. Ervaringen van onderduikers en hun joodse beschermelingen in de jaren 1942 tot 1945* (Kampen: Kok) 1994.
→908c209, Magazijn CB, Erasmuslaan 36, Universiteitsbibliotheek Nijmegen.
- EVERS-EMDEN B., *Onderduikers en hun Joodse 'kinderen' over de onderduikperiode : interviews met mensen die Joodse kinderen bij zich lieten onderduiken en interviews met deze Joodse onderduikers* (Utrecht: Stichting ICODO)1988. → MB 78 c 14, Geert Grooteplein 15, Universiteitsbibliotheek Nijmegen.
- EVERS-EMDEN B., *Ondergedoken geweest: een afgesloten verleden? Joodse 'kinderen' over hun onderduik, vijftig jaar later* (Kampen: Kok) 1995. → 932 c 282, Magazijn CB, Erasmuslaan 36, Universiteitsbibliotheek Nijmegen.
- FRYDMAN M., *Le traumatisme de l'enfant caché: répercussions psychologiques à court et à moyen termes* (Gerpennes: Editions Quorum) 1999.
→3PSY155.93FRYD, Universiteitsbibliotheek ULB.
- HERMAN J.L., *Trauma en herstel: de gevolgen van geweld van mishandeling thuis tot politiek geweld* (Amsterdam: Wereldbibliotheek) 1995. →
PPW.15B.0284, Universiteitsbibliotheek Gent.
- KEILSON H., *Enfants victimes de la guerre* (Parijs: Presses universitaires de France) 1998. →4NIV 155.44 KEIL, Universiteitsbibliotheek ULB.

- MASSANGE C., *Bâtir le lendemain : l'aide aux victimes de la guerre et le service social juif de 1944 à nos jours* (Brussel : Didier Devillez Editieur) 2002.
→4NIV 362.84 MASS, Universiteitsbibliotheek ULB.
- SMET K., *De intergenerationele transmissie van het holocausttrauma* (Gent: UG, onuitgegeven licentiaatverhandeling) 2003. →PPW.LIC.6299, Universiteitsbibliotheek Gent.
- VERHEY E., *Om het joodse kind* (Amsterdam: Nijgh & Ditmar) 1991. →0191, bibliotheek JMDV.
- WEBBER J. (ed.), *Jewish identities in the new Europe* (Londen: Littmann library of Jewish civilization) 1994. →L51.E109, Universiteitsbibliotheek Gent.

Inleiding

1. Probleemstelling

*'Ik (R.) geloof niet dat ik wist waarom ik verstoep werd. Ik veronderstel dat ze het ons wel gezegd hebben, dat we joods waren en dat we ons moesten verstopen. Ik stel me vaak die vraag, omdat ik denk dat het grootste lijden voor een persoon is, dat men hem een verscheidenheid aankleeft. Dat men je zegt dat je een zwarte bent of een vreemdeling bent, dat je anders bent. Dat je niet bent als hen. Dat je joods bent en dat je daarom moet verdwijnen en naar ergens anders gaan en dat je die en die dingen niet meer mag doen of net moet doen. En ik lijd erg onder die vraag, omdat het lijkt alsof heel mijn jonge kinderjaren geheim waren. Ik heb geen herinnering aan dingen zoals bij mijn vader op de knie zitten of in mijn moeders armen genomen worden. Er is zo'n enorme put over mijn kinderjaren in mijn geheugen. Ik vraag me dan af wie we waren, mijn zus en ik.'*¹

De familie van R. kwam eind de jaren twintig van de twintigste eeuw naar België, op zoek naar een beter bestaan. De situatie in Polen leek uitzichtloos, waardoor ze besloten hun leven te herbeginnen in Antwerpen. Het ging hen voor de wind, vader werkte in de bonthandel en moeder bleef thuis en zorgde voor R. en L., de twee kinderen die hier in België geboren werden. De kinderen kenden geen grote rijkdom, maar wel een goed bestaan in een liefdevolle omgeving.

Maar in de zomer van 1942 raakte hun wereld uit evenwicht. Het rommelde al een tijdje, daar ten oosten van België, maar niemand dacht dat het gevaar zo dicht zou komen. Plots was het hoog tijd dat R. en haar zusje moesten 'verdwijnen'. Ze mochten niet meer bestaan, want ze waren joods. De kleine R. had dit woord nog nooit gehoord, ze was dan ook helemaal niet in de joodse traditie opgevoed. Ze had nog nooit een sabbat gevierd of koosjer gegeten. En toch... toch was ze joods en moest ze onderduiken. R. werd samen met haar zus in dezelfde familie geplaatst. Mensen die ze nog nooit gezien had en vreemden voor haar waren, zouden nu voor haar zorgen. R. en haar zus kwamen terecht bij een warm en liefdevol koppel. Alles was nieuw, ook de katholieke godsdienst. Maar R. paste zich aan, zonder vragen te stellen. Ze werd iemand anders, iemand die zeer gehoorzaam was en alles deed wat van haar verwacht werd.

R. had geluk. Niet alleen zij en haar zus overleefden de periode, ook hun ouders wisten al die tijd onder te duiken en in leven te blijven. R. was inderdaad één van de

¹ Interview Johannes Blum met R.B., 13/12/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 257, cassettes 333 en 334 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

uitzonderingen die in een compleet herenigd gezin kon opgroeien. Toch had R. het zwaar. De herinneringen bleven doorwegen en vader en moeder waren niet dezelfde personen van voor de oorlog. Iedereen was getekend. De periode van onderduik liet een leegte achter, een periode van niet-bestaan. R. ziet die tijd als een tijd waarin ze niet mocht bestaan, niet zijn wie ze was. Ze ging in therapie om de gebeurtenissen te plaatsen, ze niet meer te sterk te laten ingrijpen op haar bestaan. Het duurde lang vooraleer ze erover kon getuigen. Maar nu vindt ze dat ze op een leeftijd gekomen is dat ze mag praten. En als men mag praten, dan moet men praten. Voor haar is het een nood geworden om haar verhaal te vertellen.²

Van de vele volkerenmoorden die de geschiedenis telt, die ook het herdenken waard zijn, blijft de genocide die tijdens de Tweede Wereldoorlog plaatsvond een beklijvend effect hebben op al de aanhouders van deze geschiedenis. Er zijn duizenden uitgaven, documentaires en musea die handelen over de politieke en militaire aspecten van de oorlog, de deportaties, de concentratiekampen, de mensonterende daden van de nazi's ... en nog blijft het moeilijk de ware gruwel te vatten.

Men vergeet tussen die massa aan informatie wel eens de meest kwetsbare groep. Kinderen staan niet vaak centraal in een boek over de Tweede Wereldoorlog. Althans, R. stond niet alleen. Er moesten in België zo'n vierduizend kinderen van joodse afkomst tegen de nazi-terreur beschermd worden. Die bescherming bestond erin hen te voorzien van een andere identiteit en hen te verbergen, ergens op een plaats waar de nationaal-socialistische bezetter hen niet zou kunnen raken. Daartoe moesten deze kinderen hun verleden en hun herkomst vergeten en opgaan in de nieuwe hen omringende cultuur van de 'redders'. Het verlangen om de familieleden terug te zien was groot, maar de angst en het verdriet moesten opzij geschoven worden door hun instinct dat hen ertoe dreef te overleven.³

In vergelijking met andere bladzijden uit de geschiedenis van de oorlog van '40-'45, gaat de bladzijde hier over een bijna paradijselijke toestand. In het verhaal van de onderduikers zijn er bijna geen verschrikkingen, is er meestal te eten, slaapt men in een bed. Het leed van de verborgen kinderen bleef nog beperkt en draaglijk. Sylvain Brachfeld stelt dat we aan de hand van persoonlijke verhalen van 'ondergedoken

² *Interview Johannes Blum met R.B.*, 13/12/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 257, cassettes 333 en 334 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³ V. Teitelbaum-Hirsch, *Tranen onder het masker* (Editions Labor 1994) 15.

kinderen' beter de verscheidenheid aan menselijke drama's en de aard van de geboden hulp kunnen begrijpen.

Niemand heeft volgens hem het recht de geschiedenis te verzwijgen en geen enkele overlevende mag zich in stilzwijgen hullen.⁴

Daarom is het werk dat Johannes Blum in 1993 begon en vandaag nog verricht zo belangrijk. Blum interviewt vanuit pure interesse. Hij selecteert niet enkel mensen die ondergedoken zaten tijdens de Tweede Wereldoorlog, maar ook gedeporteerden, verzetslieden, politiek gevangenen en kinderen van verzetslieden en gedeporteerden. Dit wijde interesseveld heeft tot resultaat gehad dat hij momenteel 668 getuigenissen op band kon vastleggen. Al deze tapes kunnen gebruikt worden voor verder historisch onderzoek, als bewijsstukken van een tragische geschiedenis. Blum stelt geen persoonlijk onderzoek in het verschiet, maar opent door zijn werk wel veel perspectieven voor andere onderzoekers die zijn materiaal, mits toestemming, kunnen gebruiken. De ooggetuigen van toen zullen ons binnen een niet nader te bepalen tijd niet meer kunnen vertellen wat er rondom hen gebeurde. Hoe ze het drama dat zich zo plots van hun leven meester maakte beleefden. Hoe ze er in hun latere leven mee omgingen en er nu op terugkijken. Hun herinneringen dragen bij tot een volledig beeld van de oorlog die zo sterk ingreep op het leven van velen. Zo sterk dat slachtoffers er nu nog de gevolgen van dragen. Het is door hun verhaal dat we zicht krijgen op de grote diversiteit aan gebeurtenissen en belevingen die zich in de periode 1940-1945 afspeelden.

De verwerking van deze getuigenissen is belangrijk bewijsmateriaal. Bewijsmateriaal in die zin dat het kan helpen negationisten van antwoord te dienen. Zij proberen op pseudo-wetenschappelijke manier te bewijzen dat de volkerenmoord die de nazi's uitvoerden op de joden en andere minderheidsgroepen nooit plaatsgehad heeft. Deze denkwijze is verwerpelijk en daarom moeten we blijven vertellen over de jodenvervolgingen, wat het doel was van de nazi's en hoe ze dit doel tot uitvoering brachten. Op deze manier kunnen we generatie op generatie laten kennis maken met de waarheid, ook al is die soms angstaanjagend. We moeten lessen trekken uit de geschiedenis en die doorgeven. Er moet een bewustzijn gehanteerd blijven dat ons waarschuwt voor gevaar. Het gevaar voor een nieuwe volkerenmoord of eender welke extremistische haat tegenover een bepaalde groep mensen.⁵ Haat waarvan ons nieuws

⁴ S. Brachfeld, *Zij hebben het overleefd* (VUBPress 1997) 12-13.

⁵ *Ibidem*, 11-12.

iedere dag weer getuigt en die soms heel dicht in onze buurt weer opflakkert. Partijen en bewegingen die deze haat zaaien en voeden, kunnen niet getolereerd worden.

De getuigende overlevende is een boodschapper, een communicator, een tussenpersoon van een erg waardegeladen onderwerp. Kan ik als ‘buitenstaander’ hierover nu schrijven? Dat ‘wie iets niet meemaakte er niet kan over oordelen’ is een vaak gehoord, maar volgens Gie van den Berghe manifest onjuist argument. Als men ‘oordelen’ begrijpt in zijn explicatieve betekenis van ‘leggen van cognitieve verbanden tussen objecten’, dan kan al wie over denkvermogen en informatie beschikt, oordelen. De oordeelskracht kan natuurlijk verlamd worden door bijvoorbeeld een sterke emotie, men kan meer of minder oordeelkundig te werk gaan, men kan slecht of onvoldoende geïnformeerd zijn, men kan overhaast, lichtvaardig, voorbarig of zonder kennis van zaken oordelen. Maar dit alles geldt zowel voor de actor als voor de observator. Zowel participant als niet-participant beschikken in principe over het vermogen om een gebeuren descriptief, constaterend, vergelijkend te interpreteren en hypothesen te formuleren.⁶ Voorstanders van de ‘doctrinaire insider-doctrine’ of het ‘insiderisme’ beschouwen ervaringskennis als de toetssteen voor theoretische kennis. Men stelt een soort principe voorop dat alleen groepsleden valide wetenschappelijke kennis met betrekking tot hun groep kunnen verwerven. Met betrekking tot dit onderwerp resulteert deze redenering in de stelling dat alleen joodse wetenschapsmensen onderzoek naar joden significant kunnen uitvoeren. Aldus dreigt een onoverbrugbare kloof te ontstaan, een soort van ‘begripsmatige apartheid’. Dit heeft verreikende implicaties voor het historisch onderzoek, want hieruit afgeleid is alleen eigentijdse geschiedenis authentiek. Alleen zij die direct bij de gebeurtenissen betrokken zijn, kunnen erover oordelen.

Zowel de extreme insider- als de extreme outsider-doctrine zijn simplistisch en sociologisch fout. Ervaringen kunnen ongetwijfeld inzicht voortbrengen, maar ervaring leidt niet automatisch tot bruikbare kennis. Ervaringskennis en theoretische of wetenschappelijke kennis voorstellen als twee verschillende vormen van kennis, is dus niet correct. Beide kennisvormen komen overigens vrij zelden in onvermengde vorm voor. Ervaringskennis uit de eerste hand wordt verworven door direct persoonlijk contact en is kennis op objectniveau. Ze is een met het persoonlijk handelen verbonden, aan de praktijk gebonden en op de praktijk gerichte kennis. Observators zijn beter geplaatst om

⁶ G. van den Berghe, *Met de dood voor ogen. Begrip en onbegrip tussen overlevenden van nazi-kampen en buitenstaanders* (Berchem 1987) 28.

beschouwelijke theoretische kennis te verwerven omdat hun gedistantieerde positie hen beter toelaat om door interactie van inductie en hypothesen, dus langs theoretische weg, tot kennis en dus tot objectiverende theorievorming te komen.

Insiders oordelen niet noodzakelijk beter of ‘objectiever’, maar anders dan outsiders. Door hun verschillende sociaal-culturele achtergrond en ervaring hanteren ze andere criteria, beklemtonen ze verschillende aspecten en schatten die anders in. De insider- en outsider-optie vullen elkaar aan. De actor-observator tegenstelling beklemtoont de verschillende plaats die beide partijen innemen. Een actor is door zijn actieve deelname steeds op een of andere wijze direct betrokken, terwijl een observator door zijn observerende functie indirect betrokken is. Deelnemers beleven vanuit een ik- of wij-perspectief, buitenstaanders vanuit een zij-perspectief. Afstandelijke, neutrale, nuchtere beschouwingen bij de actor worden bemoeilijkt door het feit dat objectivering en relativering, zelf-objectivering en zelf-relativering (kunnen) impliceren. De kans op subjectiever vertekening wordt hierdoor groter. De observator probeert afstand te bewaren, maar tegelijkertijd ook te verkleinen. Naarmate de directe betrokkenheid afneemt, neemt de kans op een afstandelijke en in een bepaald opzicht minder subjectieve interpretatie toe. Dit waarborgt evenwel geen grotere ‘objectiviteit’. De observator neemt bijvoorbeeld niet één maar meerdere actors, handelingen en gedragingen waar, ook die van zichzelf. Daardoor worden zijn aandacht en energie opgesplitst. Zolang hij niet selecteert, kan hij nooit voldoende inzicht verwerven in bepaalde gebeurtenissen. Om tot een meer diepgaand, beredeneerd oordeel te komen, moet hij uit het aanbod datgene selecteren wat hem om een of andere subjectieve reden aanspreekt en er zich in verdiepen. De observator dringt dan een bepaalde denkwereld binnen en maakt zich onwillekeurig een jargon en een bijzondere visie eigen. Hij raakt vertrouwd met de problematiek, verliest beetje bij beetje zijn status van leek, maar behoudt, zolang hij niet actief deelneemt, die van buitenstaander.

Observators en actors zijn elk op hun eigen wijze vooringenomen, beperkt, bevoor- en benadeeld. De vraag wie het meest accuraat observeert of interpreteert is volgens van den Berghe niet alleen onbeantwoordbaar, maar ook bijkomstig. Precies het feit dat het oordeel van de observator van dat van de participant kan afwijken, maakt het waardevol. Door een open dialoog kunnen beide perspectieven zich aan elkaar slijpen, elkaars distinctieve bijdrage vermenigvuldigen én elkaars beperktheden milderen.⁷

⁷ *Ibidem*, 17-27.

Deze redenering volgend, kan ik als outsider trachten iets bij te dragen tot het onderzoek naar de situatie van de joodse kinderen. Het feit dat ik zelf de interviews niet afnam en ik niet van joodse afkomst ben, heeft volgens mij een positief effect op de objectiviteit. Ik heb de getuigen zelf nooit ontmoet, wat me minder emotioneel betrokken maakt. Anderzijds wees Blum er me op dat er bepaalde insinuaties verloren zullen gaan doordat hijzelf de interviews niet verwerkt, maar anderen het gesproken woord laat interpreteren.

Anne Frank, het joods meisje dat met haar familie ongeveer twee jaar ondergedoken zat in het achterhuis van de Prinsengracht 263 in Amsterdam, hield een dagboek bij over de oorlogsgebeurtenissen. Het werd ontdekt, waardoor ze uitgroeide tot een van de belangrijkste iconen van de jodenmoord, de verpersoonlijking van de uitroeiing van joodse generaties, dromen en verwachtingen. Anne was een van de velen die zich verstopte, maar ondanks de moedige poging om aan de Duitse handen te ontglippen, werd ze toch opgepakt en naar Auschwitz gedeporteerd. Ze stierf in erbarmelijke omstandigheden in Bergen-Belsen aan tyfus. In de Amerikaanse documentaire 'Anne Frank Remembered' heet het dat Anne 'alle andere slachtoffers in de schaduw stelt'. Sommigen willen in deze situatie verandering brengen, getuige de titel van een bundel ooggetuigenverslagen van enkele Nederlands-joodse overlevenden: 'Anne Frank was niet alleen'.⁸

Anne was inderdaad niet de enige. Mijn probleemstelling situeert zich op het niveau van de ervaringen van de ondergedoken joodse kinderen van voor, tijdens en na de oorlog. Ik wil in deze scriptie die groep een stem geven die net als Anne jaren ondergedoken zat. Na tientallen jaren van zwijgen, hebben velen nu toch de moed gevonden te getuigen en vinden ze het de moeite het eigen verhaal te vertellen. Een verhaal dat in hun eigen ogen vaak onbenullig lijkt in vergelijking met het leed van andere overlevenden van de judeocide. Onder 'kinderen' versta ik personen die in '40 geen achttien waren. Er zijn enkele personen die gedurende de oorlogsjaren wel de volwassen leeftijd van achttien bereikten. Toch beschouw ik hen nog als kinderen omdat ze voor hun achttiende levensjaar werden verstopt. Doorheen de hoofdstukken blijf ik de term kinderen of onderduikkinderen hanteren, ook al zijn deze personen nu

⁸ G. van den Berghe, 'Schuilen voor de nazi's'. 16 februari 2002. <http://www.serendib.be/gievandenbergh/artikels/schuilenvoordenazi's.html> (20 juni 2006).

zo'n zestig jaar ouder. Het is de meest handige term omdat hij goed de groep omschrijft: 'joodse kinderen die ondergedoken zaten tijdens de Tweede Wereldoorlog'.

In deel I verantwoord ik mijn onderzoeksmethode. Ik stip aan wat de belangrijkste bevindingen zijn in verband met het gebruik van mondelinge getuigenissen als bron en hoe het proces van herinneren in zijn werk gaat. Daarna geef ik weer hoe ik dit praktisch heb toegepast in mijn verhandeling. Hoe ik tot de groep van veertig getuigenissen kwam en hoe ik hun mondelinge getuigenis transcribeerde en verwerkte.

Deel II van mijn vraagstelling handelt over het onderzoek dat al verricht werd naar de specifieke kenmerken van de onderduik van de kinderen. Dit om een idee te geven waar mijn onderzoek kan gesitueerd worden en waar het op aansluit. Ook het onderzoek naar de psychologische effecten van de onderduik op de kinderen krijgt hier aandacht.

In het derde deel ga ik over tot de historische kadering van de getuigenissen. Dit deel houdt de vooroorlogse situatie en de onderduikperiode van de kinderen in. Allereerst stel ik de vraag naar wie de redders waren. Wie waren zij en vooral waarom hebben ze zich, terwijl ze hun eigen leven op het spel te zetten, ingezet om één of meerdere kinderen te redden? Kan er sprake zijn van altruïsme of is dit een fabel? Hoe verliep die onderduik in de praktijk?

Vervolgens maak ik een schets van het sociaal-economische profiel van de joodse onderduiker voor de oorlog. Wat was de herkomst het gezin van de kinderen? Wanneer vluchtten ze en waarom? Hoe was hun thuissituatie? Door de situatie in Duitsland en Oost-Europa te schetsen, tracht ik de getuigenissen hieraan te koppelen en in te passen in de algemene kennis die al over de vluchtelingenproblematiek bestaat.

Hierbij aansluitend ga ik in een volgend deel in op de zogenaamde 'joodse identiteit' van de onderduikers. Hoe beleefden zij en hun familie dit 'joods-zijn' voor de oorlog? Werd er nog aandacht besteed aan de traditie? Was men orthodox of had men de religie compleet de rug toegekeerd? Ging dit gepaard met een volledig verlaten van alles wat joods was, of voelde men zich nog cultureel verbonden met de joodse nalatenschap? Ik wil vooral nagaan wat een effect de thuissituatie had op de kinderen en of dit voor problemen kon zorgen tijdens de onderduikperiode en erna. Dit onder de

hypothese dat we de joodse gemeenschap van voor de oorlog niet als één homogene groep kunnen beschouwen, maar dat er zich doorheen de tijd een grote verscheidenheid aan identiteiten is gaan ontwikkelen. Een diversiteit die door de nationaal-socialisten en hun rassentheorie compleet van de kaart werd geveegd. Of men zich joods voelde, deed er voor de nazi's niet toe. Men was jood of men had joodse wortels en daardoor geen recht op bestaan.

Daarna peil ik naar de ervaringen van de kinderen bij het begin van de oorlog. Hoe ging een kind om met het groeiende anti-joodse klimaat en de maatregelen tegen joden? Wat ervoeren ze toen de oorlog begon die tiende mei '40? Namem ze deel aan de 'exodus' van mei 1940? Hoe reageerden ze op de oproepingsbrieven die bij steeds meer joden in de bus vielen en hen aanmaanden zich te melden in de Dossin-kazerne in Mechelen om te gaan 'werken'? Onder welke omstandigheden maakten zij de stap naar een clandestien bestaan, naar een leven als onderduiker?

In het vijfde hoofdstuk gaat de aandacht naar de ervaringen van het onderduikkind. Hoe verliep het afscheid nemen van de ouders en de aankomst op het nieuwe adres? Moest men vaak verhuizen van onderduikadres? Had men in deze periode nog contact met de ouders of andere familieleden? Ging men naar school en wat waren de activiteiten tijdens de onderduik? Werd er betaald voor het verblijf en door wie?

Hieruit voortvloeiend besteed ik aandacht aan de emotionele ervaringen van het kind. In elk verhaal van de overlevenden kan men de vrees voor de aanhouding en de gevolgen daarvan voelen. Altijd was er de angst voor het onbekende, voor de geruchten. Geruchten die verhaalden over vervolging, gevangenschap en dood. Zekerheid was er niet, maar men kon er zich wel iets bij voorstellen. Voelde men heimwee naar de ouders? Hechtte men zich sterk aan de onderduikverleners? Kende men slechte onderduikervaringen? Moest men veel angst doorstaan, gevaarsituaties trotseren? Hoe verliep het contact met een andere of nieuwe godsdienst? Was er sprake van bekeringsdrang? Werd men gedoopt en onder welke omstandigheden?

In het vierde en laatste deel stel ik de vraag naar de herinneringen aan de onderduikperiode en hoe deze kinderen omgaan met hun verleden. Er is geen enkele 'gelukkige' overlevende die, in gedachten of in dromen, niet af en toe de angsten en de gruwelen herbeleeft. Er is geen enkele overlevende die geen lichamelijke of geestelijke

letsels heeft overgehouden aan deze periode.⁹ Ik wil hierbij geen psychologische analyse maken van de getuigenissen, maar wel weergeven in welke situatie de kinderen terecht kwamen na de oorlog. Hoe verliep de omgang met de ouders als die nog leefden? Wachtte men op hun terugkeer en wat bracht dit teweeg bij het kind? Kon men het eigen verhaal kwijt in de naoorlogse periode? Welke invloed had de onderduik op het eigen verdere leven? Welke gevoelens draagt men nu met zich mee ten opzichte van de onderduik en de oorlog? Is er sprake van een trauma, had men nood aan medische hulp? Maakt een bezoek aan Auschwitz deel uit van de herdenking van de overleden familie of niet? Hoe beleeft men nu, na alles wat men meemaakte, de joodse identiteit?

Samengevat wil ik het verhaal van de ondergedoken kinderen weergeven en kaderen. Ik wil hun ervaringen van voor, tijdens en na de oorlog een plaats geven in de geschiedschrijving, ervoor zorgen dat ze niet met de tijd voor eeuwig verdwijnen. Men moet naar hun verhaal luisteren, want het zijn waardevolle getuigenissen van een donker stuk geschiedenis.

2. Onderzoeksverloop

Mijn eerste idee was om een onderzoek te doen dat zich situeerde op het godsdienstige, meer bepaald katholieke, vlak. Ik dacht eraan, op aanraden van Professor Art, een congregatiegeschiedenis van de Zusters van Barmhartigheid van Ronse te schrijven. Bij het inkijken van de eerste documenten, stootte ik op enkele erkenningsdocumenten van twee zusters die door Yad Vashem als ‘Rechtvaardige’ tussen de Belgen waren erkend. Toen ontsproot het idee om daar mijn aandacht op te richten, waardoor mijn probleemstelling evolueerde in de richting van de hulp van katholieke instellingen aan joodse onderduikers. Maar al snel bleek het zeer moeilijk om genoeg bronnenmateriaal te vinden om er een scriptie op te baseren, zeker nadat ik vruchteloos een schrijfactie ondernam naar alle adressen die in het Kadoc gebruikt worden om de archieven van alle Vlaamse kloosters, abdijen en congregaties aan te schrijven. Ik kreeg vele brieven terug, met daarin het vriendelijk antwoord dat men mij toch niet verder kon helpen. Een aantal signaleerde me dat er wel erkenningsbewijzen van Yad Vashem te vinden waren, net zoals in het archief van de Zusters van Barmhartigheid, maar meer niet.

⁹ Brachfeld, *Zij hebben het overleefd*, 17.

Ik begon te vrezen dat mijn onderzoek helemaal spaak zou lopen en ik een ander onderwerp moest kiezen. Tot Hanne Hellemans me de tip gaf dat er in het Joods Museum voor Deportatie en Verzet net een honderdtal interviews waren gestockeerd met personen die in '40-'45 als kind ondergedoken hadden gezeten. Vanaf november 2005 werd ik in de mogelijkheid gesteld deze te raadplegen. Door enkele technische moeilijkheden - het project om de interviews toegankelijk te maken stond nog in zijn kinderschoenen en ik was de eerste die het materiaal kon consulteren - kon ik het transcriptiewerk pas eind maart 2006 afronden. Ik had me voorgenomen zoveel mogelijk interviews te bekijken. Door de technische tegenslag, heb ik het schrijfproces almaar uitgesteld, ik bleef tijd en energie steken in het bekijken en transcriberen van zoveel mogelijk interviews, wat enorm veel tijd opslopte. Toen de tijd echt rijp was om te schrijven¹⁰, kwam ik tot de slotsom van veertig interviews. Ik had op het dubbele gehoopt, wat het onderzoek veel representatiever zou hebben gemaakt. Daarom is het van belang hier op te merken dat deze veertig slechts het resultaat zijn van een willekeurige steekproef, en niet geselecteerd zijn om de hele 'joodse' bevolking te representeren.

Ondertussen had ik kennisgemaakt met de heer Blum die de interviews had afgenomen. Met hem kon ik enkele verhelderende gesprekken voeren over zijn ervaringen met de geïnterviewde personen. Ook Hanne Hellemans, Professor Art, Professor De Wever en Dr. Pieter François gaven me raad en stuurden mijn onderzoek in de juiste richting. Na een moeizame start inzake de afbakening van de probleemstelling en het vinden van voldoende materiaal, kon ik na consultatie van het materiaal aan het schrijfproces beginnen.

¹⁰ Dit schrijven gebeurde nog voor augustus 2006, het moment waarop de nieuwe spelling ingevoerd werd. Daarom is deze tekst nog onderhevig aan de oude spellingsregels die dateren van voor deze laatste herziening van de Nederlandse taal.

Deel I – Methodologische verantwoording

1. Theorie

In dit theoretische deeltje wil ik even stilstaan bij het debat dat sinds de jaren zeventig op gang is gekomen rond de deeldiscipline mondelinge geschiedenis in het vakgebied van de geschiedenis. Naast een korte begripsafbakening, wil ik het ook hebben over de werking van ons geheugen, althans een aantal kenmerken die tot hier toe object van studie waren en waarvan het onderzoek vruchten afwierp. Dit omdat ‘het geheugen’ de basis vormt van mijn scriptie. Zonder het geheugen en de daarvan afgeleide getuigenis van de veertig ex-ondergedoken kinderen, zou het niet mogelijk geweest zijn er iets nuttigs over te schrijven. Daarna wil ik ook even een licht werpen op de bemerkingen van de critici van de mondelinge geschiedenis en bekijken hoe ze van antwoord gediend worden door voorstanders van de discipline.

1.1 Het begrip mondelinge geschiedenis: een omschrijving

Er blijkt nogal wat verwarring te bestaan over wat mondelinge geschiedenis precies betekent. De meeste ‘oral historians’ beschouwen mondelinge geschiedenis als een hulpmiddel of onderzoekstechniek ten dienste van de bestaande onderzoeksrichtingen. Mondelinge geschiedenis slaat binnen deze definitie in de eerste plaats op het creëren, ontsluiten en aanwenden van een nieuw brontype binnen de zoektocht naar historische kennis. Volgens een minderheid van de mondelinge geschiedkundigen zorgen het verschil in de aard van de bron en de daaraan verbonden specifieke gebruiksmogelijkheden ervoor dat mondelinge geschiedenis fundamenteel verschilt van de andere onderzoekstradities. Deze zienswijze verliest echter overduidelijk veld en raakt in onbruik.¹¹

Volgens Paul Thompson ligt de uitdaging voor mondelinge geschiedenis voor een stuk in de relatie met het essentiële sociale doel van geschiedenis. Gewone mensen

¹¹ B. De Wever en P. François, *Gestemd verleden. Mondelinge geschiedenis als praktijk* (Vlaams Centrum voor Volkscultuur 2003) 6.

kunnen door zich bewust te worden van de geschiedenis, belangrijke omwentelingen en veranderingen begrijpen die ze ervaren in hun eigen leven: oorlogen, sociale transformaties, technologische vooruitgang, migraties, enzovoort. ‘Oral history’ kan ingezet worden om de focus van geschiedenis zelf te veranderen en nieuwe terreinen van onderzoek te openen, het kan barrières doorbreken tussen leerkrachten en leerlingen, tussen generaties en tussen onderwijssystemen en de wereld daarbuiten. Door het schrijven van geschiedenis, hetzij in boeken, musea, radio en film, kan de discipline een centrale plaats teruggeven aan de mensen die de geschiedenis maakten en beleefden. En dit in hun eigen woorden. Door het gebruik van mondelinge geschiedenis kan men proberen de aandacht van geschiedenis te verleggen van de grote politieke verhalen naar de levens van de gewone mensen. Door de stem van de lagere klassen te aanhoren, wordt de mogelijkheid gecreëerd een meer realistische reconstructie van het verleden te bereiken. Men kan op die manier ingaan tegen het heersende geschiedbeeld dat geschreven werd, gestuurd werd door de machthebbende personen in de maatschappij. Dit proces van transformatie heeft tot effect dat geschiedenis meer democratisch wordt. Thompson concludeert dat mondelinge geschiedenis opgebouwd is rondom mensen en dat geschiedenis er een grotere draagwijdte door krijgt.¹²

Mondelinge overleveringen of orale tradities kunnen zowel uit een ver verleden (volksverhalen en sagen van primitieve volkeren), uit de Middeleeuwen of het Ancien Régime (volksliederen gezongen op kermessen) als uit de eigen tijd (protestliederen, folk) stammen. Een hedendaagse vorm is het interview. Oorspronkelijk zijn deze bronnen zuiver en exclusief, en ze kunnen dat gedurende eeuwen blijven. In recentere tijden worden ze vaak vastgelegd in geschreven vorm of op geluidsband en film opgenomen, zodat ze in feite niet meer echt oraal zijn.¹³

Met mondelinge geschiedenis wordt het hele spectrum van activiteiten bedoeld dat gemoeid is met het interviewen van getuigen om het verleden te (re)construeren. Dat gaat van het lokaliseren en afbakenen van de potentiële getuigen, het selecteren en contacteren van de informanten, het opstellen van een vragenlijst, de interviews afnemen, het ontsluiten van de interviews tot de aanwending van de verworven informatie in een historisch betoog. Centraal in dit proces staat het interview van een

¹² P. Thompson, ‘The voice of the past’, in: R. Perks en A. Thomson (eds.), *The oral history reader* (Londen 1998) 22, 24, 26 en 28.

¹³ W. Prevenier, M. Howell en M. Boone, *Uit goede bron. Introductie tot de historische kritiek* (Leuven/Apeldoorn 2000) 21.

onderzoeker met een getuige. De vastlegging van dit interview op een informatiedrager is de mondelinge bron.

Drie misverstanden worden hierdoor uitgeklaard. Ten eerste dat niet alle interviews mondelinge bronnen zijn. Het hele gamma aan getuigenissen dat ons dagelijks via radio en televisie bereikt, valt grotendeels buiten de definitie, omdat een historische vraagstelling ontbreekt. Een tweede gevolgtrekking is dat mondelinge bronnen en historisch klankarchief geen synoniemen zijn. Het historisch klankarchief bevat alle akoestische sporen uit het verleden. Mondelinge bronnen bewaard in akoestische vorm maken daar maar een heel klein deel van uit. Bovendien mogen mondelinge bronnen niet worden vastgepind op akoestische informatiedragers. Mondelinge bronnen kunnen ook uitsluitend in geschreven vorm bestaan of bewaard worden als video- of filmopname. Ten derde zijn mondelinge bronnen en mondelinge geschiedenis geen synoniemen. De noties worden door elkaar gebruikt omdat doorgaans één en dezelfde onderzoeker alle aspecten die met mondelinge geschiedenis gemoeid zijn, voor zijn rekening neemt. Het voorbereiden, afnemen, bewaren en ontsluiten van interviews en het aanwenden ervan in een historisch betoog kan door verschillende personen en instanties gebeuren.¹⁴

1.2 Het geheugen en het proces van herinneren

Herinneren is een complex en mysterieus fenomeen. Wat is eigenlijk herinneren? Waarom kunnen mensen zich bepaalde dingen wel herinneren en andere niet? Waarom is er zoveel verschil tussen mensen als het op herinnering aankomt? Wanneer begint het geheugen van een mens te werken? Zijn er factoren die een positieve of negatieve invloed hebben op het proces van herinneren? Volgens du Bois-Reymond en Wagemakers liggen herinneringen niet kant-en-klaar opgeslagen in het geheugen als *afroepbare 'mentale goederen'*, maar zijn ze altijd een reconstructie van ervaringen en bevindingen die in samenhang en samenspraak met andere mensen in een specifieke situatie gemaakt wordt. Die reconstructies verschillen tussen mensen, die elkaar mogelijkwzijze soms ook gaan tegenspreken.¹⁵ Verschillende mensen zullen eenzelfde

¹⁴ *Ibidem*, 6.

¹⁵ M. du Bois-Reymond, 'Over de methode van mondelinge geschiedenis', in: M. du Bois-Reymond en T. Wagemakers (eds.), *Mondelinge geschiedenis: over theorie en praktijk van het gebruik van*

gebeurtenis anders beleven en achteraf ook anders beschrijven, met andere getuigenissen/herinneringen tot gevolg.

We moeten wel een verschil maken tussen het individuele geheugen en het collectieve geheugen. Dit onderscheid is nodig om duidelijk te maken dat een persoonlijk geheugen altijd nog onderhevig is aan maatschappelijke invloeden, die we bij het beoordelen van de herinneringen niet uit het oog mogen verliezen.

1.2.1 Individuele geheugen

Critici van de mondelinge geschiedenis wijzen erop dat het geheugen in zo een sterke mate de beleefde werkelijkheid deformeert dat de validiteit van de herinnering als historische bron zeer klein is. Mondelinge historici brengen daartegenin dat de deformatie van de werkelijkheid al begint bij de perceptie zelf en dat dus geen enkele bron eraan ontsnapt. Het is dus geen kwestie van zwart of wit. Het komt erop aan de mate van betrouwbaarheid na te gaan. Kennis over de werking van het individuele geheugen kan hiertoe bijdragen.

Psychologen, neurologen en andere geheugenvorsers onderscheiden tientallen soorten geheugen. De mondelinge historicus doet een beroep op een welbepaald soort geheugen, namelijk het autobiografische geheugen dat op zichzelf een onderdeel vormt van het langetermijngeheugen. Het autobiografische geheugen wordt pas sinds de jaren tachtig van de twintigste eeuw systematisch onderzocht. Tot die tijd werd de geheugenwetenschap beheerst door ‘experimenteel’ psychologen die zich vooral interesseerden voor de werking van het geheugen en niet zozeer voor de spontane herinneringen als dusdanig. Grondlegger was Hermann Ebbinghaus (1850-1909) die experimenteerde met het uit het hoofd leren van betekenisloze lettergrepen. Geheugen werd gemeten in een experimentele context die veraf stond van de werking van het geheugen in natuurlijke omstandigheden.

Het ‘geheugen zoals het is’, heeft schijnbaar een eigen wil. Wat we willen onthouden, vergeten we en wat we het liefst zo gauw mogelijk zouden willen vergeten, blijft door ons hoofd spoken. Herinneringen komen vaak ongecontroleerd bovendrijven. Door onbewuste associaties denken we plots aan iets uit het verleden waaraan we soms

mondelinge bronnen (Amsterdam 1983) 21.

vele jaren niet meer hebben gedacht. Deze spontane opbouw van de menselijke herinnering is veel moeilijker te systematiseren, te meten en in wetenschappelijke protocollen vast te leggen. Pas de laatste decennia wordt hier systematisch naar gezocht, onder meer door een onderzoek naar het autobiografische geheugen.¹⁶

De Wever en François ondervonden dat er een aantal kenmerken van het geheugen konden worden afgeleid uit de twee vormen van geheugenonderzoek. Een overzicht.

Onthouden en vergeten lijken elkaars tegengestelden. Het ene sluit het andere uit. Toch kan men een herinnering bewaren aan wat men vergeten is, vermits men soms weet dat men zich iets niet meer kan herinneren. Onderzoek wijst uit dat het bekende ‘gat’ in het geheugen soms kan worden gedicht als de contouren van het gat worden afgetast. Een bekend voorbeeld is een eerste letter die een vergeten naam ontsluit. Hieruit afgeleid kan de onderzoeker het geheugen van een getuige stimuleren door een *historische context in herinnering te brengen*.

Het is een feit dat mensen slechts een fractie onthouden van de indrukken die ze registreren. Het gros van het vergeten gebeurt heel snel na de gebeurtenissen om vervolgens erg langzaam te verlopen. De spontane herinnering vertoont in dit opzicht veel gelijkenis met het ‘laboratoriumgeheugen’ van Ebbinghaus en zijn navolgers. De exponentiële afname die de zogeheten ‘*vergeetcurve van Ebbinghaus*’ vertoont, wordt ook vastgesteld bij de natuurlijke werking van het geheugen. Met dit essentiële verschil dat in het lab uiteindelijk niets meer overblijft, terwijl het natuurlijke geheugen resistenter blijkt, wat goed nieuws is voor onderzoekers die zich inlaten met mondelinge geschiedenis. Een belangrijke complicatie is dat de afstand in de tijd tussen de gebeurtenissen en de herinnering na verloop van tijd minder relevant wordt. Of simpel gesteld, iemand die zich na twintig jaar een bepaald voorval herinnert, zal zich dat meestal ook na veertig jaar nog herinneren.

Herhaling blijkt een positief effect te hebben op het geheugen. Herinneringen die frequent worden opgehaald, blijven gemakkelijker bij. Hetzelfde kan gezegd worden van gebeurtenissen die door middel van andere bronnen blijvend in herinnering worden gebracht. Denk aan foto’s in familiealbums, dagboeken, brieven,....

¹⁶ De Wever en François, *Gestemd verleden*, 10.

Een belangrijk verschil tussen natuurlijk geheugen en ‘laboratoriumgeheugen’ is het zogeheten *reminiscentie-effect*. Hoewel er een aflopende lijn waarneembaar is in de hoeveelheid herinneringen naarmate er verder teruggegaan wordt in de tijd, is er toch geen continu verloop. Mensen onthouden namelijk relatief meer uit hun levensjaren tussen de tien en de dertig jaar. Experimenten tonen ook aan dat mensen die bevroegd werden over ‘wereldschokkende’ gebeurtenissen zeer vaak naar evenementen verwijzen die gebeurden rond hun twintigste levensjaar.

Frequent opgehaalde herinneringen zijn natuurlijk geheel iets anders dan de herinnering aan frequent herhaalde handelingen. Routine vernietigt de herinnering aan de afzonderlijke gebeurtenissen. Daarom ook dat *afwijking van de routine* meer kans maakt in de herinnering, de uitzonderlijke gebeurtenis blijft ‘plakken’.

Het geheugen is gevoelig voor *plotse veranderingen* en is niet in staat vast te houden wat langzaam verandert. Om te weten hoe men er tien jaar geleden uitzag, heeft men een foto nodig want het geheugen faalt totaal.

Datering, iets dat voor historici van primordiaal belang is, blijkt in het geheugen geen factor van betekenis te zijn. Gebeurtenissen kunnen zelden worden gelinkt aan een datum, wel aan personen, plaatsen en zogeheten persoonlijke mijlpalen, namelijk herkenningspunten in de autobiografische herinnering, die als instrument worden gebruikt voor een relatieve datering.

De autobiografische herinneringen worden in een *verhaalstructuur* gegoten, wat impliceert dat de herinneringen in een welbepaalde structuur worden geordend, met bijvoorbeeld een duidelijke oorzaak-gevolgstructuur. Vaak verliep de werkelijkheid echter veel chaotischer en minder voorspelbaar. Of de werkelijkheid verliep in tegendeel veel voorspelbaarder dan in een levensverhaal met een hoog mysteriegehalte. Net als in literaire verhalen kan men in herinnerde levensverhalen bepaalde ‘genres’ onderscheiden. Het gaat met andere woorden om een talige werkelijkheid.

Er werd in het geheugenonderzoek vastgesteld dat *emoties* invloed kunnen hebben op de herinnering. Plezierige voorvallen worden op korte termijn beter onthouden, maar onplezierige voorvallen blijken veel resistenter. Krenkingen, vernederingen en andere psychische trauma’s blijven vaak haarscherp in het geheugen voortleven.¹⁷

Reconstructies van het verleden zijn zoals gezegd geen vaststaande gegevens, wat tot uiting komt wanneer men de herinneringen van verschillende personen gaat

¹⁷ *Ibidem*, 11-13.

vergelijken. Bovendien evolueren de herinneringen van een mens, ze blijven niet constant maar veranderen naargelang de sociale en biografische omstandigheden. Er is weinig mogelijkheid dat herinneringen aan vroeger tijden en levenssituaties exact reproduceren wat toen was en ervaren werd. Er is altijd sprake van een tijdsgebonden vertekening.¹⁸

1.2.2 Collectieve geheugen

Bij de beoordeling van een getuigenis moet er steeds rekening gehouden worden met de sociale context, zowel met de context van de gebeurtenis die aanleiding gaf tot de herinnering als de context van de herinnering zelf. En hierbij duikt het begrip ‘collectief geheugen’ op. Het was de Franse socioloog Maurice Halbwachs die het fenomeen voor het eerst systematisch onderzocht en stelde dat elke vorm van geheugen in feite een gevolg was van socialisering en dat er geen individueel geheugen bestond. De Wever en François geven aan dat deze overdrijving vandaag de dag niet meer voor waar wordt aangenomen, maar er wordt wel algemeen aanvaard dat sociale groepen van belang zijn bij de vorming van het geheugen.

In de ruimste betekenis van het woord is het collectieve geheugen de totaliteit van wat in een bepaalde maatschappij voortleeft over het verleden, en dit zijn zowel materiële zaken (archieven, monumenten,...) als immateriële zaken (gebruiken, verhalen,...). Onder leiding van Pierre Nora heeft een hele resem historici benadrukt dat elke sociale groep en iedere maatschappelijke structuur gemeenschappelijke beelden over het verleden koestert, die deel uitmaken van de collectieve identiteit van de leden van die groep of structuur. Ze concluderen dat er eigenlijk massa's collectieve geheugens door en naast elkaar bestaan en dat ieder individu tot een heel gamma van sociale entiteiten behoort die elk op zich een collectief geheugen vertegenwoordigen.

In een engere betekenis wordt het collectieve geheugen tegenover de geschiedenis geplaatst. De geschiedenis is dan de neerslag van het verleden in de vorm van wetenschappelijke teksten, de officiële omgang met het verleden. Waardoor het collectieve geheugen tegenover meer populaire voorstellingen en alternatieve vormen van omgang met het verleden komt te staan.

¹⁸ du Bois-Reymond, ‘Over de methode van mondelinge geschiedenis’, 21.

Iedere gebruiker van mondelinge bronnen moet beseffen dat het individuele geheugen voortdurend in dialoog is met het collectieve geheugen en dat de sociale context grote impact heeft op de individuele herinnering. Maatschappelijke waarden en normen beïnvloeden een getuigenis. Er moet ook rekening gehouden worden met het conformerende gedrag van iedere persoon. Het dominante beeld dat binnen een welbepaalde groep overheerst, kan in sterke mate het individuele geheugen beïnvloeden en ervoor zorgen dat eigen herinneringen die in tegenspraak zijn met het collectieve geheugen uitgevaagd worden. Er sluipen dus geregeld beelden en opvattingen het autobiografische geheugen binnen die het individu ertoe brengen zijn verleden in overeenstemming te brengen met het dominante geschiedbeeld van de groep waarmee hij ervaringen deelt.

Dit houdt ook in dat het autobiografische geheugen compleet in tegenspraak kan zijn met het collectieve geheugen. Zo wordt het mogelijk voor de onderzoeker om dit collectieve geheugen in vraag te stellen, heersende mythes te doorprikken. Verder kan mondelinge geschiedenis bijdragen tot een ‘geschiedenis van onderuit’ die wil ingaan tegen het dominante geschiedbeeld.¹⁹ Het is een wijze van geschiedbeoefening met een uitgesproken emancipatorische bedoeling. Het zijn de tijdgenoten die aan de onderkant van de maatschappij leefden en leven die aan het woord gelaten worden. Mensen die in de traditionele geschiedschrijving en in de grote politiek niet aan bod komen, hetzij enkel via hun belangenorganisaties.²⁰ Deze achtergestelde sociale groepen kunnen na decennia in de schaduw toch een plaats veroveren in de geschiedenis en zich alsnog als groep doen gelden. Een andere mogelijkheid is dat autobiografische getuigenissen kunnen ingaan tegen bestaande clichés en vooroordelen.²¹

1.3 Kritiek en antwoord

Het menselijke geheugen is niet het enige punt van kritiek op mondelinge geschiedenis. Critici opperen ook dat de discipline niet over een methode beschikt om het waarheidsgehalte van een getuigenis te meten. Er zou bitter weinig methodologische steun zijn voor de onderzoekers, wat maakt dat deze op eigen intuïtie zouden

¹⁹ De Wever en François, *Gestemd verleden*, 14-16.

²⁰ du Bois-Reymond, ‘Over de methode van mondelinge geschiedenis’, 12.

²¹ De Wever en François, *Gestemd verleden*, 16.

aangewezen zijn en geen gebruik zouden maken van wetenschappelijke criteria bij de beoordeling van de getuigenissen.²² Ronalds J. Grele²³ merkte op dat er in het begin van de kritiekvoering geen erkenning was van mondelinge geschiedenis als een gerespecteerde praktijk in de geschiedenis. En dan nog werden de twijfels niet verwoord in vragen naar de methodologische grenzen van mondelinge geschiedenis. Uiteindelijk zijn een aantal historici zich bewust geworden van de nood aan wetenschappelijke standaarden voor mondelinge geschiedenis en begonnen ze methodologische vragen voorop te stellen.²⁴ Het startschot voor de uitbouw van de discipline was gegeven.

Mondelinge of orale bronnen werden door historici erg lang als assepoesters misprezen. In 1961 waagde de Vlaming Jan Vansina, vanuit zijn interesse als historicus van het Afrikaanse verleden, zich aan een valorisatie van dit bronnentype. Hij stelde dat de historische waarde en de accuratesse van de mondelinge tradities die berusten op het geheugen van opeenvolgende generaties bij primitieve volkeren, even groot zijn als die van de West-Europese geschreven kronieken en ego-documenten. In het rijtje van al de verschillende soorten geschiedkundige bronnen, nemen deze tradities een speciale plaats in. Het zijn ook boodschappen, maar dan ongeschreven. Vansina definieert orale tradities als ‘verbal messages which are reported statements from the past beyond the present generation’. Wetenschappers moeten zich realiseren dat in vele samenlevingen het sociale leven nagenoeg volledig mondeling verloopt en dat belangrijke rechtshandelingen perfect gegarandeerd worden geacht door de rol van de getuigen en de sociale sancties. Mondelinge communicatie betekent allerm minst willekeur en anarchie, ze kan integendeel een complex sociaal-politiek verkeer impliceren.²⁵

Maar ook in onze huidige samenleving is de mondelinge traditie van betekenis in een aantal sectoren. Vooral tijdens oorlogssituaties, opstanden of stakingen hebben vele ooggetuigen er belang bij hun ervaringen niet neer te schrijven, deze historische actoren moeten rekening houden met mogelijke sancties. Daarom zijn interviews van grote betekenis om dat soort realiteiten te reconstrueren.²⁶

²² *Ibidem*, 17.

²³ R.J.Grele is auteur van: *Envelopes of sound, the art of oral history* (Chicago: Precedent Publishing) 1975.

²⁴ R.J. Grele, ‘Movement without aim. Methodological and theoretical problems in oral history’, in: R. Perks en A. Thomson (eds.), *The oral history reader* (Londen 1998) 39-40.

²⁵ Vansina, *Oral tradition as history*, xi, 29-32 en 186-201.

²⁶ Prevenier, Howell en Boone, *Uit goede bron*, 26-27.

Het is een onjuiste bewering van critici dat alle deformatieprocessen doorgeschoven kunnen worden naar de werking van het geheugen. Ook het perceptieproces is in grote mate verantwoordelijk voor de deformatie van de informatie en geen enkel type bron ontsnapt hieraan. En dit gegeven kunnen we doortrekken naar geschreven bronnen, die ook verdacht kunnen worden van subjectieve perceptie. Tal van geschreven bronnen maken ook gebruik van het ‘verdachte’ langetermijngeheugen. Zo kunnen memoires van een politicus hier grotendeels op gebaseerd zijn, wat maakt dat er tussen de verschillende types bronnen er nog grote verschillen kunnen bestaan betreffende de betrouwbaarheid en geloofwaardigheid. Zo kunnen er ook vragen gesteld worden over de waarheidsgetrouwheid bij de verslaggeving in de pers. Zelfs bij een ‘positivistische’ onderzoeksmethode als de statistiek kunnen er reserves naar voor geschoven worden, want een indeling in categorieën is ook niet waarde vrij. Deze reserves gelden dus voor elk brontype, maar het is wel zo dat mondelinge bronnen een aparte categorie vormen die wel even geloofwaardig en waarheidsgetrouw kunnen zijn als geschreven bronnen, maar die met een grotere omzichtigheid moeten behandeld worden.

De klassieke visie die door historici gebruikt wordt om om te gaan met die geloofwaardigheidskritiek situeert zich op twee vlakken. Ten eerste is het de taak van de historicus om mogelijke misleidingen en valkuilen bij het interpreteren van bronnen te signaleren aan de lezer. Ten tweede past de historicus een aantal basisregels van de historische kritiek toe betreffende de analysemethode.²⁷

Deze algemene voorwaarden specificer ik aan de hand van mijn eigen analyse van de mondelinge bronnen gebruikt in deze scriptie in het volgende deel.

2. Praktische toepassing in mijn verhandeling

In de volgende paragraaf wil ik graag de algemeen geldende principes voor een onderzoek gebaseerd op mondelinge bronnen uiteenzetten, maar met het oog op mijn eigen analyse. Dit zal gaan over de basisregels van de historische kritiek zoals representativiteit, inhoudskritische analyse en de interactie tussen respondent en onderzoeker, maar ook over de interview- en transcriptietechniek en de wetenschappelijkheid van de ondernomen strategie.

²⁷ De Wever en François, *Gestemd verleden*, 17-18.

2.1 Historische kritiek

Een *eerste basisvoorwaarde* is de kwaliteit van het omkaderende onderzoeksproject. Het is noodzakelijk dat er een heldere probleemstelling wordt geformuleerd, waarna men kan overgaan tot het zorgvuldig selecteren van de respondenten. De wetenschappelijke ernst van een project schuilt niet zozeer in de hoeveelheid bovengehaalde informatie, maar in het afwegen en analyseren van deze gegevens. De geselecteerde respondenten moeten representatief zijn ten opzichte van het collectief waarover men uitspraken wil doen. De praktijk heeft echter uitgewezen dat de perfecte steekproef niet samen te stellen is. Door de overlijdens, de weigering tot medewerking en het niet meer op het spoor komen van sleutelgetuigen, moet er door de onderzoeker vrede genomen worden met een benaderende steekproef. Deze vertekende factoren dienen wel meegegeven te worden aan het publiek en men kan overgaan tot het zelf suggereren van correcties.²⁸

Johannes Blum is uit pure interesse begonnen met het afnemen van interviews. Door zijn lange ervaring hiermee - hij heeft ondertussen meer dan zeshonderd mensen ontmoet en geïnterviewd - kan ik wel stellen dat zijn interviews van degelijke kwaliteit zijn. Het is niet zijn bedoeling om het materiaal zelf te verwerken, maar hij wil het ten dienste stellen van andere onderzoeksprojecten. Hij is dus niet tewerk gegaan zoals bij een normaal onderzoek, beginnende met een probleemstelling. Wat hij wel altijd gedaan heeft, is zich een duidelijke afbakening vooropstellen van de verschillende onderzoeksgroepen, namelijk gedeporteerde joden, verzetslieden, politieke gevangenen en de ondergedoken kinderen. In het geval van de ondergedoken kinderen heeft hij 120 mensen opgespoord en gesproken die in de oorlogsperiode in België verstopt zaten. Dit lijkt een klein aantal, gezien de schatting van het aantal geredde joodse kinderen rond de 5330 ligt²⁹, maar er moet rekening gehouden worden met het feit dat er niet zoiets bestaat als een volledige lijst met alle ex-ondergedoken kinderen waaruit men dan kan selecteren. Een groot aantal is onbekend of reeds gestorven. We moeten ook bedenken

²⁸ *Ibidem*, 18-19.

²⁹ H. Hellemans, *Zij die verloren zijn, zullen niet vergeten worden: pogingen tot herintegratie van de kinderen in de joodse gemeenschap na de Tweede Wereldoorlog: een ideologisch debat* (Gent: onuitgegeven licentiaatverhandeling 2002) 20-21.

dat het voor velen niet makkelijk is te praten over het beleefde, waardoor ze soms medewerking afwijzen of gewoon niet bekend maken dat ze deel uitmaken van deze geschiedenis. Blum gaat eerder tewerk aan de hand van doorverwijzingen: het ene 'kind' kan hem vaak helpen andere contacten te leggen die mogelijkerwijze kunnen leiden tot nieuwe interviews, nieuw studiemateriaal. Het moet ook gezegd dat Blums interesseveld veel breder ligt dan enkel de ondergedoken kinderen, waardoor zijn focus verspreid ligt en hij niet enkel bezig is met getuigen te zoeken rond één onderwerp. Indien hij dit wel zou doen, zouden er misschien al meer getuigenissen opgespoord zijn, maar we moeten bedenken dat hieraan zeker ook een limiet verbonden is. Op een bepaald moment zullen alle getuigen die nog kunnen en willen spreken gehoord zijn, daarna zal de rest voor eeuwig zwijgen. Ik wil hier dan ook wijzen op de hoge graad van belangrijkheid van het werk dat Blum verricht, de tijd dringt en zonder zo'n initiatief zou veel informatie met het komen en gaan van de jaren verdwijnen.

Wie maakt nu deel uit van de categorie joodse ondergedoken kinderen? In zijn werk *'Getuigen'* stelde Gie van den Berghe een prosopografische bibliografie samen van ego-documenten van 'Belgische' (ex-) gevangenen. Hiermee bedoelt hij Belgen, personen die in België gedomicilieerd waren of verbleven, en andere uit België gedeporteerde personen. Hij deelde de biografische gegevens op in verschillende groepen om tot tellingen te kunnen overgaan, maar hierbij stelde de categorie 'jood' hem voor problemen: 'Het was en is een verre van ondubbelzinnige notie. Toen én nu is men het er niet over eens wie eigenlijk jood is. Zelfs de nazi's hadden, niettegenstaande hun doorwrochte racistische typologie, op het eind van de oorlog nog steeds geen sluitende oplossing gevonden voor alle gevallen van 'raciale' diversiteit.' Van den Berghe moest bepalen wie er in de categorie 'jood' thuishoorde, zodat hij de verzamelde gegevens met een gegronde reden kon categoriseren. Hij besloot dat voor ego-documenten het zelfbeeld van de getuige op het moment van zijn getuigenis de doorslag moest geven. Hij telde dus niet op mensen die als jood werden opgepakt, maar op mensen die zichzelf als jood definieerden op het moment dat ze getuigden. Volgens van den Berghe kunnen mensen die als jood werden opgepakt maar zichzelf niet (meer) als jood zagen niet zonder meer als jood worden beschouwd. Mensen die niet meer direct deelnamen aan een joodse cultuur, een levensstijl of gemeenschap, die daar zelfs expliciet afstand van hadden gedaan en zich op alle vlakken hadden geassimileerd, die zich letterlijk en figuurlijk bekeerd hadden, horen niet in zijn categorie 'jood' thuis. Dat de nazi's hen wel als jood beschouwden, weten we, maar de referentiegroep van mensen

wordt niet bepaald door hun vijand, maar door henzelf, hun gedrag en door hun manier van zijn en denken.’

Van den Berghe werkte met geschreven ego-documenten, die hijzelf omschrijft als: ‘documenten vanuit en over het ego. Ego-documenten zijn ervaringsberichten, individuele en bijgevolg gedeeltelijke interpretaties van gebeurtenissen. Ze worden zowel bepaald door factoren eigen aan de gevangenschap als door factoren die eraan voorafgingen, eruit voortkomen en erop volgen. Om ego-documenten accuraat te kunnen beoordelen, moet met deze determinanten rekening gehouden worden. Wie dat niet doet, loopt gevaar bepaalde gegevens fout te interpreteren.’

De getuigenissen waarop ik me in deze verhandeling baseer, zijn ook ego-documenten, geen geschreven, maar gesproken ervaringsberichten. Van den Berghe geeft zelf aan dat het feit dat men slachtoffer was van de jodenvervolging en dat men zichzelf misschien niet als jood zag, maar dat men toch als jood werd vervolgd, opgepakt en gedeporteerd aan de basis ligt van een getuigenis daarover. Dit is volgens hem zonder twijfel zo. Voor zijn indeling van de geschreven ego-documenten is dit weliswaar een te wankel basis. In tegenstelling tot de groep getuigenissen van Blum, waar het volgens mij wel als selectie criterium volstaat in de categorie ‘joodse ondergedoken kinderen’. Of men zichzelf nu of toen als joods beschouwde, doet niets af aan het feit dat men vervolgd en verstoep werd. Deze personen bezitten nu eenmaal ervaringen als onderduikkind. Het maakt hier weinig uit of men zich op het moment van zijn getuigenis joods voelde of niet, om als getuige te kunnen optreden.³⁰

Ikzelf had tot doel genomen zoveel mogelijk van de 120 interviews te bekijken. Wegens technische moeilijkheden en tijdsgebrek ben ik tot een groep van veertig personen gekomen. Ik wil dan ook duidelijk stellen dat ik geen representatie kan weergeven in mijn analyse van de gehele groep van ondergedoken kinderen. Het is een zeer kleine steekproef, gezien het geschatte aantal overlevende kinderen. Dit maakt dat mijn analyse een kwalitatief onderzoek geworden is. Het onderscheid tussen een kwalitatief onderzoek en kwantitatief onderzoek is dat de term ‘kwalitatief’ meestal betrekking heeft op de beschrijving van eigenschappen en ‘kwantitatief’ op het aantal keren dat deze eigenschappen waargenomen worden. Maar het onderscheid tussen kwalitatief en kwantitatief onderzoek kan niet zwart-wit gezien worden. In een

³⁰ G. van den Berghe, *Getuigen, een case-study over ego-documenten (deel 1)* (Brussel 1995) 53-56, 16-18.

kwalitatief onderzoek zitten eveneens kwantitatieve gegevens, en omgekeerd.³¹ Het gaat mij vooral om de interpretatie van het materiaal, niet om de hoeveelheid, en om de mensen achter de historische feiten.

Een *tweede struikelpunt* voor critici is de waarde van een getuigenis, waarover ze geregeld nog bedenkingen formuleren. Hoe zeer een historicus zijn best doet om een inhoudskritische analyse uit te voeren op de verhalen van zijn respondenten, de precieze relatie tussen het verhaal van de getuige en de achterliggende werkelijkheid kan nooit onomstotelijk vastgesteld worden. Enkel door externe controle kan de geloofwaardigheid getoetst worden. Zo kan men uitsluitend aan de hand van andere getuigenissen uit hetzelfde project werken. Deze werkwijze is meestal geschikt om bewuste verbloemingen te ontmaskeren, maar schiet volgens critici tekort in het opsporen van een aantal onbewuste deformaties. Het kan zijn dat bepaalde verdraaiingen, ondanks de goede wil van de onderzoeker, niet komen bovendrijven. Dit omdat het zeer moeilijk te achterhalen is waar precies de getuige de eigen beleving conformeert aan de algemene beeldvorming in het licht van kennis over de afloop.³²

In mijn onderzoek heb ik geen beroep gedaan op complementaire primaire geschreven bronnen. Vooreerst is het erg moeilijk deze op het spoor te komen omdat er tijdens de onderduikperiode zeer weinig opgeschreven werd. Uit veiligheidsoverwegingen werd er weinig op papier gezet, niet door de kinderen en ook weinig door de instellingen en gezinnen die onderduik verleenden. Wat begrijpelijk is gezien de benarde situatie waarin men zich bevond. In mijn onderzoeksverloop verwees ik al naar de vruchteloze schrijfactie die ik ondernam naar Vlaamse klooster- en katholieke archieven.

Ten tweede is mijn probleemstelling er niet op gericht te achterhalen hoe die onderduik georganiseerd was of wat het sociaal-economisch profiel van de joodse bevolking in 1940 was. Ik ga beknopt een aantal feitelijke zaken na, zoals de herkomst van de joodse kinderen, hun beleving van de oorlog en de onderduik, en ik besteed aandacht aan hun manier van herinneren, de psychologische gevolgen. Bij het historisch kaderen van de interviews en het opsporen van mogelijke herinneringsfouten, die ik signaleer en duid, heb ik me verdiept in de secundaire literatuur. Een aanpak die gericht

³¹ H. 't Hart e.a., *Onderzoeksmethoden* (Amsterdam 1998) 105.

³² De Wever en François, *Gestemd verleden*, 19-20.

zou zijn op primaire geschreven bronnen zou mijn doelstelling voorbij gestreefd hebben. Het zou niet relevant geweest zijn om hier primaire geschreven bronnen bij te betrekken, ik maak immers geen historische reconstructie van onderduikstrategieën of onderduikplaatsen. Aan de hand van de herinneringen van de historische actoren probeer ik hun verhaal te reconstrueren, hun belevenissen breder bekend te maken. Ik laat de getuigenissen voor zich spreken, maar kader ze in het onderzoek dat al gedaan werd naar onderduik.

Een zwijgende en stille interviewer werd lange tijd als de ideale interviewer beschouwd. Hoe minder de interviewer tussenbeide kwam en de respondent in zijn getuigenis onderbrak, hoe beter. Elke tussenkomst deed afbreuk aan het pure, oorspronkelijke verhaal van de respondent. Maar deze interviewstijl is al lang opgegeven. Vandaag wordt aanvaard dat de interviewer altijd een impact heeft op de vorm en inhoud van een getuigenis. Een interview kan zelfs beschouwd worden als een gemeenschappelijk product van onderzoeker en respondent waarbij de uitspraken tot stand komen door een creatieve samenwerking.

We moeten er wel rekening mee houden dat er tal van factoren zijn die een invloed uitoefenen op de getuigenis, wat de *derde basisregel* uitmaakt van de historische kritiek.

Ten eerste moeten we nagaan of de interviewer en de respondent *dezelfde taal delen*. Het is mogelijk dat het afnemen van het interview in een ‘vreemde’ omgangstaal leidt tot een verlies van spontaniteit en tot een grotere afstand ten opzichte van de interviewer.³³ Blum interviewt al zijn respondenten in het Frans, ook al spreken een aantal onder hen in het dagelijks leven Nederlands. Ik moet zeggen dat ze allen geen problemen hadden om zich uit te drukken in het Frans, vaak omdat ze een tweetalige of meertalige opvoeding hadden genoten. Qua spontaniteit zal het taalelement geen grote rol gespeeld hebben. Dit is inderdaad een selectie criterium van Blum. Indien de respondent zich niet kan uiten in het Frans, Duits of Italiaans, is een interview met hem onmogelijk. Dit maakt dat een groep mogelijke respondenten die enkel Nederlands praten, niet aan bod komt. Maar het aantal Nederlandstalige of toch uitsluitend Nederlandstalige joden van die leeftijd is in België klein, dus uiteindelijk worden niet veel mensen uitgesloten door de selectie.

³³ *Ibidem*, 21.

Een tweede factor van beïnvloeding is de *aanwezigheid van derden* bij de afname van het interview. De Wever en François menen dat de aanwezigheid van familieleden, vrienden of zelfs onbekenden bij de respondent kan leiden tot een neiging om het eigen aandeel in de gebeurtenissen te overdrijven en de eigen levensloop te mythologiseren.³⁴ Dit kan een mogelijke reactie zijn, maar ik merkte in een aantal interviews op dat de aanwezigheid van anderen vooral leidde tot verstrooidheid/aflleiding, het niet durven vertellen van zaken omwille van die derde persoon en onderbreking van de getuige, die hierdoor steeds haar of zijn eigen verhaal moet hernemen. Er kan dus geconcludeerd worden dat een ‘eenzame’ ontmoeting tussen respondent en interviewer de beste is. Hoewel ik hier moet nuanceren dat één enkele keer de aanwezigheid van een echtgenoot ervoor zorgde dat de vrouw in kwestie zich gesteund voelde en de moed vond om haar verhaal verder te zetten. Soms kan een stille aanwezige wel een positieve invloed uitoefenen.

Ook de *plaats van het interview* kan een beïnvloedende werking hebben. Het afnemen van interviews in een voor de respondenten vertrouwd milieu leidt doorgaans tot mooie resultaten. In de eigen woning voelt de respondent zich immers het meest thuis en het minst gespannen, waardoor men kan rekenen op een grotere openhartigheid van de respondent.³⁵ Ik denk dat Blum in 90 percent van de gevallen het interview thuis liet verlopen, maar ik heb gemerkt dat er soms geopteerd werd om op een neutrale plaats te praten. Een beproefd middel is de ‘provocatie van de site’, waarbij men gaat ondervragen op de plaats waar de getuige een dramatisch gebeuren meemaakte.³⁶ Blum heeft nooit voorkeur gegeven aan dit middel om te herinneren, waarschijnlijk omwille van praktische redenen, maar ook uit respect voor de getuigen. Het is niet nodig hen nog meer te provoceren, sommigen hadden het bij het vertellen van hun verhaal al moeilijk genoeg, laat staan dat ze het dan nog eens zouden moeten vertellen op een plaats die emoties kan oproepen. Deze techniek kan wel handig zijn bij mensen die erg veel vergeten zijn en zelf de nood voelen om meer te weten te komen en bij zichzelf reacties willen uitlokken.

Een vierde factor is de plaats van de onderzoeker zelf, is hij een insider of outsider ten opzichte van het milieu van de respondenten. Een voordeel van een grote vertrouwdheid is dat de onderzoeker zich minder vlug om de tuin laat leiden en eventuele verdraaiingen vlugger doorziet en de respondenten hiermee kan confronteren.

³⁴ *Ibidem*, 21.

³⁵ *Ibidem*, 21.

³⁶ Prevenier, Howell en Boone, *Uit goede bron*, 127.

Het voordeel van een vreemde onderzoeker is dat er meer kans is dat er wordt gevraagd om ook het evidente uit te leggen. Bij bepaalde personen, tradities en gewoontes staan ingewijden niet stil of wordt geen verduidelijking meegegeven omdat ze ervan uitgaan dat dit parate kennis is. Met het oog op latere onderzoekers en gebruikers van de interviews kan het relevant zijn om hier dieper op in te gaan.³⁷

Blum is voor alle mensen die hij ontmoet een vreemde, geen vriend of kennis, maar toch boezemt hij hen vertrouwen in. Hij heeft ondertussen een hele reputatie opgebouwd en wordt ook steeds doorverwezen naar nieuwe getuigen, waaruit blijkt dat mensen hem vertrouwen schenken en het de moeite vinden personen uit hun kennissenkring ook met hem te laten spreken. Hij is zelf niet van joodse afkomst, maar weet door interesse en de vele ervaringen met andere interviews wel heel wat af van de algemene lijnen van de oorlog en van de gebruiken in de joodse godsdienst. Het kan inderdaad een punt van kritiek zijn dat er soms te sterk uitgegaan wordt van kennis van specifieke godsdienstige gebruiken. Het was voor mij dan ook nodig er even literatuur op na te slaan om bepaalde gebruiken of feesten beter te kunnen plaatsen. Blum is dus vertrouwd met de materie waarover gepraat wordt, waardoor hij ook meteen kan ingrijpen als mensen fouten maken, bijvoorbeeld in de chronologie van gebeurtenissen. Dit is erg handig daar hij hen ook kan helpen bepaalde cruciale gebeurtenissen in hun leven beter in de tijd te plaatsen. Mensen weten vaak wel dat iets gebeurde na moment x of voor moment y, en door wat hulp kan men dicht bij een preciezere datum komen.

Een vijfde factor die invloed kan hebben op het interview is *de verhouding tussen onderzoeker en respondent* betreffende gender, etnische afkomst, sociale klasse, scholingsgraad en subcultuur. Al deze factoren beïnvloeden de richting van het interview en de bekomen informatie. Zo is het evident dat vrouwelijke respondenten minder geneigd zijn bepaalde topics te bespreken met een mannelijke onderzoeker.³⁸

Ik kan niet inschatten in welke mate Blum als man de vrouwelijke respondenten heeft beïnvloed. Er schuilt zeker waarheid in deze bewering van De Wever en François, maar ik denk niet dat het onderwerp ‘ondergedoken kinderen’ zich ertoe leende dingen te gaan verzwijgen omdat de gesprekspartner een man was.

Meestal is een interview voor de respondent een positieve ervaring. De aanwezigheid van een geïnteresseerde luisteraar en het feit dat de levensloop van de respondent interessant genoeg bevonden wordt voor een interview, doen de respondent

³⁷ De Wever en François, *Gestemd verleden*, 21.

³⁸ *Ibidem*, 21.

vaak openbloeien. Daarnaast kan de respondent uit de vragen van de onderzoeker en de daaruit ontwikkelde dialoog zelf ook bijleren en een nieuwe zienswijze op de gebeurtenissen uit zijn/haar leven aannemen. Getuigenissen over ‘man made disaster’, zoals oorlogen en genocide, kunnen een therapeutische functie hebben voor de slachtoffers. Het kan ook zo zijn dat de respondent na het vertrek van de onderzoeker wat verweesd achterblijft, dat men het interview niet als iets positiefs zal onthouden. Het is aan de onderzoeker om de respondenten zeker niet de indruk te geven dat na het ophalen van de herinneringen, de respondent niet meer interessant is. Een interview kan enkel slagen als het gebeurt in een sfeer van vertrouwen en respect. Een teveel aan empathie en inleving kunnen ook problematisch zijn, maar dit situeert zich vooral bij projecten waar ‘dadergroepen’ het object van onderzoek vormen.³⁹

Blum vertelde me dat hij er steeds voor zorgt dat hij een kopie van het interview opstuurt naar de geïnterviewde. In zijn interviews blijkt ook steeds dat mensen hem echt hun vertrouwen geven. Als hij peilt naar het feit waarom ze na jaren van zwijgen, toch met hem willen praten, is één van de redenen, naast andere, dat hij hen vertrouwen inboezemde met zijn vraag om toch te getuigen. Het praten met iemand, die geïnteresseerd luistert, heeft als het ware een therapeutische invloed. Dit vertrouwen drukt zich ook uit in het feit dat hij jaren na het interview met de meeste respondenten nog contact heeft.

Ik vind ook dat hij de respondenten op een respectvolle manier contacteert en interviewt, waardoor ze die positieve benadering ook afstralen op het interview. Blum weet ook om te gaan met hun emoties, hij zal hen niet openlijk troosten, maar wacht vaak gewoon af, geeft hen de tijd zich te herpakken. Alles verloopt heel sereen en rustig, zonder dat emoties worden afgeblokt of als een probleem worden aanzien.

2.2 Transcriptietechniek

Het transcriberen van een tekst betekent het omzetten van het interview in een uitgeschreven tekst. Het kan gezien worden als het meest technische en minst creatieve onderdeel van een mondelinge-geschiedenisproject. Het is erg tijdrovend. In mijn geval was de spreektaal Frans, wat ervoor zorgde dat een transcriptie vaak het driedubbele van de opnametijd innam. Maar eenmaal getranscribeerd, is het veel makkelijker werken,

³⁹ *Ibidem*, 13 en 21.

daar het lezen van een tekst veel sneller gaat dan het bekijken/beluisteren van een interview.

Een groot nadeel is dat niet alle nuances afdoende worden weergegeven in een geschreven tekst. Er is altijd een verlies aan informatie zoals intonatie, stemvolume en – verheffing, spreekpauzes, enzovoort.⁴⁰ Alessandro Portelli stelt dat dit omzetten van orale bronnen naar visuele objecten gepaard gaat met enorm veel veranderingen en interpretaties. De verschillende doeltreffendheid van opnames, in vergelijking met transcripties, kan enkel geapprecieerd worden door directe ervaring. Dit is een reden waarom hij gelooft dat het niet noodzakelijk is nog meer aandacht te geven aan een zoektocht naar nieuwe en betere methodes voor het transcriberen van gesproken woord. Hij maakt de vergelijking met vertalingen, die erg letterlijk ook niet zo goed zijn. Wanneer men waarheidsgetrouw wil vertalen moet men plaats laten voor een zekere graad van inventiviteit, en deze stelling gaat volgens hem ook op voor de transcriptie van mondelinge bronnen.⁴¹

Dat verlies aan informatie is voor mijn transcribeerwerk zeker ook waar, ik heb geprobeerd duidelijk weer te geven wat de spreker precies bedoelt, maar ik pretendeer niet dat mijn uitgeschreven teksten een volledige weergave zijn van wat ik hoorde. Het kan hierdoor ook niet de bedoeling zijn dat mijn transcripties een bron op zich worden voor ander onderzoekswerk. Het moge duidelijk zijn dat de opnames nog steeds de voorrang genieten en dat mijn transcripties in het museum zullen aanwezig zijn als leidraad om volgende onderzoekers gericht te laten zoeken in het mondelinge bronnenmateriaal. Daarom ook nam ik ze niet op in een bijlage. Dat zou weinig respectvol zijn naar de respondenten toe, die toch een zekere graad van anonimiteit beloofd werd. Daarom is het nodig dat wie de interviews wil bekijken eerst contact opneemt met het Museum voor Deportatie en Verzet en Johannes Blum. Een gegronde reden voor het consulteren van het materiaal is een vereiste. Een andere reden voor het weglaten van de transcripties in een bijlage is de grote omvang van het werk, dat uitgedrukt in pagina's ongeveer 400 bladzijden beslaat.

Ik verkoos een volledige transcriptie van het interview boven andere vormen van ontsluiting, zoals gedeeltelijke transcripties, samenvattingen of inhoudsopgaven. Dit was zeer arbeidsintensief, vooral omdat al het werk ook in het museum moest gebeuren omdat de omzetting van de mini-dv's op een digitale drager zoals dvd nog in de

⁴⁰ *Ibidem*, 29.

⁴¹ A. Portelli, 'What makes oral history different', in: R. Perks en A. Thomson (eds.), *The oral history reader* (Londen 1998) 64.

startblokken zat. Het loont achteraf wel de moeite omdat de interviews de kern vormen van mijn bronnenmateriaal en ik ze op eenvoudige wijze frequent kon raadplegen. Uit gebrek aan onderzoekstijd heb ik af en toe gedeeltes die niet relevant waren voor mijn eigen onderzoek niet getranscribeerd. Ik signaleer dit altijd en vermeld ook kort waarover men in de uitweiding sprak. Ik heb getracht het midden te houden tussen een aansluiting bij het gesproken woord en een hoge leesbaarheid van de transcripties.

2.3 Verwetenschappelijking van de discipline

De laatste jaren is er een proces van verwetenschappelijking aan de gang in de tak van de mondelinge geschiedenis. Deze laat zich sterk voelen op het vlak van archivering, conservering en ontsluiting van de mondelinge bronnen.

De reden om documenten en andere materiële bronnen in een archief of museum onder te brengen, is tweevoudig. Enerzijds worden ze bewaard omdat ze een zekere relevantie bezitten binnen de hedendaagse context. Anderzijds worden ze bewaard omdat ze worden beschouwd als een belangrijke bron voor de reconstructie van het verleden. Ze worden als noodzakelijk geacht om dit verleden te begrijpen en te kunnen representeren. Het bezitten of bewaren van deze bronnen is niet voldoende. Een professionele ontsluiting is onontbeerlijk. Als documenten niet op een efficiënte manier toegankelijk worden gemaakt, gaat een groot stuk van hun waarde verloren. Bij mondelinge bronnen is dit net zo. Mondelinge getuigenissen en interviews worden steeds meer gezien als een belangrijk onderdeel van het erfgoed. Ze vragen en verdienen daarom een evenwaardig recht op bewaring en ontsluiting, net als de andere bronnen uit het verleden.

Het bewerkstelligen van een efficiënte bewaring en ontsluiting vormt één van de grootste uitdagingen voor de mondelinge geschiedkundige. Hieraan kan getest worden hoe het staat met de professionalisering van de beweging. De specialisten zijn het allen op één punt eens: de kans op succes neemt toe naarmate men erin slaagt een actieve samenwerking op te zetten tussen de mondelinge geschiedkundigen enerzijds en de archiefwereld anderzijds. Mondelinge geschiedkundigen moeten het streven naar een optimale bewaring en ontsluiting zien als een integraal onderdeel van hun takenpakket. Een bijkomend voordeel van dergelijke instelling is de verhoogde controlemogelijkheid van de onderzoeksresultaten door de publieke neerlegging van de interviews. Deze

evolutie naar een grotere verificatie is ten eerste positief, gezien het helpt de laatste aarzeling bij andere historici ten opzichte van mondelinge geschiedenis te ondergraven.⁴²

⁴² *Ibidem*, 34-35.

Deel II – Historiografie

In dit deel wil ik nagaan in hoeverre dit onderzoeksthema aandacht kreeg van historici en auteurs in de afgelopen decennia. Wat zijn de verschillende invalshoeken van waaruit men het onderwerp onderzocht? Valt hierin een evolutie te onderkennen? En vooral: waar kan mijn onderzoek geplaatst worden?

Hierbij zal ik ook trachten een aantal belangrijke werken in verband met het psychologische nalatenschap van de onderduik en de oorlog bij de kinderen weer te geven. Wat is er vandaag de dag geweten in verband met het trauma van de ondergedoken kinderen?

1. Onderzoek naar ondergedoken kinderen

Lieven Saerens leidt uit zijn historiografisch overzicht (van de onmiddellijke naoorlog tot eind jaren negentig) betreffende studies over de periode Interbellum-Tweede Wereldoorlog, af dat het onderzoek naar het Belgisch jodendom in een stroomversnelling is gekomen, maar zonder enige twijfel nog niet afgerond was in 2000, toen zijn lijvig boek over de joden in Antwerpen van de pers rolde. Hij nam een heel brede selectie van studies en publicaties over het Interbellum en de Tweede Wereldoorlog tot doel, waarin ook het onderzoek naar joodse kinderen een plaats kreeg.⁴³ In dit korte overzicht ga ik enkel dieper in op de werken die werkelijk de hulp aan joodse kinderen belichten. Andere studies, zoals die van Frank Caestecker, Ludo Abicht, Rudi Van Doorslaer en anderen, vermeld ik omdat ze nuttig waren bij het schrijven van deze scriptie en gelinkt zijn aan mijn probleemstelling, maar beschrijf ik minder uitgebreid.

In de naoorlogse jaren tot in de jaren zeventig verschenen de eerste studies waarin de verhoudingen tussen joden en niet-joden breedvoerig werden behandeld. Belangrijke namen hierin zijn Ephraïm Schmidt en Betty Garfinkels. Schmidt bracht hulde aan de Belgen die hun joodse medeburgers hadden geholpen, maar tussen de

⁴³ L. Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad: een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944)* (Tielt 2000) XI.

regels van zijn verhaal liet hij ook de minder fraaie kanten van de Belgische opinie zien. Garfinkels steekt ook een lofzang af over de Belgische ‘omstanders’ en de leden van de AJB, de ‘Association des Juifs en Belgique’ of ‘Jodenvereniging in België’, wat volgens Saerens te verklaren valt door het feit dat ze gehuwd was met een gewezen lid van de Luikse afdeling van de AJB. Ook antisemitisme in België en de anti-joodse politiek waren veel gekozen onderwerpen voor scripties van studenten en publicaties van historici.

Lucien Steinberg was de eerste die dieper inging op het ‘Comité de Défense des Juifs/ Joodsch Verdedigingscomité’ (verder CDJ), een onderdeel van de belangrijke verzetgroep van het Onafhankelijkheidsfront. Dankzij deze organisatie wisten onder meer duizenden joodse kinderen aan hun vervolgers te ontkomen.

De tweede helft van de jaren 1970 kende een relatief groot aantal autobiografische joodse geschriften, waarin de verhoudingen tussen Belgen en joden en de bezettingsperiode uitvoerig aan bod kwamen. In feit ging dat naar boven halen van joodse herinneringen reeds terug tot 1967 toen de ‘joodse journalist’ Sylvain Brachfeld in het Brusselse joodse tijdschrift ‘Revue Centrale’ de artikelenreeks ‘Images anversoises d’antan’ startte.⁴⁴ Brachfeld publiceerde in 1989 ‘Ils n’ ont pas eu des gosses’, waarin hij de merkwaardige geschiedenis beschrijft van die kinderen die van 1942 tot twee weken voor de bevrijding in zeven joodse weeshuizen zaten en nooit opgepakt werden. Frappant gegeven hierbij is dat al deze kinderen ingeschreven waren bij de Gestapo. In 1997 zet hij de daden van gewone burgers nog eens centraal in zijn werk ‘Zij hebben het overleefd’, waarin hij wou bewijzen dat mensen uit alle lagen van de bevolking geheel vrijwillig konden bijdragen tot het redden van joden en andere slachtoffers van het nazisme. ‘Onze Joodse burens’ is geen herwerking van zijn boek ‘Onze Joodse buurman’ uit 1975, dat niet meer in de handel te verkrijgen is, maar een nieuw werk. Het thema werd geactualiseerd en uitgebreid en Brachfeld poogt in dit boek goede informatie te geven zodat de joden en het jodendom in een juist perspectief geplaatst kunnen worden. De historische achtergrond in het boek is beperkt, maar is zeker het vernoemen waard voor al wie een degelijke inleiding op het jodendom zoekt.⁴⁵

⁴⁴ *Ibidem*, XXXIII-XXXV

⁴⁵ S. Brachfeld, *Ils n’ont pas eu les gosses* (Herzlia, Israël 1989).

Idem, *Zij hebben het overleefd* (Brussel 1997).

Idem, *Onze Joodse burens* (Antwerpen 2002).

Voorbeeld van deze tendens naar het opschrijven van de eigen herinneringen is het werk van de ULB-hoogleraar Marcel Liebman. Als ondergedoken kind had Liebman de oorlog overleefd, terwijl zijn oudere broer Henri werd gedeporteerd. Onder de titel ‘Né juif. Une enfance juive pendant la guerre’ (in het Nederlands vertaald als ‘Als jood geboren: een joodse familie tijdens de oorlog’) verhaalt hij over het lot van zijn familie. Toen Liebman omstreeks 1974 het ‘heel dik en geleerd boek’ ‘Histoire de la Belgique contemporaine’ las, ondervond hij dat hierin ‘geen regel, niet één enkele regel’ die enigszins suggereert dat er tijdens de bezetting duizenden joodse landgenoten waren gearresteerd. Op dat moment overwon ‘de noodzaak’ het op zijn aarzeling om zijn verhaal neer te schrijven.⁴⁶

Vanaf de jaren 1980 volgde als het ware een ‘boom’ van studies over de joodse gemeenschap en het antisemitisme in België. In deze periode kregen ook de ‘buitenlandse minderheden’ in het algemeen steeds meer de aandacht van onderzoekers. Kristallispunt in het onderzoek over de jodenvervolging was het driedelig werk van Maxime Steinberg, historicus en ondergedoken joods kind tijdens de oorlog. Minutieus analyseerde hij de verschillende stappen die de Duitsers ondernamen om de joden steeds verder te isoleren en de verwoestende rol die de ‘politiek van het minste kwaad’ van de Belgische overheid daarbij had gespeeld. Omstreeks 1986 kwam het werk ‘De joden van Antwerpen’ van filosoof Ludo Abicht op de markt. Begin jaren negentig produceerde Rudi Van Doorslaer een proefschrift over ‘joodse revolutionairen in België tijdens de periode 1925-1940’. Dit resulteerde in 1996 in het boek ‘De kinderen van het getto’.

Met het verstrijken van de jaren voelden ook een aantal joodse betrokkenen zich geroepen om over hun oorlogsverleden te getuigen. Na jaren van zwijgen leek het eigen oorlogstrauma eindelijk publiekelijk bespreekbaar te zijn. Opmerkelijk voor het einde van de jaren 1980 was de interesse van een aantal kinderen van joodse ondergedokenen voor de verwerking van het oorlogsleed. Maxime Steinberg past in de rij van oorlogsgetroffenen die pas na verloop van tijd de drang om de judeocide te negeren kon opzij schuiven. Pas op het einde van de jaren zeventig kon hij ook de geschiedenis van de ‘Endlösung’ onder ogen nemen. Andere pioniers in het getuigen over de eigen belevenissen als jood tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn Sonia Kogan (pseudoniem

⁴⁶ Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, XXXVI.
M. Liebman, *Als jood geboren : een joodse familie tijdens de oorlog* (Antwerpen 1977).

voor Sonia Blumenstein) en Clara Isaacman-Heller. Dergelijke getuigenissen als deze laatste twee vragen echter om een bijzonder kritische ingesteldheid van de historicus. Cruciaal is de tijdsfactor. Zo valt uit memoires meestal bijzonder moeilijk op te maken wat de betrokkenen toen wisten en wat ze pas achteraf vernamen.⁴⁷

In de jaren 1990 zette de stroom van joodse getuigenissen zich verder. Belangrijker was dat in diezelfde jaren negentig voor het eerst ook een aanzienlijk aantal studies het licht zagen die de hulp van niet-joden aan joden centraal stelden, veelal toegespitst op de hulp van katholieken. Een van de eerste was een overvloedig geïllustreerde studie over de Leuvense benedictijn Bruno Reynders, die een driehonderdtal joodse kinderen had gered. In 1992 volgde de licentiaatsverhandeling van Miek Inghelram aan de KUL, waarin de opvang van joodse kinderen in katholieke milieus werd belicht. Inghelram behandelde achtereenvolgens de hulp van de Naamse priester Joseph André, de geciteerde Bruno Reynders, het Luikse ‘netwerk’ van advocaat Albert Van Den Berg, de Brusselse priesters Antoine De Breucker en Jan Bruylandts en de tehuizen van de KAJ/JOC. Ten slotte stond ze stil bij de bekering en doop van joodse kinderen en jongeren enerzijds en de teruggave na de oorlog van die kinderen aan de joodse gemeenschap anderzijds.

In 1994 publiceerde de journaliste Viviane Teitelbaum-Hirsch een studie waarin de problematiek van de hulp aan joodse kinderen in haar geheel werd behandeld. In haar werk werden niet alleen de onderduikperiode, de ‘redders’ en de ‘stilzwijgende medeplichtigheid van de Belgische staat’ beschreven, maar werd ook gewezen op de rivaliteit tussen communistische en zionistische joden, de ‘verknoeide kinderjaren’, de terughoudendheid om over het verleden te spreken en de blijvende schuldgevoelens tegenover al die familieleden die in de uitroeiingskampen verdwenen zijn.⁴⁸ Als kind van een ondergedoken kind vertelt Teitelbaum-Hirsch het volgende: ‘Naarmate het project vordert, ontdek ik mijn identiteit. Ik ben het kind van een ondergedoken kind. Mijn moeder heeft me vaak verteld wat ze als kind heeft meegemaakt. Stukje bij beetje begrijp ik waarom ik vanaf mijn twaalfde levensjaar nachtmerries kreeg over de shoah.

⁴⁷ Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, XXXVIII-XLI.

⁴⁸ Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, XLII-XLIII.

J. Blum en R. Hacart, *Le père Bruno Reynders, héros de la Résistance* (Brussel 1993).

M. Inghelram, *Joodse kinderen opgevangen in een katholiek milieu tijdens de Tweede Wereldoorlog: Belgische situatie 1942-1945* (KUL onuitgegeven licentiaatverhandeling 1992).

V. Teitelbaum-Hirsch, *Tranen onder het masker* (Antwerpen 1994).

(...)⁴⁹ In 1999 kwam ook nog ‘Van binnen weent ons hart’ uit van Jan De Volder en Lieve Wouters. Het eerste deel van het boek vormt enkel een synthese van al wat eerder werd gepubliceerd over de joden in Antwerpen en hun ervaringen tijdens de oorlog. In een tweede deel volgen negen interviews met overlevende kinderen van toen.⁵⁰ Saerens merkt terecht op dat er over de keuzes, representativiteit en dergelijke van de geïnterviewden nergens toelichting werd gegeven.⁵¹

Het werk van Lieven Saerens uit 2001, waarop ik me baseerde voor dit overzicht, droeg eveneens bij tot de ‘stroomversnelling’ in het onderzoek naar de Belgische joden. Saerens betrachtte met zijn studie de lacune die bestond over de Antwerpse casus, zeker voor de periode einde 19de eeuw tot de jaren 1920, op te vullen. De uitdaging bestond er voor hem in eens grondig en over een vrij ruime tijdspanne na te gaan hoe de houding van de Antwerpenaren tegenover hun joodse stadsbewoners was en evolueerde. De studie van Saerens is imposant. Ze onderzoekt concreter de houding van allerlei media, schrijvers, cultuurverenigingen, partijen, instanties en pro-Duitse organisaties in alle fasen van de periode 1880-1945. De lakse houding van vele gezagsdragers en het gebrek aan (passief) verzet waren uiteindelijk bepalend voor het hoge Antwerpse deportatiecijfer. Maar naast deze sombere conclusie, laat Saerens ook andere Antwerpenaren tot hun recht komen, zij die belangeloos hun leven waagden om hun joodse burens te redden.⁵²

De laatste jaren volgden licentiaatverhandelingen van onder meer Nele Stevens die werkte over de jodenvervolging in Gent en Halina Bletiek die onderzoek verrichtte naar de houding die de katholieke kerk in Vlaanderen tijdens de Tweede Wereldoorlog aannam tegenover de joodse bevolking. Deze laatste baseerde zich hiervoor gedeeltelijk op getuigenissen van joodse kinderen.⁵³ Hanne Hellemans besloot haar verhandeling te wijden aan de situatie van de joodse kinderen na de Tweede Wereldoorlog, een tot dan toe onderbelicht aspect in de geschiedschrijving over joodse kinderen in Vlaanderen.

⁴⁹ Teitelbaum-Hirsch, *Tranen onder het masker*, 17.

⁵⁰ J. De Volder en L. Wouters, *Van binnen weent mijn hart. De vervolging van de Antwerpse joden* (Antwerpen 1999).

⁵¹ Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, XLV.

⁵² Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, XLV en 733-738.

⁵³ N. Stevens, *De jodenvervolging en de Joodse gemeenschap in Gent tijdens de Tweede Wereldoorlog* (RUG onuitgegeven licentiaatverhandeling 1997).

H. Bletiek, *De houding van de katholieke kerk tegenover de joden tijdens de Tweede Wereldoorlog in Vlaanderen: sporen naar een verleden dat ons nog net raakt* (UG onuitgegeven licentiaatverhandeling 2003).

Samengevat ging ze de verhoudingen na tussen de joodse gemeenschap, de wereldlijke en kerkelijke overheid en de christelijke meerderheid naar aanleiding van de 'kinderkwesitie', daar het herintegreren van de kinderen een moeilijk proces bleek te zijn. Ondertussen publiceerde ze over de kwesitie van de joodse weeskinderen ook een artikel in het tijdschrift 'Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis' en werkte ze mee aan de tentoonstelling die afgelopen jaar in november en december in het voormalige klooster 'De Noker' in Mechelen liep over het levensverhaal van Emilie Fresco. Aan de hand van de levenswandel van dit meisje werd uitgezoomd naar een breder perspectief van hulp aan joodse kinderen in Mechelen tijdens de Tweede Wereldoorlog.⁵⁴

Van recente datum is ook de belangstelling voor onderzoeken die een concrete reconstructie maken van het verhaal van één of enkele joodse kinderen. Joost Loncin publiceerde in 2003, met steun van het Fonds Pascal Decroos, als het ware een 'historische reportage' met de uitgave van zijn 'Geheime routes en netwerken'. Hij hanteerde een journalistieke aanpak voor het schrijven van dit stuk geschiedenis. Hij ondervroeg getuigen en historici. Zonder afbreuk te doen aan de reeds verrichte historische studies, greep Loncin de kans om de oorlogservaring van vier joodse kinderen te beschrijven en de kinderen ook zelf aan het woord te laten.⁵⁵

Ook de reconstructie van het levensverhaal van Laja Menen en haar zoon Rachmil dat geschreven werd door journaliste Rosine de Dijn, kan in deze tendens geplaatst worden. Op basis van enkele documenten en aanwijzingen in de abdij van Westvleteren begon ze de zoektocht naar het onderduiktraject dat de kleine 'Rudi' aflegde, terwijl ze zijn verhaal plaatst in de bredere context van wat er algemeen geweten is over de onderduik van joodse kinderen in Vlaanderen.⁵⁶

Samengevat kan men een evolutie bemerken. De aandacht van historici die in de eerste plaats uitging naar het CDJ en de moedige pogingen van getuigen om zelf hun ervaringen op papier te zetten, verschoof eind jaren 1980 en jaren 1990. Steeds meer

⁵⁴ H. Hellemans, *Zij die verloren zijn, zullen niet vergeten worden: pogingen tot herintegratie van de kinderen in de joodse gemeenschap na de Tweede Wereldoorlog: een ideologisch debat* (RUG onuitgegeven licentiaatverhandeling 2002).

Idem, 'Tot wie behoort de ziel van het kind? De herintegratie van kinderen in de joodse gemeenschap na de Tweede Wereldoorlog', in: *Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis* 13/14 (2004) 187-222.

Idem, *Emilie Fresco. Redders en geredden in Mechelen tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Mechelen 2005).

⁵⁵ J. Loncin, *Geheime Routes en Netwerken. Joodse kinderen op de vlucht voor de holocaust* (Leuven 2003).

⁵⁶ R. De Dijn, *Zeg nooit dat je Rachmil heet. Een joodse jongen overleeft de oorlog in een Vlaams gezin* (Leuven 2005).

studies namen de hulp van niet-joden, en dan vooral van katholieken, aan de joodse kinderen tot onderwerp. Ook de houding van deze katholieke kerk ten opzichte van de joodse bevolking werd vaak verwerkt. Enkele jaren later evolueerde de vraagstelling steeds meer in het voordeel van ‘de stem van de overlevende joodse kinderen’. Er wordt naar hen geluisterd, hun ervaringen worden het centraal punt van onderzoek. Hetzij over de oorlogsperiode zelf, hetzij over het leven na de oorlog. Zo ook in mijn onderzoek, waarin ik tracht de ervaringen van veertig personen tot hun recht te laten komen en hun getuigenissen in een historisch kader plaats.

2. Onderzoek naar de psychologische effecten van de onderduik bij kinderen

Paradoxaal genoeg betekende de zo lang verwachte bevrijding voor alle kinderen het einde van een droom. Stilzwijgendheid en schuldgevoel deden hun intrede in hun leven. De dood en de eenzaamheid doken bruusk op. Na de droom kwam het eindeloze wachten en de wanhoop. Jarenlang verzwegen ze hun lijden, wilden ze vooral de jaren van angst achter zich laten en hun leven verder leiden. Ze bedekten de diepe wonden die de oorlogsjaren nalieten en die ze dachten te kunnen negeren.⁵⁷ Van de ene op de andere dag werden de kinderen van hun dierbaren gescheiden en moesten ze zich aanpassen aan een vreemd milieu. Wat er precies gaande was, konden weinigen precies duiden, maar ze beseften wel dat er gevaar dreigde. De onderduikgezinnen en –instellingen probeerden de kinderen zo goed mogelijk in het nieuwe leven en de nieuwe omgeving te integreren, hen een zo normaal mogelijk leven te geven, maar toch had de oorlogsperiode voor de meeste kinderen blijvende psychologische gevolgen. En niet alleen de onderduik zorgde voor een impact op de mentale gezondheid, ook de naoorlogse periode zorgde voor heel wat stress. Het eindeloze wachten, samenleven met getekende ouders, niemand die terugkeerde, nieuw samengestelde families,... allerhande scenario's die konden bijdragen tot wat men nu benoemt als een 'posttraumatische stressstoornis'.

In de hoofdstukken 13 en 14 van deel IV ga ik dieper in op deze stoornis, die volgens de DSM-IV kan gecategoriseerd worden bij de angststoornissen. Kort gesteld ontstaat een posttraumatische stressstoornis naar aanleiding van blootstelling aan een extreem traumatiserende stressfactor. Deze persoonlijke ervaring met die extreme bedreiging houdt een risico op dood of ernstige verwonding in, het is een bedreiging van de persoonlijke integriteit. Deze stoornis kan vele oorzaken hebben, dus niet enkel ondergedoken zitten, maar ook seksueel misbruik, een natuurramp of door de mens veroorzaakte ramp, een overval, een ontvoering of gijzeling, oorlogservaringen, marteling, gevangenschap of opsluiting in een concentratiekamp, enzovoort.⁵⁸

⁵⁷ Teitelbaum-Hirsch, *Tranen onder het masker*, 157.

⁵⁸ S.A., *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (fourth edition: DSM-IV) (Washington 1994) 424.

In wat volgt zal ik kort de belangrijkste werken schetsen die de psychologische effecten van de onderduikervaringen op de kinderen behandelen, en die relevant waren voor dit onderzoek. Omdat nationaal onderzoek beperkt is, integreer ik hier ook enkele werken uit het buitenland.

De getuigenissen van trauma-overlevenden vormen de kern in het boek van Judith Lewis Herman. Mensen die afschuwelijke dingen hebben meegemaakt lopen volgens haar voorspelbaar psychisch letsel op. Ze laat een heel scala aan getraumatiseerde mensen aan bod komen in haar boek: verkrachtingsoverlevenden, oorlogsveteranen, mishandelde vrouwen, politieke gevangenen, overlevenden van enorme concentratiekampen en overlevenden van kleine, verborgen concentratiekampen gecreëerd door tirannen die heersen over hun gezin. Door dit brede perspectief levert het boeiende literatuur op waarin ik naar parallellen kon zoeken voor de casus die ik bespreek over de ondergedoken kinderen.

In het eerste deel van 'Trauma en herstel' wordt een overzicht gegeven van de manier waarop mensen zich aanpassen aan traumatische gebeurtenissen. In het tweede deel van het boek wordt het genezingsproces nader bekeken. Omdat de traumatische syndromen gemeenschappelijke kenmerken hebben, volgt het herstelproces ook een gemeenschappelijke weg. De fundamentele fasen van herstel zijn het zorgen voor veiligheid, het reconstrueren van het traumatische verhaal en het herstellen van de verbondenheid tussen de overlevenden en de gemeenschap.⁵⁹

Zoals in het voorgaande hoofdstuk beschreven, waren er ook een aantal auteurs die niet alleen een algemeen beeld schiepen van de onderduik en de personen die hierin een rol speelden, maar ook een beperkte inleiding gaven op de naoorlogse 'verknoei'de' kinderjaren en verdere levensjaren. Teitelbaum-Hirsch schrijft in 1994: 'De ondergedoken kinderen leggen vandaag getuigenis af, ze praten. Ze durven de waarheid te zeggen, slaan het ondraaglijke schuldgevoel stuk. (...) De geschiedenis kan eindelijk besproken worden, het verhaal verteld. Aan kinderen, kleinkinderen, die van hen, die van anderen.' Haar relaas over het nalatenschap is kort, maar haar belangrijkste opmerking is dat alle ondergedoken kinderen zich op erg uiteenlopende manieren hebben ontwikkeld. Dat iedereen op zijn manier op het verleden reageert.⁶⁰ Ongeveer

⁵⁹ J.L. Herman, *Trauma en herstel: de gevolgen van geweld van mishandeling thuis tot politiek geweld* (Amsterdam 1995).

⁶⁰ Teitelbaum-Hirsch, *Tranen onder het masker*, 159, 161 en 163.

rond dezelfde periode, maakte Raphaël Delpard een gelijkvormige studie over ondergedoken kinderen, maar dan met de nadruk op Frankrijk. Althans baseerde hij zich op interviews met kinderen uit Frankrijk, België, de Verenigde Staten en Zwitserland. Hij verwoordt het verzwijgen van het eigen verhaal na de oorlog als ‘de tweede verstopplaats’. Hij overloopt de hindernissen die zich in het verdere leven van een ondergedoken kind kunnen voordoen en onderbouwt zijn bevindingen met veel geciteerde stukken interview. Ook hier krijgt het doorvertellen van het verhaal aan de volgende generatie, waardoor het leven van de kinderen en kleinkinderen beïnvloed wordt, aandacht.⁶¹

Ook Sylvain Brachfeld haalt het ‘drama van de wezen’ aan. Hij voelt een zekere onvolmaaktheid aan in zijn hoofdstuk, een frustratie. Omdat het noodzakelijk is naast het redden van de kinderen ook te denken aan hun leed, wordt het bijzonder moeilijk de duizenden persoonlijk drama’s in één verhaal te bundelen. Het zijn individuele tragedies die één voor één verteld zouden moeten worden, met aandacht voor drie punten: het drama van het kind, het drama van de ouders en de grote emotionele betrokkenheid van de personen die het kind een schuilplaats gaven. Brachfeld raakt even de hoop op terugkeer, het joodse bewustzijn, de permanente angst en de identificatie met het reddend milieu en de doop aan.⁶²

In 1988 kwam er in Nederland een verslag van een onderzoek uit van Bloeme Evers-Emden. Er moest veertig jaar verstrijken voordat ze zich in staat voelde om als voormalig onderduikster met de gebeurtenissen om te gaan. Ze stelde de vraag naar de gevoelens en motieven van mensen die in de oorlogsjaren een joods kind hebben laten onderduiken, met gevaar voor eigen leven. Wat betekende dit voor hen? Dit beperkte onderzoeksveld breidde ze uiteindelijk uit naar een bredere vraagstelling, ditmaal kwamen naast de onderduikouders ook de kinderen zelf ruim aan bod. Verdienstelijk voor ‘Geleende kinderen’ is dat ze erg gericht op de ervaringen inging. In een eerste deel staan de beschouwingen over de motieven, gevoelens en ervaringen van de onderduikouders centraal. In deel twee wordt dan beschreven hoe de jodenvervolgung zich ontwikkelde, wat het onderduiken betekende voor ouders en kinderen en welke gevoelens de onderduik kon oproepen. Waarna ze in deel drie enkele theoretische overwegingen maakt over de resultaten van haar onderzoek. Er wordt geen aandacht

⁶¹ R. Delpard, *Überleben im Versteck. Jüdische Kinder 1940-1944* (Bonn 1994).

⁶² Brachfeld, *Zij hebben het overleefd*, 107, 109-115.

besteed aan netwerken of het verloop van de onderduik. Het historisch kader werd weggelaten omdat deze studie vanuit een psychologisch en pedagogisch oogpunt werd geschreven. De aanpak was ook heel wat wetenschappelijker dan haar eerste werk. Een jaar later verscheen een derde boek van haar hand, deze keer met medewerking van Bert-Jan Flim, waarin ze de uitkomsten van de enquête presenteren. Deze enquête werd aan de deelnemers van de conferentie 'Het Ondergedoken Kind', gehouden in augustus 1992 in het RAI-congrescentrum te Amsterdam, uitgereikt. De teruggezonden formulieren vormden de basis voor deze studie. Doordat ze af en toe vergelijkingen trekt met haar onderzoek dat een jaar eerder werd gepubliceerd, vormt dit werk volgens haar het omvangrijkste onderzoek over joodse onderduikkinderen in Nederland dat tot dusverre verricht is.⁶³

In ditzelfde gebied werd in 1991 ook het boek 'Om het joodse kind' van Elma Verhey gepubliceerd. Zij deed een poging om de context te schilderen waarbinnen het gevecht om de joodse onderduikkinderen heeft kunnen plaatsvinden. Vooral de politieke kant van de kwestie werd door haar nader onderzocht. Haar werk ontstond vanuit de overtuiging dat de strijd om de joodse kinderen een grote traumatische invloed heeft gehad op deze personen, met effecten die tot op de dag van vandaag doorwerken.⁶⁴

Voor België was het Hanne Hellemans die voor het eerst deze problematiek aansneed in haar licentiaatverhandeling aan de Universiteit van Gent. Zoals ik al aankaartte in het vorige hoofdstuk analyseerde zij de situatie van de joodse kinderen na de Tweede Wereldoorlog hier in België, vooral het religieuze aspect komt in haar verhandeling sterk naar voor. Dit gegeven kon identiteitsverwarring teweeg brengen bij kinderen die heen en weer geslingerd werden tussen het vroegere joodse milieu en het katholieke of antireligieuze milieu van de redders.⁶⁵

Na de oorlog wordt er weinig aandacht besteed aan de psychologische begeleiding van de ondergedoken kinderen. De noodzaak hiervan wordt pas in de jaren 1960 ingezien. Cathérine Massange verwerkte de geschiedenis van de Service Social

⁶³ B. Evers-Emden, *Onderduikouders en hun Joodse 'kinderen' over de onderduikperiode: interviews met mensen die Joodse kinderen bij zich lieten onderduiken en interviews met deze Joodse onderduikers* (Utrecht 1988).

Idem, *Geleende kinderen. Ervaringen van onderduikouders en hun joodse beschermelingen in de jaren 1942 tot 1945* (Kampen 1994).

Idem, *Ondergedoken geweest: een afgesloten verleden? Joodse 'kinderen' over hun onderduik, vijftig jaar later* (Kampen 1995).

⁶⁴ E. Verhey, *Om het joodse kind* (Amsterdam 1991).

⁶⁵ Hellemans, *Zij die verloren zijn, zullen niet vergeten worden*, 3 en 131-141.

Juif en het Centraal Beheer van Joodse Weldadigheid en Maatschappelijk Hulpbetoon in Antwerpen in haar studie over de hulp aan joden na de oorlog die in 2002 van de persen rolde, één van de weinige studies die zich specifiek op de naoorlogse periode richt. Het onderzoek maakt in de eerste plaats een schets van hoe die instellingen en organisaties tewerk gingen, de verschillende belangengroepen en partijen en de evolutie van de aangeboden hulp. De kinderen als persoon komen er weinig of niet aan bod.⁶⁶

Hans Keilson publiceerde in 1979 een pionierswerk waarin hij joodse kinderen in Nederland, die na de oorlog wees waren geworden, opvolgde. De versie die ik kon bemachtigen, is de vertaalde en ingekorte versie uit 1998. Keilson stelt zelf dat zijn werk bedoeld is als hulpmiddel voor personen en instanties die beroepshalve kinderen opvangen of behandelen die recent of in het verleden werden blootgesteld aan oorlogs- en/of vervolgingsgeweld. Zijn onderzoek moest bijdragen tot het beter begrijpen van getraumatiseerde kinderen die getroffen werden door een catastrofe veroorzaakt door menselijk toedoen en moest een gids worden bij het begeleidingswerk. Dit maakt dat zijn studie zeer statistisch en klinisch opgevat werd. Ze leverde niet alleen belangrijk materiaal op voor de hulpverleners, maar ook voor historici die zich willen verdiepen in de psychologische effecten van de onderduik.⁶⁷

Een ander werk geschreven in dit vakgebied over het trauma van de ondergedoken kinderen is dat van Marcel Frydman. Naast het trauma stelt hij ook de repercussies op korte en lange termijn te boek. Alvorens zijn psychologische uiteenzetting te beginnen, beschrijft Frydman zijn eigen ervaringen van zijn onderduikperiode in Cul-des-Sarts. Nadat hij het onuitspreekbare karakter van het trauma en de invloed ervan op het niveau van de persoonlijkheid heeft onderlijnd, doet hij een poging de lezer uitleg te verschaffen over het waarom van de lange stilte rond de ondergedoken kinderen bij wie het leed zich naar binnen keerde. Frydman benadrukt het maatschappelijk belang die de getuigenissen van joodse ondergedoken kinderen vandaag hebben. Ze dragen volgens hem bij tot het voorkomen van racisme in het sociale leven en tot de constructie van een meer broederlijke wereld.⁶⁸

Als laatste werk zou ik hier de licentiaatverhandeling van Karolien Smet willen vermelden. Zij bracht me op het spoor van het onderzoek naar de intergenerationele

⁶⁶ C. Massange, *Bâtir le lendemain: l'aide aux victimes de la guerre et le service social juif de 1944 à nos jours* (Brussel 2002).

⁶⁷ H. Keilson, *Enfants victimes de la guerre* (Parijs 1998).

⁶⁸ M. Frydman, *Le traumatisme de l'enfant caché* (Gerpennes 1999).

transmissie van het trauma van de judeocide. Zij pleit ervoor dat mensen zich bewust moeten zijn van wat er aan hun oorsprong is voorafgegaan, dat ze weet hebben van wat er zich in het leven van hun voorouders afspeelde. Alleen dan kan men het eigen leven in handen nemen. Daarvoor is het dus van belang dat ouders en grootouders spreken, dat ze het verhaal van hun leven en dat van hun voorouders doorgeven aan hun kinderen. Wordt er gezwegen, dan kunnen heel wat problemen ontstaan. Smet achterhaalt hoe het mechanisme van de transmissie in zijn werk gaat en past de theorie toe op overlevenden van de jodenuitroeiing en hun familie.⁶⁹

Ik wil hier nog even toelichten dat er veel internationaal onderzoek te vinden is naar heel specifieke thema's, zoals de relatiebekwaamheid van personen die ondergedoken zaten of de verwerking van het trauma bij de tweede en derde generatie. Hiervan een overzicht schrijven, zou me te ver leiden en is ook niet relevant met mijn probleemstelling in het achterhoofd.

⁶⁹ K. Smet, *De intergenerationele transmissie van het holocausttrauma* (UG onuitgegeven licentiaatverhandeling 2003).

Deel III – Vooroorlogse situatie en onderduik

In dit deel ga ik over tot de historische kadering van de getuigenissen die de vooroorlogse – en de onderduikperiode beslaan. Het is hierbij belangrijk op te merken dat ik geen representativiteit pretendeer. De getuigenissen zijn immers afkomstig van een willekeurig samengestelde groep: veertig op een totaal van vierduizend ondergedoken kinderen. Het blijft een exploratie van deze geschiedenis aan de hand van een aantal bestudeerde casussen. De zes hoofdstukken van dit derde deel zijn ieder het onderwerp van een aparte vraagstelling.

In het eerste hoofdstuk stel ik de vraag naar wie de redders waren en of er sprake kan zijn van altruïsme.

Vervolgens maak ik een schets van het sociaal-economische profiel van de joodse onderduiker voor de oorlog. Wat was de herkomst van het gezin van de kinderen en hoe was hun thuissituatie?

Hierbij aansluitend ga ik in een volgend hoofdstuk in op de zogenaamde ‘joodse identiteit’ van de onderduikers. Hoe beleefden zij en hun familie dit ‘joods-zijn’ voor de oorlog? Ik wil vooral nagaan welk effect de thuissituatie had op de kinderen. Dit vormt de basis voor een onderdeel van hoofdstuk zes en deel vier waarin ik naga welke problemen men tijdens en na de onderduik ervoer op het gebied van godsdienstbeleving.

Daarna peil ik naar de ervaringen van de kinderen bij het begin van de oorlog. Hoe ging een kind om met het groeiende anti-joodse klimaat, de tiende mei, de anti-joodse maatregelen en de oproepingsbrieven? Onder welke omstandigheden maakten zij de stap naar een clandestien bestaan, naar een leven als onderduiker?

In hoofdstuk vijf gaat de aandacht naar de algemene onderduikervaringen van het kind. Hoe verliep het afscheid nemen van de ouders en de aankomst op het nieuwe adres? Moest men vaak verhuizen? Had men in deze periode nog contact met de ouders? Ging men naar school en wat waren de activiteiten tijdens de onderduik? Werd er betaald voor het verblijf en door wie?

Hieruit voortvloeiend besteed ik aandacht aan de emotionele ervaringen van het kind. Voelde het heimwee naar de ouders? Hechtte het kind zich sterk aan de onderduikverleners? Kende het slechte onderduikervaringen? Moest het veel angst doorstaan, gevaarsituaties trotseren? Hoe verliep het contact met een andere of nieuwe

godsdienst? Was er sprake van bekeringsdrang? Werd men gedoopt en onder welke omstandigheden?

1. Onderduik bij gezinnen en instellingen

Er werd al heel wat onderzoek gedaan naar hoe de onderduik georganiseerd werd en welke groepen en mensen hierin actief waren. Omdat hun acties niet te verwaarlozen zijn, wil ik hun daden hier toch beknopt beschrijven. Vervolgens wil ik dieper ingaan op wat er al geweten is over de praktijk van het onderduiken. Welke problemen moest men het hoofd bieden? Wat vertellen mijn getuigen hierover? Wat was de motivatie van de reddende instanties of personen? In het laatste deel wil ik ook even een licht werpen op wat de gangbare meningen zijn betreffende altruïsme.

1.1 De belangrijkste kanalen waarlangs de hulp tot stand kwam

Het aantal joden dat in België gered werd tijdens de Tweede Wereldoorlog, ligt dicht bij de 30.000 personen. Als we de complete joodse populatie rond het midden van 1942 in overweging nemen, die toen rond de 60.000 mensen lag, blijkt dat dit aantal van om en bij de 50 procent bijzonder significant is. Zeker wanneer we de vergelijking maken met Nederland, waar slechts 12 procent gered werd door de hulp van de lokale populatie, wordt het scherpe contrast duidelijk. In België waren er een aantal factoren die bijdroegen tot deze situatie. Ten eerste was er de weerstand die van in het begin van de bezetting geboden werd door de grote stedelijke en gemeentelijke besturen, met als enige uitzondering Antwerpen, en de educatieve instellingen tegen de in- en uitvoering van de anti-joodse maatregelen. Ten tweede speelde ook de attitude van de in België talrijk aanwezige katholieke geestelijkheid een rol. Ze verkregen gedurende de oorlog een centrale rol in het zoeken naar onderdak in verschillende religieuze instituten voor joden die aan de nazi-vervolgingen waren ontsnapt. Een derde punt waarmee rekening moet gehouden worden is de geldelijke inbreng van grote civiele en financiële organisaties die hiermee reddingsacties konden ondersteunen. Een belangrijk vierde element is het excellente werk van de joodse organisatie CDJ (Comité de Défense des Juifs). Dit clandestiene netwerk kon dankzij de samenwerking met nog andere joodse en niet-joodse organisaties, zowel legale als illegale, een efficiënt reddingsprogramma doorvoeren voor meer dan twee jaar. Een vijfde en laatste punt is de sympathie en steun van de niet-joodse populatie die vele inspanningen leverde om veilige schuilplaatsen te

vinden voor joden wiens leven op het spel stond.⁷⁰ De drie belangrijkste groepen van redders zijn dus: de organisaties zoals het CDJ, katholieke instellingen en de initiatieven van particulieren als laatste groep.

1.1.1 *Association des Juifs en Belgique (AJB)*

De Vereniging van de Joden in België, beter gekend onder de hoofdletter van zijn Franstalige benaming AJB, was een organisatie die door de bezetter opgericht werd op 25 november 1941. Men noemde de vereniging kortweg de Judenrat. Voor de Duitsers was de AJB erg belangrijk. Het was een manier, een instrument waarmee de Duitsers de joodse gemeenschap beter konden controleren. Zo hielp de organisatie de bezetter bij alle verordeningen tegen de Joden.

In het begin was de Brusselse advocaat Pinkous de enige persoon die voor de AJB werkte. Hij liet zoveel mogelijk mensen bevrijden die ‘onregelmatig’ waren opgeroepen om te gaan werken bij de Organisatie Todt. Hij verloor echter na enkele maanden alle krediet bij de Duitsers, vooral toen hij te grote risico's nam en ook veel geld vroeg voor zijn tussenkomsten. Hij werd gedeporteerd. Het was pas rond 15 juni 1942 dat de raad van de AJB echt begon te functioneren.⁷¹

Het AJB functioneerde dus als koepelorganisatie van alle joodse organisaties, daar die er allen lid van moesten worden, en was zoals gezegd een goed controleorgaan voor de nazi's. Wat het AJB zo interessant maakt voor het onderzoek omtrent de ondergedoken kinderen, is de speciale afdeling voor de kindertehuizen, de weeshuizen. Een tijdlang was Maurice Heiber de directeur van de afdeling, tot zijn arrestatie in 1943. Het is zijn verdienste dat er nauwe banden ontstonden met het CDJ, waarvan hij enige tijd ook het hoofd was van de kinderafdeling.

Hij werd opgevolgd door Alfred Blum, die los van het verzet staat. Zijn secretaresse was Fanny Albert. Zij had contact met de tehuizen die onder toezicht stonden van de AJB. De kinderen waren verspreid over zeven verblijfplaatsen: (1) het Home van Wezembeek-Oppem (opgericht op 2 oktober 1941), (2) het Antwerpsch Joodsch Weeshuis (in 1943 overgebracht naar Lasne), (3) het Home van Linkebeek (opgericht in

⁷⁰ M. Paldiel, 'The Rescue of Jewish Children in Belgium During World War II' in: D. Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust, Jews, Belgians, Germans* (Jeruzalem 1998) 307-308.

⁷¹ Brachfeld, *Zij hebben het overleefd*, 43.

Teitelbaum-Hirsch, *Tranen onder het masker*, 20.

1942), (4) het Home de La-bàs in Aische-en-Refail (opgericht op 1 januari 1944), (5) het Home Les Moineaux in Ukkel (opgericht in januari 1943), (6) de crèche in Etterbeek (opgericht in september 1943) en (7) het Orphelinat Israélite in Brussel dat al voor de oorlog bestond. Het aantal kinderen was niet constant en kinderen veranderden geregeld van tehuis. Fanny Albert vertelde later aan Brachfeld dat ze naast haar dagelijkse secretariaatswerk ook af en toe een kind kon redden uit de kelders van het Gestapohoofdkwartier aan de Louizalaan in Brussel. Op verordening van de Duitsers waren de namen van de kinderen en van het personeel alleen geregistreerd. Fanny moest van Freddy Blum bij de Gestapo de lijsten van de kinderen in orde brengen, waardoor ze vrij aan de kaarten kon. Ze heeft de nieuwe namen wel opgeschreven, maar tevens kon ze stiekem enkele fiches doen verdwijnen van kinderen die intussen werden verstoppt. Zij maakte ook de lijsten waarop verzonden namen stonden zodat het AJB driemaal zoveel hulp kon ontvangen. Deze hulp was afkomstig van het Rode Kruis, Winterhulp en het ONE (organisaties waarop ik later terugkom). Zodoende kon een deel van de hulp worden doorgegeven aan ondergedoken kinderen.

Als verklaring voor het waarom van het toestaan van deze tehuizen door de Duitsers, stelt Brachfeld dat ze er waren om de hele bevolking te misleiden. Ze gaven een zekere geloofwaardigheid aan de leugen dat de deportaties er slechts waren om de joden aan het werk te stellen. Het feit dat men zogezegd jongere kinderen en oudere mensen (er waren ook bejaardentehuizen van het AJB in Brussel, Oudergem en Scheut) hiervan vrijwaarde, maakt dit voorwendsel des te geloofwaardiger. De kinderen bleven dus ‘greifbaar’ voor de Duitsers, men kon ze op ieder gewenst moment oppakken. In augustus 1944 besloten ze dit ook te doen. Doordat het verzet lucht kreeg van dit plan, slaagden ze erin alle kinderen elders te verbergen.⁷² M.L. getuigt hierover:

‘Tot aan het einde van de oorlog ben ik in Wezembeek gebleven, ik ben er dus ongeveer een jaar geweest. We zagen daar geregeld wel Duitsers. We voelden ons niet op ons gemak. Ik denk dat de volwassenen rondom ons ook wel schrik hadden. (...) Er kwam een telegram met de boodschap dat we allemaal snel moesten vertrekken. Die telegram is onderschept geweest. In ieder geval zijn we allemaal op een paar uur tijd in kleine groepjes kunnen vluchten. De groepjes bestonden uit een tien tot vijftiental kinderen en die gingen te voet en met de tram naar verschillende kloosters en instellingen. Onze groep ging naar Heverlee, niet ver van Leuven. De laatste groep heeft de Duitsers nog zien aankomen met vrachtwagens. Toen ze zagen dat iedereen vertrokken was, hebben ze alles vernietigd. We zijn tien dagen in Heverlee gebleven en toen kwamen de geallieerden ons bevrijden.’⁷³

⁷² Brachfeld, *Zij hebben het overleefd*, 44-48; Idem, *Ils n'ont pas eu les gosses*, 20-43 en Hellemans, *Zij die verloren zijn*, 13-14.

Hoewel er nog niet veel onderzoek naar verricht is, is de rol van het AJB zeer omstreden. Velen hebben het de bestuursleden zeer kwalijk genomen dat ze in de kaart van de Duitsers gespeeld hebben.⁷⁴ Ondanks hun poging om 500 kinderen te redden, hielpen zij uiteindelijk ook bij de verordeningen tegen de joden en het verspreiden van de convocaties om zich te melden in Mechelen in de Dossinkazerne. Door de concentratie van de joodse kinderen, openden ze de mogelijkheid voor de Duitsers om efficiënt en snel een groot aantal joden gereed te maken voor deportatie. Dit gebeurde ook bijna in 1942, maar werd voorkomen door de snelle interventie van koningin Elisabeth, toen de veiligheidspolitie alle kinderen en het personeel arresteerde in het home van Wezembeek-Oppem.⁷⁵ Dat ik deze organisatie onder het hoofdstuk 'hulp aan joden' plaats, kan bij sommige betrokkenen misschien op misprijzen stuiten. Dat dit gevoel leeft bij enkelen onder hen, wordt bevestigd door R.D.:

'Ik werd opgevangen door het Rode Kruis en daarna zat ik in een home, dat van Wezembeek. Ik weet nog hoe we daar sliepen en aten, ook de namen van de directie herinner ik me. Dat was de fameuze Freddy Blum. (...) Voor mij zijn de mensen van het AJB schoften, smeerlappen (des salauds). Zonder hen hadden de Duitsers wel wat meer moeilijkheden gehad.'⁷⁶

1.1.2 Comité de Défense des Juifs en Belgique (CDJ)

Over het CDJ zijn er twee goede studies beschikbaar. Ik kan hier niet exhaustief ingaan op deze belangrijke organisatie, maar graag wil ik voor uitgebreidere lectuur verwijzen naar de werken van Maxime Steinberg, die in twee volumes de situatie van de joden in België tussen 1942 en 1944 beschrijft, en Lucien Steinberg die een decennia eerder een duidelijk overzicht creëerde over het ontstaan en de werking van het CDJ tijdens de oorlogsjaren.⁷⁷

Ik schreef in de inleiding op dit stuk dat het CDJ een joodse organisatie was. Althans, in tegenstelling tot wat de naam doet vermoeden was de samenstelling van het CDJ ver van homogeen joods. Talrijke medewerkers en bestuursleden waren niet-joden.

⁷³ Interview Johannes Blum met M.L., 25/01/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 253, cassettes 326 en 329 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁷⁴ Hellemans, *Zij die verloren zijn*, 13; Brachfeld, *Zij hebben het overleefd*, 43.

⁷⁵ M. Steinberg, *La traque des juifs 1942-1944* (vol. II) (Brussel 1986) 231.

⁷⁶ Interview Johannes Blum met R.D., 20/10/2004, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 555, cassette 795 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁷⁷ M. Steinberg, *La traque des juifs 1942-1944*, 65-84; L. Steinberg, *Le Comité de défense des Juifs en Belgique 1942-1944*.

Het CDJ was eigenlijk een initiatief van leden van het OF (Onafhankelijkheidsfront), een verzetsgroep die al op 15 maart 1941 werd opgericht. Het was Ghert Jospa, communist en lid van de Nationale Raad van het OF, die in september 1942 voorstelde dat men een comité zou oprichten voor de verdediging van de joden. De bedoeling was vooral om een tegengewicht te vormen voor de AJB, dat in dienst stond van de bezetter.⁷⁸ Het CDJ was de enige georganiseerde vereniging die zich speciaal toelegde op het redden van de Belgische joodse bevolking en ook het enige verzetsorganisme dat actie voerde tegen de anti-joodse maatregelen en de joodse populatie ook mobiliseerde om het gevecht tegen de bezetter aan te gaan.⁷⁹

Dit opzet werd geconcretiseerd door enerzijds een bewustmaking van de joodse gemeenschap die hen zou aanzetten tot verzet en anderzijds werd het plan opgevat praktische hulp te verschaffen aan vervolgte joden. Het helpen onderduiken van de kinderen vond in deze context plaats.⁸⁰

Ik wil hier niet ingaan op alle aspecten van het CDJ, zoals zijn nationale organisatie en de verschillende afdelingen. Wat me vooral interesseert, is de organisatie van ‘section d’aide à l’enfance’.

Belangrijk om nog op te merken is dat het CDJ twee bestaande bewegingen in haar rangen opnam. Een eerste was de ‘Solidarité Juive’, een politiek zeer links georiënteerde organisatie waar verschillende communisten deel van uitmaakten. De tweede organisatie was de ‘Secours Mutuel Juif’, die ook aan het linkse front te situeren valt, maar minder militant was dan de Solidarité Juive. Het voornaamste verschil tussen beide is het uitgesproken zionistische karakter van de Secours Mutuel Juif. Het is niet verwonderlijk dat dit voor de nodige spanningen zorgde.⁸¹

De kinderafdeling werd geleid door Maurice Heiber (tot zijn arrestatie in 1943), Yvonne Jospa (tot er vervanging was gevonden voor Heiber), Roger van Praag (die zich niet volledig op de functie kon toelagen door zijn andere verantwoordelijkheden in het nationaal verzet) en nog later kreeg Sala Allard de officiële verantwoordelijkheid.⁸² De afdeling kreeg een structuur en personeel dat het werk moest uitvoeren. Yvonne Jospa en Ida Sterno, twee joodse sociaal werksters, Andrée Geulen en Brigitte Moens, twee niet-joodse sociaal werksters, kregen elk verschillende verantwoordelijkheden bij het onderbrengen van de kinderen. Onder leiding van Yvonne Jospa werd er, zowel bij

⁷⁸ Brachfeld, *Zij hebben het overleefd*, 64.

⁷⁹ L. Steinberg, *Le Comité de défense des Juifs en Belgique 1942-1954* (Brussel 1973) 72.

⁸⁰ Inghelram, *Joodse kinderen opgevangen in een katholiek milieu*, 5-6.

⁸¹ L. Steinberg, *Le Comité de défense des Juifs*, 18-19 ; Hellemans, *Zij die verloren zijn*, 10.

⁸² L. Steinberg, *Le Comité de défense des Juifs*, 75.

particulieren als in instellingen, gezocht naar geschikte plaatsen voor de kinderen. De medewerkers reisden het land door met de trein, de auto of de fiets. Langzaam maar zeker kwamen de adressen.⁸³

Om zo efficiënt mogelijk te werken, bestond de afdeling kinderen uit verschillende diensten. In werkelijkheid was de scheidingslijn tussen de diensten soms moeilijk te trekken, er werd nauw samengewerkt voor de verwezenlijking van één doel: zoveel mogelijk kinderen van een gewisse dood redden. De rekruteringsdienst stond in contact met verschillende organisaties waar joodse ouders hulp kwamen vragen, zoals het Rode Kruis, Winterhulp of het ONE. Op deze manier werden joodse kinderen gevonden wiens ouders min of meer bereid waren hen apart te laten onderduiken.

De dienst voor het zoeken van onderduikadressen nam contact op met religieuze instellingen, kinderkolonies, internaten en particulieren met de vraag of deze wilden meewerken. Wanneer deze dienst een onderduikadres vond, nam ze contact op met de plaatsingsdienst, die op haar beurt contact opnam met de ouders van de kinderen voor wie een plaats gezocht werd.

De vierde dienst, de sociale dienst, groepeerde onder zich vier andere diensten. De medische dienst zorgde ervoor dat alle kinderen een medisch onderzoek ondergingen alvorens ze naar hun nieuwe verblijfplaats werden gebracht. De rantsoeneringskaarten voor de kinderen waren in handen van het CDJ. Om aan het nodige voedsel te komen, probeerden mensen van de voedseldienst iedere maand opnieuw rantsoeneringszegels te bemachtigen op vertoon van die kaarten. Er werd een netwerk van medewerkers opgericht dat voor de verdeling van de bonnen onder de kinderen instond. Iedere vrijwilliger had zijn vaste adressen die uit veiligheidsoverwegingen uit het hoofd moesten gekend zijn. Er werd ook over gewaakt dat de kinderen behoorlijk gekleed gingen. De kledingdienst zorgde ervoor dat medewerkers kleren naar de kinderen ter plaatse brachten. Op regelmatige basis zorgde de financiële dienst ervoor dat er voor elk kind een enveloppe met geld werd klaargemaakt en bezorgd.

De contactdienst zorgde, zoals de naam het zelf zegt, voor het contact tussen de ouders en de kinderen. Meestal gebeurde dit per brief. In noodgevallen werd er echter een ontmoeting georganiseerd. Aangezien de ouders het adres van hun kind niet kenden en niet mochten kennen, vond die plaats in het huis van een derde.

Vanaf 1944 werd ook het toezicht op de kinderen in een speciale dienst georganiseerd, de inspectiedienst. Zij gingen na of het kind wel goed geïntegreerd was

⁸³ Brachfeld, *Zij hebben het overleefd*, 66.

in het nieuwe milieu, of de schoolopleiding aangepast was aan de mogelijkheden van het kind. Waarom deze dienst werd opgericht, kan volgens Inghelram te maken hebben gehad met het protest van de zionisten, die schrik hadden de kinderen te verliezen voor het jodendom. Maar zekerheid bestaat hierover niet, daar de bronnen niets meer zeggen.

De eerste drie diensten stonden onder de administratie van het 'bureau intérieur'. Dit bureau maakte steekkaarten op per kind, die enkel begrijpbaar waren als je deze vergeleek met de geheime notitieboekjes van Madame Pascal (Ester Heiber, de eerste verantwoordelijke van dit bureau). De fiches vermeldden enkel een naam gevolgd door twee cijfers die verwezen naar de notitieboekjes. Yvonna Jospa getuigt later dat alle administratieve papieren één nacht per maand bijeen gelegd werden om voor elk kind een enveloppe klaar te maken met daarin het geld en de voedselbonnen voor de komende weken. Daarna werd deze overgebracht naar het zogenaamde 'bureau extérieur', waarvan de andere diensten van de kinderafdeling deel uitmaakten, die voor het ter plaatse brengen van het materiaal instond.⁸⁴ Op de fiches werden ook de namen genoteerd van diegenen die door andere instanties werden opgenomen, maar voor wie het CDJ financiële hulp uitbetaalde of aan wie de organisatie valse papieren of rantsoeneringszegels bezorgde.⁸⁵ Hierdoor bestaat er nogal wat onenigheid over het aantal kinderen dat dankzij het CDJ gered werd. De cijfers gaan van 2500 tot 3000. Volgens Lucien Steinberg is een schatting van 3000 kinderen zelfs te voorzichtig daar hij ervan uitgaat dat het grootste deel van de kinderen hun leven aan het CDJ te danken heeft.⁸⁶ Ik vrees dat men nooit met zekerheid zal kunnen zeggen hoeveel kinderen er precies door wie gered werden. Men kan ook vraagtekens plaatsen bij de relevantie van deze vraag. Of zoals Lieven Saerens het stelt: de uiteindelijke omvang van de hulp aan joden zal nooit precies gekend zijn.⁸⁷

1.1.3 *Koningin Elisabeth*

Bij de aanvraag tot erkenning van koningin Elisabeth van België als Rechtvaardige werd ondermeer een brief ingediend waaruit blijkt dat de koningin zich tot Hitler heeft gewend om te vragen dat men geen Belgische joden zou deporteren. In een telegram uit

⁸⁴ Inghelram, *Joodse kinderen opgevangen in een katholiek milieu*, 10-19.

⁸⁵ Brachfeld, *Zij hebben het overleefd*, 68.

⁸⁶ Hellemans, *Zij die verloren zijn*, 12-13.

⁸⁷ Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 684.

Berlijn beloofde men het volgende: dat men de joden die de Belgische nationaliteit bezaten niet zou deporteren, dat men de families niet zou scheiden en dat wie in Mechelen verbleef en gedeporteerd zou worden, bezoek kon krijgen van zijn familieleden. De inhoud van dit antwoord werd aan de leden van de AJB bekend gemaakt. Baron de Streef, secretaris van de koningin, heeft de AJB er echter op attent gemaakt dat dit enkel een belofte was en dat de koningin het lot van de joden verder zou blijven volgen.

Door de talrijke gesprekken tussen het AJB en de Gestapo enerzijds, en door de tussenkomst van de koningin bij de Militärverwaltung anderzijds, slaagde men erin mannen boven de vijftien jaar, vrouwen boven de zestig jaar en kinderen onder de zestien jaar – die alleen waren – van de deportaties te redden. Men baseerde zich daarbij op de bewering van de Duitsers dat ze de gedeporteerden naar Arbeitseinsatz, naar verplicht werk, stuurden.

Dat de Duitsers zich niet aan hun beloften hielden weten we ondertussen: de Belgische joden werden vanaf 3 september 1943 ook gearresteerd en weggestuurd. Op 30 oktober 1942 pakte men ook de kinderen van één van de weeshuizen op (zie getuigenis bij AJB), maar na verschillende tussenkomsten, waaronder die van de koningin, liet men hen opnieuw vrij. De koningin is ook in bepaalde persoonlijke gevallen tussenbeide gekomen. Ook koning Leopold III is verschillende keren bij generaal von Falkenhausen gaan pleiten in het voordeel van de joodse bevolking. Zo heeft hij gevraagd dat ze niet zouden verplicht worden de gele ster te dragen, hij heeft enkel bereikt dat voormalige soldaten van het Belgische leger vrijgesteld werden van de jodenster.⁸⁸

1.1.4 De Kerk in België: katholieke hulp

In 1940 was België een dominant katholiek land. Meer dan de helft van de acht miljoen inwoners was praktiserend. De Belgische kerk telde toen 9.700 priesters, 1.200 seminaristen, 12.700 religieuzen en 49.600 religieuzes. Naast hun parochiale taak, hielden deze geestelijken zich ook bezig met het draaiende houden van katholieke organisaties voor volwassenen en jongeren, scholen en ziekenhuizen. De katholieke kerk nam een bijzonder belangrijke plaats in in het publieke leven. Deze krachtige positie werd tijdens de bezetting niet verstoord. De bezetter liet de kerk met rust. Zo

⁸⁸ Brachfeld, *Zij hebben het overleefd*, 69-70.

werd ze de enige vooroorlogse institutie die zich kon handhaven tijdens de oorlogsperiode.

Kardinaal Van Roey, de hoogste morele autoriteit van het land, vermeed met zorg iedere uitspraak of actie die tot wrevel met de militaire overheerser zou leiden. Hij zag het lot van de joden aan met medelijden, zelfs met verontwaardiging. Toch nam hij nooit publiekelijk stelling in over de situatie.⁸⁹ Hij prefereerde om de rechten van de kerk en de waardigheid van het individu te verdedigen ten opzichte van de bezetter. De christelijke organisaties trachtten wel hun leden af te wenden van ieder soort van collaboratie of organisaties van 'de Nieuwe Orde'. De kerk reageerde dus niet openlijk op de anti-joodse ordonnaties. Deze onverschilligheid op praktisch vlak kan verklaard worden vanuit de publieke opinie die tijdens de jaren dertig weinig of geen sympathie vertoonde jegens de joden. Hierbij sluit het feit aan dat tijdens de bezettingsperiode eenieder eerst aan zichzelf denkt. Toch evolueerde deze desinteresse naar een latent aanwezige vijandigheid tegenover de Duitsers. Van Roey ging zich, net als koningin Elisabeth, steeds meer engageren in privé-protestacties tegen de Duitse autoriteiten. Maar daar bleef het ook bij.⁹⁰ Er werden zeventig gereconstrueerde dossiers opgesteld, eenendertig ervan betroffen personen die in de Dossinkazerne of in gevangenissen elders in België zaten. Deze eenendertig dossiers behelsden tweeënvijftig personen, waarvan men weet dat er voor minstens vijfendertig van hen geen hulp mocht baten, ze werden gedeporteerd. Van Roeys tussenkomsten hadden iets meer succes dan die van het kabinet van Leopold III. Van het tachtigtal geïnterneerden waarvoor bij de koning tussenkomst werd gevraagd, werd minstens 80 procent effectief gedeporteerd. Algemeen was het resultaat van zowel de tussenkomsten van het kabinet van Leopold III als die van de aartsbisschop uiterst pover. Het kabinet van koningin Elisabeth bracht het er beter af, zonder dat daarom van een eclatant succes kan worden gesproken. Niet alleen kwam zij tussen voor 419 personen - opmerkelijk meer dan Van Roey en de koning - , maar tevens lag het uiteindelijke deportatiepercentage lager: (minstens) 232 van de 419 personen (55, 37%) werden gedeporteerd.⁹¹

Men slaagde er misschien niet in via de officiële kanalen veel joden te redden, maar vanaf 1942 kregen steeds meer hulpacties, waarin katholieken een hoofdrol

⁸⁹ M. Steinberg, *La traque des juifs* (vol I) 146.

⁹⁰ M. Van den Wijngaert, 'Les catholiques belges et les Juifs durant l'occupation allemande', in: Van Doorslaer (ed.), *Les juifs de Belgique : de l'immigration au genocide 1925-1945* (Brussel 1994) 121-124.

⁹¹ Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 728.

speelden, voet aan grond. Dit liet joden toe in de clandestiniteit te verdwijnen en zo te ontsnappen aan de nazi-terreur. Ik beschrijf kort de belangrijkste en meest gekende betrokkenen.

In tegenstelling tot kardinaal Van Roey nam bisschop Kerkhofs in het bisdom Luik zelf wel het initiatief. Hij had altijd al een interesse getoond voor het jodendom, maar geregeld speelde zijn missioneringsdrang ook een rol. Kerkhofs bood de Luikse rabbijn Lepkofker bij hem thuis een verstopplaats aan en zorgde er ook voor dat diens vrouw en kind in goede handen terecht kwamen. Ook hij kon geen openlijk protest tonen tegen de bezetter, maar het is geen toeval dat hij op 15 oktober 1942 de clerus van zijn bisdom oproept ‘de kwetsbaarste kinderen van de stad’ te helpen.⁹² Door de actie van advocaat Van den Berg, die nauw samenwerkte met bisschop Kerkhofs, kregen heel wat joden hulp. Samen met zijn schoonbroer Georges Fosny, die de waarneming overnam na Van den Bergs arrestatie op 30 april 1943, zette hij een netwerk van hulpverlening op. Hij zou joodse kinderen in een twintigtal kloosters ondergebracht hebben, maar hij verschool ook kinderen bij particulieren. Hij nam ook de financiële kant van de zaak op zich. Hij zou voor de financiering ook beroep gedaan hebben op het CDJ.⁹³

In Namen zette abbé Joseph André, onderpastoor van de St.-Jean-Baptisteparochie, vanaf juli 1942 de deuren van zijn eigen woning open en vormde het om tot een clandestien onthaalcentrum voor vervolgte joden. Vanuit dit ‘Home de l’Ange’, zo werd het genoemd omdat het in de rue de l’Ange gelegen was, zou voor elk van hen een permanente schuilplaats gezocht worden. Voor het begeleiden van de kinderen naar die schuilplaats kon hij beroep doen op twee dames uit zijn parochie: Agnès Richard en Marie Davis. Een andere medewerker was dokter Fernand Arnould die hielp met het zoeken naar onderduikadressen. Inghelram spreekt van 180 kinderen die hulp ontvingen van André. Hij onderhield ook contacten met katholieken uit andere steden en het CDJ dat kinderen naar hem doorstuurde.⁹⁴

Antoine (geboren Antoon) De Breucker was tijdens de oorlog pastoor van de O.-L.-Vrouwparochie te Schaarbeek. Ook hij zette zich vanaf 1942 in om samen met

⁹² Saerens, ‘Die Hilfe für Juden in Belgien’, in: W. Benz en J. Wetzel (eds.), *Solidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit, Regionalstudien 4, Slowakei, Bulgarien, Serbien, Kroatien mit Bosnien und Herzegowina, Belgien, Italien* (Berlijn 2004) 272-273.

⁹³ Inghelram, *Joodse kinderen opgevangen in een katholiek milieu*, 53-64 en Brachfeld, *Zij hebben het overleefd*, 84.

⁹⁴ *Ibidem*, 35-38.

enkele parochianen joodse kinderen te redden. Volgens zijn eigen getuigenis zou hij 250 kinderen geholpen hebben om onder te duiken. Volgens pater Bruno Reynders, waarmee hij samenwerkte, zou hij een honderdtal kinderen hebben geplaatst. Hij werkte ook samen met Fernande Henrard, lerares en verbonden aan De Breuckers werk L'Ami des Pauvres, evenals met onder meer de directrice van het nabijgelegen tehuis Notre Foyer, Madeleine de Roo.

Eveneens in het Brusselse verleende E.P. Jan Bruylants op eigen initiatief hulp aan joden uit de buurt van Anderlecht. Hij gebruikte het parochiehuis op de hoek van de Kliniekstraat en de Meermansstraat als een schuilplaats om er tijdelijk kinderen te verstoppert, in afwachting dat ze op andere plaatsen konden gaan schuilen. Om zijn werk te financieren deed hij beroep op kardinaal Cardijn. Hij beweert ongeveer 80 personen te hebben ondergebracht, maar heeft geen lijst met namen bijgehouden.⁹⁵

E.P. Bruno Reynders, beter gekend als Père Bruno, van de Keizersbergabdij in Leuven, hield wel lijsten bij van de kinderen die onder zijn bescherming stonden. De benedictijn werd in 1942 als aalmoezenier in een klein tehuis voor blinden in Hobdomont geplaatst. Hij ontdekte al snel dat zowel de directeur, als enkele van de twintig blinden, joden waren die men daar had verstopt. Bij een razzia van de Gestapo werden alle joodse volwassenen opgepakt en weggestuurd. De Duitsers lieten de joodse kinderen echter met rust. Het tehuis stond onder toezicht van voornoemde Van den Berg die er onmiddellijk voor zorgde dat deze kinderen op een ander adres ondergebracht werden. Tussen Van den Berg en Reynders ontstond een vriendschap en zo kwam het dat Père Bruno vanaf 1943 actief ging deelnemen aan de redding van joodse kinderen. Hij trok er op uit om schuilplaatsen te vinden bij vrienden en kennissen. Alles moest nog worden opgebouwd. In het begin werkte hij nog alleen. Hij kreeg financiële steun van Van den Berg en langzaam aan kwamen er steeds meer contacten. Hij deed beroep op talrijke katholieke instellingen om er de joodse kinderen en soms ook volwassenen te plaatsen.⁹⁶

De Katholieke of Kristelijke Arbeidersjeugd (KAJ) kwam tot stand op initiatief van Jozef Cardijn, die in 1912 te Laken een eerste kern stichtte. De vereniging werd officieel opgericht op 13 april 1924 onder de benaming Kristene Arbeidersjeugd. In

⁹⁵ Inghelram, *Joodse kinderen opgevangen in een katholiek milieu*, 68; Brachfeld, *Zij hebben het overleefd*, 87; Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 718-719.

⁹⁶ J. Blum, *Le père Bruno Reynders, héros de la Résistance* (Brussel 1993) 16-21. In deze uitgave werden heel wat documenten gepubliceerd betreffende Reynders, ook de lijsten die hij bijhield met de gegevens van de kinderen; Inghelram, *Joodse kinderen opgevangen in een katholiek milieu*, 42-52; Brachfeld, *Zij hebben het overleefd*, 78-79.

1925 had het eerste congres van de Franstalige beweging, de Jeunesse Ouvrière Chrétienne (JOC), plaats en in 1926 werd de Vrouwelijke Kristene Arbeidersjeugd (VKAJ) opgericht. Tijdens de oorlog bestond de beweging uit vier grote nationale vertakkingen: KAJ, JOC, VKAJ en JOCF (Jeunesse Ouvrière Chrétienne Féminine).⁹⁷ De KAJ/JOC stelde haar Rustoorden voor Verzwakte Kinderen in Dworp en Braine-l'Alleud (Brabant), Leffe-lez-Dinant en Schaltin (Namen), Banneux (Luxemburg) en Lauwe (West-Vlaanderen) voor de opvang van ten minste achtenvijftig kinderen ter beschikking. Tevens richtte de JOC/KAJ op haar nationaal secretariaat in Brussel een inlichtingendienst voor de joodse families in, die de ouders in contact bracht met 'des personnes qui pouvaient les aider à placer leurs enfants'. Ook de KAJ-dienst Boerenhulp voor Stadskinderen verleende haar medewerking, waardoor ongeveer vijfhonderd joodse kinderen aan de Duitsers konden ontkomen. De KAJ/JOC werkte op haar beurt samen met het CDJ.⁹⁸

1.1.5 Oeuvre Nationale d' Enfance (ONE), het Rode Kruis, Winterhulp

De directrice van het ONE, Yvonne Nevejean, leverde een grote bijdrage tot de redding van de joodse kinderen. Door haar zeer uitgebreide kennissenkring en de overtuigingskracht waarmee zij de hulp van directeurs van instellingen kon krijgen, maakten een uitgebreid netwerk van plaatsingsadressen mogelijk. Niet alleen zorgde ze voor onderduikplaatsen in de van het ONE afhankelijke instellingen, maar tevens kon ze aan materiële en financiële voorzieningen geraken. Ze werkte nauw samen met het CDJ. De voorzieningen die het ONE kon bieden, waren cruciaal voor de werking van het CDJ. Bovendien heeft zij ook de joodse weeshuizen van het AJB , die officieel afhankelijk waren van het ONE, financieel geholpen door valse namenlijsten te aanvaarden. Daarop stonden drie keer zoveel kinderen dan er werkelijk in de homes waren.⁹⁹

Het Rode Kruis van België richtte in 1935 een Hulpcomité voor Buitenlanders op, waarvan de steun vooral op joden was gericht. Hun bemiddelingstussenkomsten waren talrijk en verscheiden. Dit comité zorgde bijvoorbeeld voor materiële hulp aan gezinnen die een beroep op hen deden. Vanaf 1941 kregen de joden in hun instellingen voorrang en werden hen ook talrijke administratieve banen toegekend. Naast hun hulp

⁹⁷ Inghelram, *Joodse kinderen opgevangen in een katholiek milieu*, 65.

⁹⁸ Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 718.

⁹⁹ Brachfeld, *Zij hebben het overleefd*, 70.

aan politieke gevangenen, zet het Rode Kruis zich tijdens de oorlog ook in voor de joodse kinderen die in het ziekenhuis moesten opgenomen worden tijdens hun clandestiene verblijf bij Belgische gezinnen.

Winterhulp werd verzocht om de joden te assisteren die in de Dossinkazerne voor de deportatie bijeen gebracht werden. Winterhulp leverde hun levensmiddelen, kleding en dekens. Meer dan twintigduizend personen konden van deze hulp genieten. Voor de kinderen die naar Duitsland werden gedeporteerd maakte Winterhulp speciale pakjes.¹⁰⁰

Ik verwees in de paragraaf over het CDJ al naar de belangrijke taak van zowel het ONE, het Rode Kruis en Winterhulp als ‘agenten’ die het verzet op de hoogte konden brengen van joodse ouders die een schuilplaats zochten voor hun kind.

¹⁰⁰ Teitelbaum-Hirsch, *Tranen onder het masker*, 184-185. Voor meer informatie over Winterhulp zie ook: H. Van Dongen, *Winterhulp 1940-1944: aspecten (sic) van de voedselvoorziening en de hulpverlening in de bezettingstijd* (RUG onuitgegeven licentiaatverhandeling 1983).

1.1.6 Protestantse hulpverlening

Hoewel de protestantse Kerk geen officieel standpunt innam, werden de veertig protestantse gemeenschappen die het land telde toch aangemaand te helpen bij het onderbrengen van joodse volwassenen en kinderen. Brachfeld vernoemt verschillende instellingen en particulieren, die zich inzetten voor joodse kinderen, zoals Pastoor M.E. Pichal, het Protestants Weeshuis in Ukkel (onder leiding van Mevrouw Crassaerts), Julia en Antoon Visser en hun ‘Foyer Protestant pour Enfants’, dominee Herri De Worm, de Nationale Unie van Christelijke Jongeren (YMCA), enzovoort.¹⁰¹

1.1.7 Niet-confessionele hulpverlening

Ook in niet-confessionele instellingen werden talrijke joodse kinderen opgenomen: in sanatoria, tehuizen, kinderkoloniën. De toestand van de kinderen die er werden opgenomen, was in het algemeen minder complex dan die van kinderen in confessionele instellingen. Het religieus aspect, en de daarmee samenhangende identiteitsproblemen, was afwezig. Zo vermeldt Brachfeld de ‘Ecole Nouvelle des Ardennes’ in Bassines, het werk van Majoor Georges Rhodius en de instellingen van het Nationale Werk voor Sociale Dienstbetoon aan de Families van Militairen (Oeuvre Nationale de Service Social aux Familles de Militaires) en het Rationalistisch Weeshuis in Ecaussines, maar deze opsomming is zeker niet exhaustief. De algemene problemen waren dezelfde als bij de katholieke instellingen.¹⁰²

1.1.8 Bijstand van particulieren

Zoals we al vaak aangaven, werkten het CDJ, andere plaatsingsorganisaties, Père Bruno en vele andere geestelijken ook samen met particulieren. Men vond heel wat mensen bereid om een joods kind gedurende enkele maanden of zelfs jaren onderdak te verlenen. Maar zo liep het niet altijd, ouders namen vaak zelf het initiatief om in hun buurt of in hun kennissenkring hulp te vragen voor het plaatsen van kinderen.

¹⁰¹ Brachfeld, *Zij hebben het overleefd*, 88-89.

¹⁰² *Ibidem*, 89-90.

De aanwezigheid van joden in de gastfamilie ging gepaard met een groot gevaar, men kon namelijk zelf gearresteerd worden voor deze verzetsdaad. Daarom was voorzichtigheid geboden en dienden er zich heel wat problemen aan, zowel praktisch als op emotioneel en psychologisch vlak. Angst en onzekerheid over dit ongewone gevaar waren latent aanwezig en konden soms tot uitbarsting komen in het gezin.

Na de oorlog hebben heel wat joden hun gastgezin laten erkennen als ‘Rechtvaardigen’, vooral uit erkentelijkheid voor het genomen risico en uit dankbaarheid voor het redden van het eigen leven. Deze erkenningsprocedure is één van de taken van Yad Vashem, een organisatie in Israël ter herdenking van de slachtoffers en de helden van de judeocide. Vaak ontstond er tussen redders en kind een hechte vriendschapsband, maar het kon ook anders. Wanneer de spanningen de bovenhand namen tijdens de onderduikperiode, valt het sommigen zwaar er nog aan te denken en hun redders te erkennen als ‘Rechtvaardigen’. Er zijn ook mensen die weigerden een aanvraag tot erkenning in te dienen omdat ze te zeer gekwetst waren/zijn door de hele situatie en alles achter zich willen laten. Het is een heel complexe materie en de beslissing tot het al dan niet erkennen, kent bij ieder persoon een andere motivatie.¹⁰³

1.2 Onderduikpraktijk

Wat betekende het voor een familie op zo plots een ‘vreemd’ persoon in de gezinskring op te nemen? Welke problemen dienden zich aan? De motivatie van de redders behandel ik in een apart deel van dit hoofdstuk. Hier wil ik kort ingaan op de praktijk van het onderduiken.

Onderduiken was een van de middelen om de arrestaties en de deportaties te ontlopen. Het was ook mogelijk om van identiteit te veranderen, een niet-jood te worden. Een andere uitweg betond erin te trachten een neutraal land te bereiken, of een land waar de Duitsers mogelijkwijze geen invloed zouden krijgen. Deze vlucht naar veiliger oorden ging gepaard met zeer grote gevaren, en men moest hiervoor meestal over veel geld beschikken. Het was noodzakelijk de hulp van een ‘passeur’ in te roepen, een smokkelaar die tegen een hoge prijs mensen illegaal de grens hielp oversteken. Ook

¹⁰³ *Ibidem*, 90-92.

vanuit België hebben mensen getracht dit traject te volgen. Meer vertel ik hierover in het deel over de ‘exodus’ van mei 1942.

Onderduiken in België was in principe gemakkelijker dan vluchten naar het buitenland, maar het was ver van eenvoudig. Het had echter één voordeel: men kon in relatief korte tijd het huis verlaten en zich verschuilen. Joden konden beroep doen op verzetsorganisaties bij het zoeken naar een onderduikplaats voor henzelf of hun kinderen, maar ook voor het verkrijgen van valse identiteitspapieren. Zo kon men zich tussen de niet-joodse bevolking mengen en was men niet meteen herkenbaar zoals daarvoor wel het geval was met de identiteitskaart waar in grote rode letters ‘jood/juif’ op gestempeld stond of met de jodenster. Zo vergrootte men de kans dat men bij een identiteitscontrole, die geregeld op tram, trein en op straat gehouden werden, aan een arrestatie kon ontglippen.

Vooraleer men kon onderduiken, moest men eerst enkele problemen oplossen. Welke deze waren hangt natuurlijk af van verschillende factoren. Brachfeld analyseert de meest voorkomende problemen, zodat we een beeld krijgen wat voor een moeilijke taak onderduiken wel was.

Een groot voordeel was het bezitten van een som geld. Deze kon aangewend worden voor het betalen van valse identiteitspapieren, voedsel en kolen op de zwarte markt, diensten, een woning of voor het betalen van verblijf in de schuilplaats.

Zoals gezegd was het bemachtigen van een Belgische groene identiteitskaart niet eenvoudig. Zo’n identiteitsbewijs moest een foto en liefst juiste gegevens hebben, namelijk een naam, een adres en een geboortedatum die overeenkwamen met een bestaande inschrijving in de bevolkingsregisters. Al snel werd dit een hoofdtaak van het verzet, die heel wat leden telde in gemeentehuizen waar men de identiteitspapieren vervaardigde. Het veranderen van identiteit lag vooral bij kinderen vaak moeilijk. Een valse naam dragen is niet makkelijk, zeker niet als je erop moet reageren alsof het je ware identiteit is. Bij die nieuwe identiteit moest ook een verhaal passen dat geloofwaardig overkwam, want de omgeving moest de persoon aanvaarden. Het was ontzettend belangrijk dat het kind zich ook deze elementen van de identiteit snel eigen maakte. Niet altijd, maar vaak hield dit ook een nieuwe of andere godsdienst in, veelal het katholicisme. Men moest laten blijken dat men dit geloof van bij de geboorte leerde kennen. Voor kinderen die uit een joods religieus milieu kwamen, lag dit het moeilijkst, daar zij ook nog eens de oude gewoonten moesten verdringen. Op deze

gevoelsgebonden materie kom ik terug in het hoofdstuk over de emotionele ervaringen van het onderduikkind.

Voedsel was schaars tijdens de oorlog en men kon in winkels alleen voedingsproducten, kleren en kolen krijgen tegen het inleveren van rantsoeneringszegels, die men eens in de maand kon afhalen op het gemeentehuis. Met valse papieren was dit een onmogelijke klus. Het alternatief was ‘de zwarte markt’, maar dit viel vaak erg duur uit. Ook voor dit aspect rekende men op het verzet. Het verdelen van de zegels, vooral aan ondergedoken personen, was op zichzelf een hele organisatie.

Het uiterlijke aspect moest ook aangepast worden. Het was belangrijk zich niet door kleding van de niet-jood te onderscheiden. Elk specifiek kledingstuk, zoals baarden, pijpenkrullen en erg kort geknipt haar zoals bij de chassidim, moest vermeden worden. Aan het uiterlijk zelf kon men weinig veranderen, enkel een onopvallend gedrag kon hierbij baten.

Men moest ook zijn talenkennis veranderen. Later zal ik uitgebreid ingaan op de migraties naar België, maar ik kan hier al stellen dat een belangrijk deel van de joodse bevolking in België nog niet heel lang in het land woonde. Voor de kinderen was het vaak geen probleem het Nederlands of Frans te spreken, het was hen van bij de geboorte aangeleerd. Maar hun ouders, grootouders en andere familieleden en soms zijzelf als ze wat ouder waren, moesten in het openbaar erg opletten dat hun gebrek aan kennis van één van de landstalen niet opviel. Dit gebrek kon een zware handicap zijn. Ook bijvoorbeeld voor kinderen die in het andere landsgebied verstoep werden en geen woord Vlaams of Frans spraken. Wanneer een kind liet blijken dat hij iets in het Duits kon verstaan en de bezetter hem of haar erop betrapte, kon dit ook aanleiding zijn om het kind te verdenken van joods-zijn.

In voorgaande paragrafen werd al aangegeven dat men beroep kon doen op het verzet of in de kennissenkring navraag kon doen bij niet-joden of men iemand kon verstoppen, maar voor velen waren zo’n contacten niet vanzelfsprekend. Vaak leefde men in een joodse wijk en waren zowel de professionele als de vriendschappelijke relaties beperkt tot joden.

Wanneer we bedenken dat vele joden niet rijk waren en weinig contacten hadden met niet-joden, wordt het duidelijk dat de kansen om de identiteitsverandering en het onderduiken te realiseren in principe gering waren. Wanneer men er toch toe kwam de

hindernissen waarmee men geconfronteerd werd te overwinnen, kon men elders een woning huren, soms zonder de ware identiteit te onthullen. Maar velen, de echte onderduikers, kregen verblijf bij personen die de joodse identiteit van hun gasten wel kenden. Zo'n schuilplaats was ook niet altijd veilig, daar er altijd burens waren die vragen stelden, er soms kinderen waren die gewoon in het huis verbleven zonder naar school te gaan, en nog vele andere dingen die de toestand konden beïnvloeden. Verklikingsgevaar was er altijd.¹⁰⁴

Vele families moesten uiteen gaan om de kansen op overleven te maximaliseren. Kinderen werden alleen bij pleegouders geplaatst of in weeshuizen, internaten en andere instellingen geplaatst. Over hun ervaringen heb ik het verder in deze scriptie.

1.3 Motieven en altruïsme

Wat heeft mensen ertoe aangezet zichzelf en hun omgeving in gevaar te brengen om een onbekende te helpen onderduiken? Het onderwerp op zich is de moeite waard om te onderzoeken, maar hoe meer tijd er verstrijkt, hoe minder getuigen de onderzoeker zal vinden. Het opzet van het onderzoek dat Bloeme Evers-Emden in de jaren 1980 begon, was gericht op de onderduikouders. Ze publiceerde de ingekorte interviews en de beknopte conclusie ervan in 1988.¹⁰⁵ In 1994 verwerkte ze haar eerste onderzoek op meer wetenschappelijke manier. Hierin was één van de kernvragen de vraag naar de motieven.

Volgens haar indeling moeten we het verschil maken tussen acht rubrieken van motieven, die vaak samen voorkwamen, in mekaar overliep en mekaars gevolg waren.

Moreel besef bleek één van de belangrijkste motieven te zijn dat in haar onderzoek naar voor kwam, dit wil zeggen: welke uitspraken volgens haar onder deze categorie vielen. Waarschijnlijk werden verschillende overwegingen pas later vertaald naar 'moreel besef'. Het beroep dat op de onderduikouders was gedaan, wekte dit gevoel op. Er waren ook velen die in zichzelf het besef droegen dat ze zich daarvoor moesten inzetten. Belangrijk hierbij was de houding van autoriteitsfiguren. Als de

¹⁰⁴ Brachfeld, *Zij hebben het overleefd*, 53-59.

¹⁰⁵ B. Evers-Emden, *Onderduikouders en hun Joodse 'kinderen' over de onderduikperiode: interviews met mensen die Joodse kinderen bij zich lieten onderduiken en interviews met deze Joodse onderduikers* (Utrecht 1988).

pastoor of een andere religieus uitspraken had gedaan die voor de goede verstaander geen raadsels opleverden, gingen heel wat deuren open. Als men daarentegen pleitte om het nieuwe gezag te respecteren of men beweerde dat de joden het noodlot zelf over zich hadden afgeroepen, dan was het veel moeilijker om adressen te vinden.

Lang niet alle ‘praktiserende redders’ gaven *godsdienstige motieven*. Het was veelal een mengeling van in de algemene leefcultuur doorgedrongen mensopvattingen die door de godsdienst gepropageerd werden en aansloten bij een algemeen menselijke behoefte, die mensen ertoe aanzette te helpen. Religieuze motieven spanden in haar onderzoeksgroep zeker niet de kroon.

Ook *politieke motieven* werden vermeld. Men kon de anti-Duitse gezindheid vorm geven door bijvoorbeeld een onderduikkind te nemen. Vaak gaven politiek klinkende motieven ook blijk van moreel besef.

Voorals men die in hun kennissen-, familie- of vriendenkring joden kenden, voelden *zich persoonlijk aangesproken*. Onder deze noemer vielen ook zij die zich in hun normen en waarden aangetast voelden door de bezetting. De directe confrontatie met de nood van een medemens, kon mensen die zich er tot dan niet aan wilden wagen, er toch toe brengen van mening en gedrag te veranderen.

Het meest concreet zijn de *gezinsmotieven*. Een kinderloos paar dat al jarenlang tevergeefs naar een kind verlangde, kon nu een baby of een iets ouder kind onder de hoede nemen. Men redde een kind, maar men vervulde ook de eigen kinderwens. Er waren ook gevallen waarin er behoefte was aan een ‘vervangkind’ als één van de eigen kinderen overleden was en gevallen waarin het onderduikkind de eenzaamheid kon opheffen.

De bereidheid was vaak aanwezig, maar ze behoefde nog een zetje. Het *toeval* zorgde ervoor dat men ‘erin rolde’, dat het ‘zo gewoon kwam’.

Er waren mensen die wisten van onderduikers in hun omgeving of bij familie en vrienden. Dat bracht hen er makkelijker toe een onderduikkind te nemen. Het was in zekere mate een *sociaal gebeuren*, meer dan de onderduikouders aangaven. Wat anderen deden kan zeker motiverend gewerkt hebben.

Evers-Emden onderscheidde ook nog een retributiek waarin ze enkele zeer *persoonlijke motieven* kon plaatsen.

In totaal werden bij haar 111 verschillende motieven genoemd die ze kon plaatsen onder één van de rubrieken, maar niemand zei dat ze er veel aan konden

verdienen.¹⁰⁶ Dit terwijl Brachfeld uit eigen ervaring weergeeft dat er zeker ook personen waren die van de situatie gebruik maakten om zoveel mogelijk geld te verdienen. Vaak waren dit mensen die joden begeleiding boden op de trein of te voet en er zich goed voor lieten betalen.

Brachfeld trekt de conclusie over het onderduiken bij particulieren dat er vooral meer individuele redenen meespeelden. Toch is het patriottisme, het redden van een jood als een daad van weerstand tegen de vijand, volgens hem één van de belangrijkste motieven. Humanisme of christelijke barmhartigheid kwamen uit zijn studie van de dossiers van ‘Rechtvaardigen’ naar voor als de twee voornaamste redenen op persoonlijk vlak.

Hij wijst er ook op dat in de meeste kloosters en religieuze instellingen het redden van een mensenleven een daad van barmhartigheid was. Daarbij hebben verschillende geestelijken ook de gedachte laten meespelen de ziel van het joodse kind te ‘redden’ door het te bekeren tot het christendom. Ik kom hier later op terug wanneer ik de getuigenissen van de toenmalige kinderen over dit delicate onderwerp bespreek. Het feit dat de Kerk het niet officieel verbood, de positieve houding van talrijke bisschoppen zoals Mgr. Kerkhofs en de passieve houding van kardinaal Van Roey, droegen bij tot een sfeer van actieve hulpverlening.¹⁰⁷

Datgene wat sommige mensen ertoe brengt hun leven in de weegschaal te leggen om anderen te (proberen) redden, noemt men altruïsme. Onder altruïstisch gedrag wordt gedrag verstaan dat gericht is op het welzijn van de ander. Hierin zijn meerdere gradaties te onderscheiden. De hoogste graad houdt een handelen op basis van vrijwilligheid met onbaatzuchtige toewijding aan het belang van anderen in, waarbij men het eigen leven in gevaar brengt en zonder materieel gewin. Dit gedrag kan ontwikkeld zijn door een in de jeugd gevormd karakter waarin veelal de overtuiging van de gelijkheid van alle mensen werd opgenomen: er worden geen Uber- en Untermenschen erkent. Altruïsme is een alles doordringende zijnswijze.

Een altruïstische daad staat los van overwegingen van eigen nut of beloning. De kosten zijn groter dan de baten. Men heeft een sterk gevoel te moeten helpen. Wel zijn er ‘internal states’ als empathie, liefde, normen, rechtvaardigheid. Dit zijn principes die een onstoffelijke beloning verschaffen, namelijk voldoening, een gerust of gesust

¹⁰⁶ B. Evers-Emden, *Geleende kinderen: ervaringen van onderduikers en hun joodse beschermelingen in de jaren 1942 tot 1945* (Kampen 1994) 43-48.

¹⁰⁷ Brachfeld, *Zij hebben het overleefd*, 97.

geweten en tevredenheid over het eigen gedrag.¹⁰⁸ Evers-Emden vat ook de belangrijke studie samen die het echtpaar Oliner uitvoerde betreffende hulp aan joden in de Tweede Wereldoorlog in Europa. Zij noemen die acties altruïstisch indien ze gericht zijn op hulp aan anderen, groot risico en/of offers inhouden, geen beloning in geld of goederen kennen en vrijwillig verleend worden. In de context van de Tweede Wereldoorlog wordt dit lijstje nog aangevuld met de hulp die van lange duur moet zijn, vaak jaren. Culturele, etnische en religieuze verschillen tussen de redders en de geredden verzwaren de altruïstische actie en nog veel meer het illegale karakter. Het was immers zwaar strafbaar indien men verweer bood aan de bezetter. Maar sommige mensen hadden nu eenmaal een sterke drang om hulp te bieden.

De Oliners vroegen zich af wat mensen tot redders of niet-redders maakte. Ze kwamen tot de conclusie dat er enerzijds gunstige omstandigheden konden meespelen, zoals de nood kennen (zowel verstandelijk als emotioneel), het toeval dat de gelegenheid zich toen voordeed, materiële bronnen die het toelieten en de situatie die het toeliet, zowel de woonsituatie als de mentaliteit. Anderzijds wijzen ze ook op de aanwezigheid van een bepaalde persoonlijkheidsstructuur. Een persoonlijkheid waarin een predispositie tot hulp bieden aanwezig was, waardoor men in situaties waarin men ook daadwerkelijk hulp kon bieden, men ook overging tot dit actieve gedrag. Deze persoonlijkheid kenmerkt zich ook door het ‘normaal’ vinden van het hulpgedrag, het was iets vanzelfsprekend. Men wachtte ook niet af, maar men zocht actief de gelegenheden op waarin mensen in nood verkeerden. Naast deze persoonlijkheidskenmerken kenmerken redders zich volgens de Oliners ook door een bepaalde ingesteldheid, bepaalde waarden en normen, zoals respect voor anderen, de idee dat God wil dat men onderdrukten helpt of een politieke overtuiging.

Evers-Emden koppelt hieraan de herhaalde en oprechte uitingen van haar respondenten, die volgens haar opvattingen ondergraven die stellen dat de mens alleen egoïstisch kan handelen.¹⁰⁹

Johannes Blum deed in zijn interviews geen specifieke navraag naar de motieven van onderduikouders. Toch waren er respondenten die erover getuigden. Graag zou ik hun beschouwingen hier weergeven, zonder er conclusies uit te willen trekken, want

¹⁰⁸ Evers-Emden, *Geleende kinderen*, 221. Voor een overzicht van de verschillende onderzoeken en benaderingen in de wetenschap betreffende altruïsme, waarop ik hier niet dieper kan ingaan, wil ik ook naar voornoemd werk verwijzen: *ibidem*, 222-226.

¹⁰⁹ Evers-Emden, *Geleende kinderen*, 19-24.

daar is mijn probleemstelling niet op gericht. Ik kan alleen aangeven dat de altruïstische gedachte niet voor alle redders opging. Of altruïsme een mythe is, kan ik hieruit dan ook weer niet besluiten, daar is verder onderzoek voor nodig.

‘Ik zeg altijd dat de mensen die geen mensen verstopten, dat ik die begrijp. Omdat dat werkelijk je leven in gevaar bracht. Ik kan hen niet veroordelen. Er waren er ook die hun geweten lieten primeren. Maar je moet al een erg zwaar geweten hebben om te kunnen zeggen dat je je vrouw en kinderen op het spel wil zetten om anderen te redden. De mensen die ons verstopten (de getuige werd samen met haar gezin verstopt), hebben ons leven gered, maar dat deden ze niet uit idealisme. Ze deden het echt alleen maar om geld te krijgen. Dat mag je niet zeggen van je redders, maar het was zo.’¹¹⁰

‘Ik heb geluk gehad dat ik met die hele geschiedenis kan leven. Dat Mairaine er was en dat ze me opving. Voor mij was dat gewoon liefde, liefde die men kan geven en krijgen. En dat is zo belangrijk in het leven. En dat is waarschijnlijk wat me gered heeft.’¹¹¹

‘Ik sta zeer positief tegenover de mensen waarbij ik verbleef. Ze hebben niet alleen mijn leven gered, ze hebben me toen ook nog eens liefde gegeven. Het is overdreven te stellen dat katholieken kinderen hielpen om hen katholiek te maken. Ik leefde bij een katholieke familie, ik was een lid van hun gezin, dus het was doodnormaal dat ik meedeed in de dingen die zij deden, zoals naar de kerk gaan. Dat was absoluut een voorwaarde om te overleven. Ik denk dat het niet goed is om ondankbaar te zijn. Want hoe belangrijk zijn dat doopsel en die katholieke invloed als ze je leven hebben gered? Maar ik versta de negatieve gevoelens bij andere mensen wel, maar ik heb zelf geen slecht woord over voor de mensen die mij hebben verstopt.’¹¹²

‘Een klein deel van de Belgen verraadde joden, een klein deel hielp joden en het grootste deel van de bevolking dacht dat het zijn probleem niet was. Maar diegenen die overleefden, overleefden wel door de hulp van de Belgen, dankzij hen.’¹¹³

‘Er is een trend om mensen te heroïseren, maar het waren echt buitengewone mensen.’¹¹⁴

¹¹⁰ *Interview Johannes Blum met E.S.*, 09/05/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 276, cassettes 363 en 364 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

¹¹¹ *Interview Johannes Blum met S.K.*, 25/04/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 272, cassettes 357 en 356 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

¹¹² *Interview Johannes Blum met M.K.*, 08/106/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 282, cassettes 364 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

¹¹³ *Interview Johannes Blum met A.W.*, 26/11/2001 en 05/12/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 345, cassettes 431 en 459 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

¹¹⁴ *Interview Johannes Blum met S.F.*, 18/08/2003, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 468, cassettes 663 en 673 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

2. Schets van het sociaal-economisch profiel van de joodse onderduiker

In dit hoofdstuk wil ik graag de herkomst van de onderduikkinderen onder de loep nemen. Waren hun ouders al lange tijd aanwezig in België? Wanneer kwamen ze precies aan? Wat waren de beweegredenen voor hun vertrek uit het ‘thuisland’? Welke omzwervingen moesten ze maken om in België aan te komen en was dit hun werkelijke eindbestemming? Hadden ze hier de Belgische nationaliteit kunnen verkrijgen, of verbleven ze hier als migranten, vluchtelingen of illegalen?

De theoretische omkadering die ik hier gebruik is afkomstig uit het onderzoekswerk van Frank Caestecker en Rudi Van Doorslaer. Beiden werkten reeds rond de thematiek van de joodse migraties naar België in het begin van de twintigste eeuw tot aan het begin van de Tweede Wereldoorlog. Ook het werk van Lieven Saerens over de joden in Antwerpen was een goed hulpmiddel, daar hij dit onderwerp ook verschillende keren aanhaalt.

In een eerste onderdeel schets ik de eerste migratiegolf voor de Eerste Wereldoorlog. Wie emigreerde er toen naar België en waarom? In een volgend punt behandel ik de tweede grote migratiegolf die zich in de jaren 1920 voltrok. In deze twee delen gaat mijn aandacht uit naar de betekenis ervan voor mijn getuigen.

In de derde paragraaf van dit onderdeel wil ik kort even de hoofdkenmerken van de fascistische staat aanraken, waarvan Nazi-Duitsland de meest gekende variant is. Hierbij wil ik ook de opkomst schetsen van het nazisme in het vooroorlogse Duitsland en het sluimerende antisemitisme in de Oost-Europese landen nagaan. Hoe was de situatie van de joden in deze streken? Dit is belangrijk om de redenen van vertrek of vlucht van diegenen die dan pas of nog later uit deze landen vertrokken, beter te kunnen plaatsen en begrijpen. Met vooroorlogs bedoel ik de periode tussen januari 1933, de machtsovername van Hitler, en maart 1938, de Anschluss van Oostenrijk.

In een laatste paragraaf ga ik nog even in op de migratie van de jaren 1930, de periode waarin Hitler zijn macht steeds meer vestigde en op de migratie bij het begin van de oorlog (1939 tot 1940). Ik schets hier ook kort het vluchtelingenbeleid van de Belgische regering tijdens deze periode.

Daarna stel ik de vraag naar het ouderlijke huis, om zoveel mogelijk te weten te komen over de situatie van de onderduikkinderen voor ze zich daadwerkelijk naar hun verstopplaats begaven. Ik kan hierin niet exhaustief zijn, maar volg de werkwijze van Evers-Emden. Zij stelde de vraag naar wat de kinderen zich nog herinnerden van hun ouderlijke huis, en gaf dan in een aantal representatieve citaten de resultaten weer.

Het profiel van de joodse onderduiker voor de oorlog is niet éénduidig en zeker niet gemakkelijk onder één noemer te vatten. Een identiteit wordt door zoveel verschillende factoren samengesteld, dat het onmogelijk is deze voor iedere persoon precies te reconstrueren. Het is wel mogelijk enkele rode draden te vinden op sociaal-economisch, etnisch, cultureel en politiek vlak. Uitzonderingen zijn steeds mogelijk, maar ik wil hier enkel ingaan op de grote algemene lijnen van het profiel van de joodse migranten/vluchtelingen.

Hun godsdienstige geïnspireerdheid of net loskoppeling van de religie bespreek ik later in hoofdstuk drie. Dit godsdienstige gegeven hangt sterk samen met een algemene profielschets, maar toch koos ik ervoor het los te koppelen van de meer ‘feitelijke’ identiteitsgegevens en in een apart hoofdstuk te verwerken. Uiteindelijk moeten al de verschillende aangereikte gegevens wel als verenigbaar in één persoon aanzien worden.

2.1 Eerste migratiegolf, van de 19de eeuw tot de Eerste Wereldoorlog

De Oost-Europese landen die voor de Eerste Wereldoorlog bijna allemaal tot de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie en tsaristisch Rusland behoorden, vertoonden heel grote verschillen op sociaal-economisch, etnisch, cultureel en politiek vlak. Die globale verschillen bepaalden in grote mate de even grote verschillen tussen de joodse bevolkingsgroepen in die gebieden. Tussen 1770 en 1880 steeg de joodse bevolking in Oost-Europa van één naar vijf miljoen. De demografische explosie veranderde de halfrurale kleine gemeenschappen in verstedelijkte dorpen. Door interne migratie nam de joodse aanwezigheid in de steden sterk toe. Vanaf 1880 maakte de interne migratie meer en meer plaats voor emigratie. Uit Rusland emigreerden tussen 1830 en 1870 jaarlijks zo'n 5000 joden. Tussen 1870 en 1880 was dat gestegen tot 10.000, tussen 1880 en 1900 tot 50 à 60.000 en tussen 1900 en 1914 tenslotte tot 150 à 160.000. Tussen 1881 en 1925 emigreerden 3.648.500 joden uit Oost-Europa, de meesten van

hen (2.650.000) naar de Verenigde Staten. Pas na 1925 werd ook de emigratie met Frankrijk en België als einddoel massaal.

Ongeveer eenderde van de joodse Oost-Europese bevolking zag tussen 1880 en 1930 de weg van de uitwijking als enige oplossing voor een menswaardig bestaan. Daarmee vormden in die halve eeuw de Oost-Europese joden veruit de belangrijkste ‘migratienatie’. Hoofdoorzaak van alle ellende was de doorbraak van het industriële kapitalisme, waardoor de sociale structuur van de joodse bevolking ingrijpend wijzigde. Nog in 1818 waren in Oekraïne, Litouwen en Wit-Rusland 86,5% van de joden handelaars, 11,6% ambachtslui en maar 1,9% boeren. De traditionele pre-industriële economische bedrijvigheid van de joodse bevolking¹¹⁵ in de ‘sjtetl’ (Jiddische benaming voor ‘dorpjes’)¹¹⁶ vervulde een dubbele functie: de plattelandsbevolking uit de omgeving voorzien van geld en consumptiegoederen en de eigen joodse bevolking bevoorraden met ambachtelijke en agrarische producten. De sjtetl was een draaischijf van financiële, economische en sociale contacten. Door de afbouw van het feodale systeem en de langzame kapitalisering van de landbouw, groeide er een differentiatie van de boerenbevolking. Veel kleine boeren werden gaandeweg geproletariseerd, terwijl een minderheidsgroep van grote boeren meer en meer voor de markt produceerde. Ook de industriële ontwikkeling kwam op gang, hoewel die in Rusland, anders dan in West-Europa, goeddeels door de staat werd gedragen en vooral in functie van de bewapening stond. Aanvankelijk kon dankzij die economische ontwikkeling de demografische groei van de joodse bevolking worden opgevangen. Veel joden ruilden de sjtetl voor de grote stad en werden ambachtslui in typisch joodse sectoren.

De aanpassing vormde enkel uitstel van executie. De specialisatie van de joodse ambachtslui in een beperkt aantal branches was een merkwaardige voorzetting van de traditionele ambachtelijke bezigheden van de joden in de sjtetl. De ‘joodse anomalie’ zorgde ervoor dat de joodse arbeiders vooral in consumptiesectoren terecht kwamen. De joodse ambachtsman had inderdaad nooit gewerkt voor de Poolse of Russische boerenbevolking, maar vrijwel uitsluitend voor de joodse handelaars, beheerders en bankiers. In die half-geïndustrialiseerde sectoren, met duizenden kleine ateliers van joodse ‘werkgevers’ en joodse ‘arbeiders’, heersten patriarchale verhoudingen met lange werktijden, lage lonen en veel vrouwenarbeid. In de grotere textiel- en metaalbedrijven werden nauwelijks joden tewerk gesteld, omdat er een overaanbod aan

¹¹⁵ R. Van Doorslaer, *Kinderen van het getto: Joodse revolutionairen in België 1925-1940* (Antwerpen 1995) 11-12.

¹¹⁶ Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 6.

niet-joodse arbeiders bestond, die gezien hun recente plattelandsafkomst veel meegaander waren. De joden werkten dus in half-geïndustrialiseerde sectoren die weinig kapitaal en mechanisatie veronderstelden. Dat gold voor de kledingsector, de tabaks- en borstelindustrie.

Door de sterke groei van de joodse bevolking in de steden werden die ambachtelijke sectoren vrij snel economisch disfunctioneel. Een frequente werkloosheid en een bijna veralgemeende verpaupering was er het gevolg van. Dat economische gegeven, gekoppeld aan het toenemende antisemitisme in Rusland en Polen, verklaart de emigratiestroom die vanaf 1880 steeds meer aangroeide.¹¹⁷ Er waren talrijke antisemitische uitbarstingen, zo mochten joden in het tsarenrijk sinds 1882, een jaar na de eerste golf van pogroms, uitsluitend in een beperkt aantal, overbevolkte steden en sjetels wonen, waar uiterste armoede, werkloosheid en ziekten heersten. Vijf jaar later, in 1887, werd voor de joodse leerlingen en studenten een numerus clausus ingevoerd, die evenzeer als voorgaande maatregel de bedoeling had dat zoveel mogelijk joden zouden emigreren.¹¹⁸ Over het antisemitisme dat deze generatie moest aanvoelen getuigen L.O. en J.A.:

‘Mijn papa, die werd geboren in Rusland. Officieel in 1904, maar waarschijnlijk is de echte datum 1902. Hij werd geboren in Oekraïne. Er vonden daar pogroms plaats en de Russen kwamen die uitvoeren. Zijn moeder heeft zich voor de voeten van de Russen gesmeten om hem te redden. Mijn grootvader was vertegenwoordiger en kende heel Europa, hij was ook strijder in W.O. I. Mijn grootmoeder werd verliefd op hem, en samen zijn ze in ‘19 vertrokken. (...)’¹¹⁹

‘Mijn grootouders van moederskant kwamen uit het vroegere tsaristische rijk, mijn grootmoeder uit Polen en mijn grootvader uit Litouwen. En het was in Antwerpen dat ze mekaar ontmoet hebben. Ik geloof dat mijn grootvader op de vlucht ging voor de grote pogroms in 1903. Zijn broer René, die al in Antwerpen was, heeft toen tegen zijn kleine broer gezegd dat het veel beter leven was in België en dat hij ook naar hier moest komen. Dat er hier veel normalere condities waren om te leven. Mijn grootouders hebben elkaar dan in Antwerpen ontmoet, en zoals de familietraditie het vertelt, in de Antwerpse Opera. En zij hebben vier kinderen gekregen.’¹²⁰

Na 1890 voegde zich bij die Russische groep een minstens zo talrijke groep

¹¹⁷ Van Doorslaer, *Kinderen van het getto*, 12-13.

¹¹⁸ Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 6.

¹¹⁹ *Interview Johannes Blum met L.O.*, 29/01/1999, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 125, cassettes 119, 123 en 124 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

¹²⁰ *Interview Johannes Blum met J.A.*, 09/05/2002, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 372, cassettes 487, 488 en 490 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

Oostenrijks-Hongaarse joden, die wegens een extreme verpaupering en anti-joodse uitbarstingen van de Poolse en Rutheense minderheden in gebieden als Oostenrijks-Galicië hun land verlieten. De meeste joodse migranten kwamen aan in Antwerpen, die ze zagen als transithaven naar Amerika. Ze waren arm en bleven gewoonlijk maar enkele uren of ten hoogste een paar dagen in de metropool. Vanuit het toenmalige Ooststation trokken ze over de Meir en de Groenplaats naar de haven. Aan de Rijnkaai wachtten hen de stoomboten van de Red Star Line, waarmee ze als zogeheten ‘tussendekspassagiers’ naar de Verenigde Staten werden gebracht.

Een minderheid van de joodse migranten bleef in Antwerpen en vergrootte zo de reeds aanwezige gemeenschap van hoofdzakelijk Nederlandse en Duitse joden. Terwijl de landverhuizers naar Amerika in de eerste plaats voor de pogroms en de armoede vluchtten, waren er voor de uitwijkelingen naar België bijkomende motieven. Door de politieke repressie na de revolutie van 1905-1907 en de reactionaire en discriminerende politiek van het tsaristisch regime in het onderwijs waren er onder de in Antwerpen ingeschreven Russen vele studenten en politieke emigranten. Veelal kwamen de Russische migranten niet rechtstreeks naar Antwerpen, maar pas na een verblijf in Belgische buurlanden als Duitsland, Engeland, Frankrijk en Nederland, of na een verblijf in andere Belgische steden als Brussel, Luik, Gent. In hun kielzog volgden dan vaak familieleden, burens en kennissen, aangetrokken door de positieve berichten.¹²¹ Dat migranten vaak eerst even in een ander land verbleven of hun familie pas later de stap naar het andere land lieten zetten, wordt bevestigd door deze getuigenissen:

‘Mijn grootouders langs moederskant, die kwamen van Riga (Letland). Haar ouders waren al een tijd gevlucht uit Rusland. Enerzijds voor de pogroms, maar anderzijds vooral om niet in het leger te moeten gaan. Ze zijn daar vertrokken toen ze nog heel jong waren, en dan zijn ze naar Engeland gegaan. Ik heb mijn moeders vader nooit gekend omdat hij jong gestorven is. Na Engeland installeerden ze zich in België. Mijn moeder werd de tweede van vijf kinderen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog zijn ze met hun hele gezin naar Ierland gevlucht.’¹²²

‘Mijn moeder is afkomstig uit dezelfde regio als mijn vader, uit Polen. Haar vader besliste in 1900 naar Antwerpen te komen. Hij liet zijn vrouw en kinderen overkomen in 1902. De reden voor zijn vertrek was dat hij daar moeilijk aan werk kon raken. Hij had weinig perspectief op economisch vlak. Wat hij in Polen deed, mijn grootvader, dat weet ik niet, waarschijnlijk was hij verkoper of zoiets. Maar in Antwerpen was hij diamantarbeider.’¹²³

¹²¹ Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 6-8.

¹²² *Interview Johannes Blum met R.B.*, 13/02/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 257, cassettes 333 en 334 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

¹²³ *Interview Johannes Blum met E.S.*, 09/05/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 276, cassettes 363 en 364 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

E.R. vertelt het volgende over haar vader:

‘Mijn vader kwam uit Warschau. Hij kwam naar België voor zijn studies in 1912, toen was hij zeventien. Hij studeerde aan de universiteit van Luik. (...) Waarschijnlijk had mijn vader geen kansen in Warschau. Hij moest van zijn vader Europa zien en de keuze was snel gemaakt om in Luik te blijven, hij werd verliefd op de stad. Hij deed hier zijn studies aan de faculteit ‘Politechnique’. Mijn grootvader deed iets met een fabriek, maar daar weet ik weinig van. Maar omdat ze zo rijk waren, werd alles geconfisqueerd in ’17. (...)Mijn vader en moeder zijn getrouwd in 1928 in Polen, maar zijn dan in 1929 naar België gekomen, want mijn vader hield veel van België en wou hier graag komen wonen. Hij had hier niemand, geen familie of vrienden en toch wou hij hier komen wonen.’¹²⁴

De levensomstandigheden van de joodse migranten waren verre van benijdenswaardig. De vaak onderaan op de sociale ladder staande Russische immigranten behielden het langst hun sjtetl-gewoonten, onder meer qua religieuze voorschriften, eetgewoonten, economische activiteiten en contacten, die zich beperkten tot geloofsgenoten. De studenten en politieke vluchtelingen leefden hier met het oog op een terugkeer naar hun geboorteland. De economische bedrijvigheid van de joodse gemeenschap in de eerste helft van de 19de eeuw situeerde zich op het vlak van rondtrekkende handelaars en leurders. Naarmate ze zich beter integreerden en over meer middelen beschikten, vestigden ze zich definitief. Het merendeel opende een kleine handelszaak, vaak binnen dezelfde economische sector als diegene waarbinnen ze als koopman of leurder actief waren geweest, gaande van winkelier, slager, bakker, kruidenier, opkoper of ‘brocanteur’. De volgende generatie stond sociaal reeds hoger op de ladder en verruilde de handel voor fabricage. Indien de zaken niet floreerden, werden velen evenwel opnieuw venters. Daarnaast telde de joodse gemeenschap een sociale elite die actief was in de bankwereld, de industrie (diamantnijverheid) en de vrije beroepen.

De Eerste Wereldoorlog en zijn nasleep zouden het profiel van de joodse gemeenschap in België diepgaand veranderen. De kleine kern van reeds decennia hier verblijvende en geïntegreerde joden raakte volledig in de minderheid.¹²⁵

2.2 Tweede migratiegolf, migratiestroom van de jaren 1920

¹²⁴ Interview Johannes Blum met E.R., 07/02/2000, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 201, cassettes 250 en 248(Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

¹²⁵ Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 10-11 en 14.

Ook na de Grote Oorlog waren de meeste delen van Oost-Europa economisch-industrieel en sociaal nog weinig ontwikkeld, behalve Bohemen, Moravië en enkele stedelijke centra. Politiek was de tegenstelling het grootst tussen de voormalige Habsburgse en de voormalige tsaristische gebieden. In de gebieden die tot het Oostenrijkse Rijk hadden behoord, was er een sterke Duitse invloed en in de gebieden die deel uitmaakten van Hongarije, een sterke Hongaarse invloed. In beide was er ten opzichte van de joodse minderheidsgroepen een politiek van gelijkberechtiging en integratie gevoerd. In Rusland daarentegen, was een autocratische reactionaire politiek met een inherent alomtegenwoordig antisemitisme toonaangevend gebleven.

Voor de ‘achterlijkheid’ die het grootste deel van Oost-Europa ook na afloop van de Eerste Wereldoorlog vertoonde, verwijst Van Doorslaer naar de beschrijving die de Israëliische historicus Ezra Mendelsohn eraan gaf. Deze sprak van het joodse Oost-Europese type, waarmee hij bedoelde dat voor de meeste joden het Jiddisch de moedertaal was gebleven, dat hun niveau van integratie en acculturatie laag lagen en de religieuze orthodoxie manifest aanwezig was gebleven. Ondanks de sterke verstedelijking van de joodse bevolking sinds het midden van de 19de eeuw, bewoonde ze ook toen nog deels de sjetl van vroeger. Sociaal-economisch was er een oververtegenwoordiging van de lagere handels- en ambachtelijke middenklasse en van een verpauperd subproletariaat. Dit ‘type’ wordt mooi geïllustreerd door wat M.B. over haar familie weet te vertellen:

‘Mijn moeders vader, die was zanger. Hij had een mooie stem, maar omdat hij joods was, mocht hij niet in de opera zingen. Om dicht bij het theater te zijn, verzorgde hij dan de aankleding van de toneelspelers. Maar hij kon wel lezen en schrijven. In tegenstelling tot mijn grootmoeder, die was analfabeet. Zij kende zelfs geen Russisch, terwijl Kisjinow (nu Chisinâu) in Rusland lag en er Russisch gesproken werd in die familie. Zij praatte enkel Moldavisch, dat een deel van Roemenië was geweest. Ze hadden niet iedere dag te eten, woonden in een tweekamerswoning. Ze hadden geen bedden, maar planken om op te slapen. Ze leefden in zeer erbarmelijke omstandigheden.’¹²⁶

Ook A.W. bevestigt dit beeld.

‘Mijn moeder kwam uit een klein dorpje, dicht bij Lublin. Toen mijn moeder aankwam in België, kende ze niet eens Pools, omdat ze uit zo’n kleine joodse gemeenschap kwam waar ze vooral Jiddisch spraken.’¹²⁷

¹²⁶ Interview Johannes Blum met M.B., 29/01/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 254, cassettes 329, 325 en 331 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

In de loop van de jaren 1920, vooral vanaf 1925 kwam er een massale migratie van Oost-Europese, voornamelijk Poolse joden naar West-Europa op gang. In 1914 verbleven er naar schatting ongeveer 10.000 joden in België. Zo'n twintig jaar later, tegen 1940 waren er dat naar schatting 65 à 70.000. Het aantal joden werd er in vergelijking met 1914 haast door verzevenvoudigd. De motieven voor die migratie waren niet eenduidig. Er was de sociaal-economische ontwrichting van de intermediaire handels- en ambachtsfunctie van de joodse bevolking door het oprukkende kapitalisme. Maar ook demografische en politieke factoren speelden een rol. De snelle aangroei van de joden vanaf het midden van de 19de eeuw verhoogde de sociale druk. Het kapitalistische moderniseringsproces destabiliseerde de traditionele Oost-Europese samenleving. Dat vertaalde zich in een politieke ontvoogding bij de liberale burgerij, maar ook in een opkomst van nationalistische bewegingen. Inherent aan het nationalisme kwam in het laatste kwart van de 19de eeuw het van oudsher aanwezige antisemitisme opzetten.

‘Mijn ouders kwamen naar hier in 1924 of 1925. Dat was om antisemitische redenen, de pogroms, het racisme. Dat was zeker zo bij mijn moeder, die afkomstig was van Kisjinow, in Moldavië en waar er heel erge pogroms plaatsvonden. (...)’¹²⁸

‘Mijn ouders kwamen beiden van Polen. Mijn moeder en haar ouders zijn geëmigreerd om twee redenen. Ten eerste om materiële redenen. Net zoals vele Polen, leefden ze ook in slechte omstandigheden. Ze kwamen naar België, omdat er hier werk was en ook de zekerheid om snel werk te vinden. Een tweede reden waren de pogroms. Het antisemitisme dat op een continue manier regeerde. Ik herinner me dat mijn moeder me daarover vertelde, zonder haat, want mijn familie is nooit haatdragend geweest. Ze vertelde me dat toen ze nog in Polen was en ze op het voetpad liep, ze daar af moest gaan als ze Poolse jongeren tegen kwam, want anders liep ze het risico geslagen te worden. Dan zouden ze haar pijn gedaan hebben. Dus het was die specifieke sfeer die één van de redenen uitmaakte waarom mijn moeders familie naar hier kwam.’¹²⁹

De motieven om uit het geboorteland weg te trekken waren bij de joden niet uitsluitend economisch maar ook politiek. Op dat vlak is er maar een gedeeltelijke parallel met de globale migratiebewegingen in die periode waarin de economische motieven primeerden.¹³⁰

¹²⁷ *Interview Johannes Blum met A.W.*, 26/11/2001 en 05/12/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 345, cassettes 431 en 459 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

¹²⁸ *Interview Johannes Blum met B.S.*, 22/10/2001 Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 335, cassettes 416, 417 en 460 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

¹²⁹ *Interview Johannes Blum met A.O.*, 09/07/2004, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 540, cassettes 770, 771 en 772 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

¹³⁰ Van Doorslaer, *Kinderen van het getto*, 11 en 24.

Nog een reden, die ik niet terug kon vinden in de literatuur, maar wel enige malen door de kinderen werd aangegeven als reden waarom de vader emigreerde, was de ontsnapping aan het leger:

‘Ik weet het niet precies, maar ik denk dat mijn vader naar hier kwam in het begin van de jaren twintig. Ik weet wel dat hij vertrok uit Polen omdat hij niet in het leger wou. Daar was toen de Russische bezetting en hij wou niet in het leger bij de Russen. En daarom ging hij weg. Hij was nog jong en is eerst nog even naar Berlijn gegaan.’¹³¹

‘Mijn familie is uit Polen vertrokken omwille van het antisemitisme dat daar heerste. Het schijnt ook dat vele mannen al voor de rest van hun familie vertrokken waren. Zij waren destijds verplicht om in het leger te gaan en daar was het antisemitisme nog duidelijker voelbaar.’¹³²

Iemand anders getuigde dan weer dat haar vader niet terug wou omwille van de Revolutie.

‘Mijn vader kwam met het Rode Leger naar Luik in 1918. Hij deserteerde en bleef in België. De reden hiervoor heb ik niet van hem gehoord, ik praatte nooit met hem over zijn jeugd of ervaringen van toen. Maar mijn man wel, en daar heeft hij tegen verteld dat mijn vader gehoord had van de Revolutie in Rusland en daarom wou hij niet terugkeren.’¹³³

Vanaf de heroprichting van Polen in 1918, vonden op talrijke plaatsen pogroms plaats, die nog werden verergerd door de Pools-Russische oorlog van 1920-1921. De Poolse regering keek eerder oogluikend toe op het geweld tegen joden, en nam zelf een aantal draconische economische maatregelen, zoals de invoering van een beroepskaart in 1927, die officieel op iedereen van toepassing was, maar in feite de bedoeling hadden de joden uit de ambachtelijke beroepen te verdrijven. De meerderheid van de joodse migranten naar België bestond ook nu uit een stedelijke bevolking van verpauperde handelaars en ambachtslui.¹³⁴

Zoals eerder gesteld, migreerden de joden tot het begin van de jaren twintig vooral naar de VS, en in mindere mate naar Argentinië en Brazilië. Ook Europa zelf, en met name Frankrijk, Groot-Brittannië en Duitsland, kenden een aanzienlijk joodse inwijking. Na de Eerste Wereldoorlog gingen in veel landen de grenzen dicht. Vooral

¹³¹ *Interview Johannes Blum met F.L.*, 11/10/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 661, cassettes 973 en 974 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

¹³² *Interview Johannes Blum met M.R.*, 05/08/1999, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 171, cassettes 207, 210 en 214 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

¹³³ *Interview Johannes Blum met D.S.*, 11/03/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 78, cassettes 034

¹³⁴ Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 16.

voor de VS, het immigratieland bij uitstek, vormde de Immigration Act van 1924 een drastische wijziging van het tot dan toe gevoerde beleid. Pas daarna weken zowel in België als in Frankrijk veel joden in. Beide landen bleven een liberale migratiepolitiek voeren, waarop ik later nog terugkom.¹³⁵

Om terug te komen op die gedeeltelijke parallel die kan getrokken worden met andere migratiebewegingen, was er bij de joodse inwijkelingen van een zekere ‘specificiteit’ sprake. In tegenstelling tot andere migranten, zoals de Italianen, waren de joden niet op vraag van de Belgische industrie naar hier gekomen, het was geen compenserende migratie. Hun migratie was een persoonlijk initiatief, werd met eigen middelen gefinancierd, gebeurde vaak in gezinsverband en had van meet af aan een definitief karakter.¹³⁶ Door de specifieke klederdracht en de typische baarden en pijpenkrullen (‘pajes’) van de orthodoxe joden, viel een deel van die nieuwkomers door hun grote herkenbaarheid erg op bij de autochtone bevolking. De ‘fysieke herkenbaarheid’ van de joden mag nochtans niet worden overdreven. Talrijke foto’s uit die tijd tonen ‘modern’ geklede joodse migranten. Dit kan ik bevestigen door het fotomateriaal dat getoond werd bij de interviews die Johannes Blum afnam. Bovendien kon ook de huidskleur bezwaarlijk een onderscheidende factor worden genoemd. Een algemene bron van ‘herkenning’ was daarentegen wel de taal, wat echter evenzeer van andere migrantengroepen kan gezegd worden.

Net zoals voor de Eerste Wereldoorlog herschiepen de joodse migranten in zekere zin de leefomstandigheden van hun oorspronkelijke Oost-Europese omgeving. Zo concentreerden ze zich in grootsteden en meer bepaald in de nabijheid van stations. Religieuze, psychosociale en economische redenen speelden daarbij een rol: de nabijheid van een synagoge voor het dagelijks gebed, het gevoel van veiligheid door de aanwezigheid van andere joden, het werken in het eigen milieu. Bijna de helft van de Poolse immigranten werden bij hun aankomst door familieleden en verwanten opgevangen. Deze hulp was belangrijk voor onderdak en voeding, maar in tweede instantie vooral voor het vinden van werkgelegenheid en woonst.

¹³⁵ Van Doorslaer, *Kinderen van het getto*, 24.

¹³⁶ J.P. Schreiber, ‘De joodse immigratie in België van de middeleeuwen tot onze tijd’, in: A. Morelli (ed.), *Geschiedenis van het eigen volk. De vreemdeling in België van de prehistorie tot nu* (Leuven 1993) 226.

‘Net zoals zovele andere joden naar Frankrijk of België trokken, hebben mijn ouders toen beslist om naar België te gaan. Zij kozen voor Antwerpen omdat ze daar al familie hadden die daar woonde. Die familie heeft hen trouwens enorm geholpen.’¹³⁷

Zoals de Russische joden destijds, sloten deze Poolse immigranten met andere woorden aan bij het fenomeen van de ‘*city-dwellers*’. Ze trokken van een stedelijke omgeving in Polen, naar een nieuwe West-Europese stedelijke omgeving, waarbij ook nu de meerderheid opteerde voor een of meerdere andere steden in hun thuisland of in het buitenland vooraleer zich definitief te vestigen.

‘Mijn vader en moeder zijn ongeveer tegelijkertijd in België aangekomen, rond 1920. Ze kwamen uit Polen, maar daar was weinig werk. Eerst zijn ze nog in Duitsland geweest, daar hebben ze even gewerkt, en dan zijn ze naar Charleroi verhuisd en daarna zijn ze uiteindelijk naar Luik gekomen.’¹³⁸

‘Ik weet dat mijn vader een tijdje in Luik gewoond heeft, maar dat ze daarna samen in Antwerpen zijn komen wonen. Waar ik geboren ben. En nog daarna, toen ik drie jaar was, zijn we verhuisd naar Brussel.’¹³⁹

Over de precieze evolutie van het aantal vreemdelingen in de jaren 1920 en hun onderverdeling in nationaliteiten bestaan geen absolute cijfers. Saerens concludeerde wel dat de Antwerpse joodse gemeenschap in de jaren 1920 een smeltkroes was van zo’n 30 verschillende nationaliteiten. Het Jiddisch toonde qua uitspraak en woordgebruik veel gelijkenissen met het Nederlands, zodat volgens sommigen de taal van het migratieland vrij gemakkelijk werd aangeleerd of tenminste verstaan. Toch gaven heel wat migranten de voorkeur aan het Frans, de taal van de bourgeoisie, die werd aanzien als een middel om sneller maatschappelijk vooruit te komen.¹⁴⁰ Dit kon soms leiden tot confronterende situaties voor de ouders:

‘Mijn moeder vreesde erg voor mij, omdat ik erg veel praatte. Ze noemden mij in de wijk ook wel ‘de advocaat’. Ik vertelde allerhande dingen, bijvoorbeeld dat mijn vader erg rijk was, dat hij veel munten had met gaatjes in het midden, terwijl dit centiemunten waren hé, met weinig waarde. Het was vooral lastig voor haar omdat ik goed Frans kende en zij niet. We praatten thuis ook enkel Russisch, maar ik kende ook goed Frans natuurlijk.’¹⁴¹

¹³⁷ Interview Johannes Blum met B.K., 09/12/1997, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 64, cassettes 015 en 016 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

¹³⁸ Interview Johannes Blum met S.W., 29/07/2004, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 541, cassettes 772, 773 en 775 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

¹³⁹ Interview Johannes Blum met M.B., 29/01/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 254, cassettes 329, 325 en 331 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

¹⁴⁰ Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 16-20.

Dat Frans verkozen werd boven Vlaams mag zeker niet veralgemeend worden, zo getuigt E.L.:

‘Thuis spraken we Jiddisch, maar ook Vlaams, af en toe. Ik sprak bij het begin van de oorlog ook altijd Vlaams, omdat ik boodschappen deed en zonder mijn ster naar buiten ging. Ik was een echt ‘Vlaamseke’.¹⁴²

Op economisch vlak differentiëren de joden zich ook van de andere migrantengroepen. Deze laatsten werkten vooral in de zware industriële sectoren en werden dus naar de – hoofdzakelijk Waalse – industriële regio’s gekanaliseerd. Voor de joden lag het dus anders. Zij kwamen terecht in de tertiaire sector en in de kleinschalige, artisanale luxegoederennijverheid. Dat ze zich in de grote agglomeraties Brussel, Antwerpen, en in mindere mate Luik en Charleroi vestigden, is hier een logisch gevolg van.

Het relatief hoge welvaartspeil in België tijdens de jaren twintig van de negentiende eeuw, oefende een belangrijke aantrekkingskracht uit op alle migranten. De concentratie van de joodse migranten in een aantal sectoren was echter uniek en kopieerde in belangrijke mate de Oost-Europese situatie (die ik beschreef in het vorige onderdeel).¹⁴³ In de eerste plaats moeten we een onderscheid maken binnen de joodse migranten tussen joodse ondernemers en de joodse ambachtslieden en arbeiders. Het onderscheid is soms moeilijk te maken, maar cruciaal is wel de tewerkstelling van extra-familiale arbeidskrachten. Ambachtslieden steunden vooral op de medewerking van gezinsleden, terwijl ondernemers hun arbeidskrachten op de externe arbeidsmarkten rekruteerden. De Pools-joodse ondernemers gaven niet per definitie voorkeur aan Pools-joodse arbeiders, maar wel aan de goedkoopste arbeidskrachten. Er valt in een aantal sectoren waarin joodse ondernemers actief waren, een hoge concentratie aan joodse arbeiders te bemerken. Onder deze ‘etnische industrieën’ vallen: de marokijnbewerking (leder), de bontindustrie, de hoedennijverheid, de handschoenen- en regenschermenindustrie, de textielsector en de diamantsector. Een weergave van de beroepsbezetting uit mijn groep getuigen zou me te ver leiden, ik kan wel concluderen dat inderdaad velen onder hen een functie hadden in één van bovengenoemde bedrijfstakken.

¹⁴¹ *Interview Johannes Blum met M.B.*, 29/01/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 254, cassettes 329, 325 en 331 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

¹⁴² *Interview Johannes Blum met E.L.*, 18/09/2003, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 471, cassettes 665 en 667 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

¹⁴³ Van Doorslaer, *Kinderen van het getto*, 25.

De vraag naar deze producten was sterk fluctuerend en conjunctureel afhankelijk. Wat doorslaggevend was voor de aanwezigheid van joodse migranten in deze sectoren was niet zozeer hun joods-zijn, maar het potentieel dat zij als migranten deze sectoren boden. De migranten waren de arbeidskrachten bij uitstek voor deze weinig stabiele half-industriële luxeproductensector. Het gemeenschappelijke kenmerk van die sectoren was de niet-standaardiseerbaarheid van de productiemethodes. Het kapitalistische moderniseringsproces had op de marokijnbewerking en op sommige deelsectoren van de kleding- en de diamantsector weinig effect gehad. De kapitaalsinvestering bleef er laag en essentieel was vooral de grote flexibiliteit van de arbeid en de lage loonkosten. De joodse producenten leverden goederen voor een zo breed mogelijke markt, met nadruk op relatief goedkope goederen die een beperkte koopkracht vereisten.

Het op elkaar inspelen van diverse economische functies binnen de joodse gemeenschap, de verticale integratie, maakte het mogelijk optimaal gebruik te maken van de toename van de vraag en maakte het ook mogelijk een schok van de afname van de vraag op te vangen. De structureel bepaalde economische locatie van joodse migranten beantwoordde ook aan een aantal culturele behoeften, zoals het niet op zaterdag werken en het zich kunnen uitdrukken in de eigen taal. Deze linguïstische en culturele affiniteit, samen met het rekruteringsnetwerk binnen de migrantengemeenschap droeg bij tot de segmentering van de arbeidsmarkt. Joodse immigranten die bij hun aankomst in België toch in de industriële sectoren gingen werken, bleven er doorgaans niet lang en zodra ze de kans hadden, stapten ze over naar meer traditionele handels- of ambachtelijke bezigheden.

‘Mijn vader werkte overdag in de mijnen. En ’s avonds dan werd hij schoenmaker, dan repareerde hij zolen.’¹⁴⁴

‘Mijn moeder was naaister en mijn vader kleermaker. Zij werkte een beetje, maar mijn vader vond niets. Dus is hij naar Luik vertrokken om werk te zoeken, en in die tijd was Luik daar toch de plaats voor, door de metallurgie en de koolmijnen. Daar vond hij werk en een plaats om te wonen en dan is mijn moeder daar ook gaan wonen. Na een tijdje, ik denk rond 1938, zijn ze samen een zaak begonnen. In lingerie. Mijn moeder naaide en vader knipte. We zijn dan nog eens verhuisd, en daar begon de zaak goed te draaien. We hadden zelfs iemand in dienst die samen met mijn moeder het naaiwerk deed. (...)’¹⁴⁵

¹⁴⁴ Interview Johannes Blum met A.P., 19/04/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 604, cassettes 880, 881 en 885 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

¹⁴⁵ Interview Johannes Blum met J.A., 20/09/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 652, cassettes 959 en 960 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

De verklaring hiervoor ligt wellicht in diverse elementen, zoals de culturele tradities, de hang naar psychologische houvast binnen de eigen etnische groep en de wisselende economische mogelijkheden.

Het behoeft weinig verbeelding dat net de kleinschalige en ambachtelijke luxegoederensector, waarin het overgrote deel van de joden werkte, ernstig getroffen werd door de economische crisis van de jaren dertig. De joodse migrantenbevolking verpauperde en twee fenomenen werden door de crisistoestand versterkt. Enerzijds nam de gesalarieerde arbeid af en werd nog meer door huisnijverheid en stukloon vervangen. Anderzijds namen velen hun toevlucht tot de leurhandel als vervangingsinkomen. Dit alles drukte vele joodse immigranten terug in de uitzichtloze situatie die ze net wilden ontvluchten in Oost-Europa.¹⁴⁶ Wat de verdere effecten hiervan waren en hoe de autochtone bevolking hierop reageerde, bespreek ik in het deel over de migratie van eind de jaren 1930.

¹⁴⁶ F. Caestecker, *Ongewenste gasten: joodse vluchtelingen en migranten in de dertiger jaren in België* (Brussel 1993); Van Doorslaer, *Kinderen van het getto*, 26-27.

2.3 Fascisme, nazisme en antisemitisme

2.3.1 *Nazisme in het vooroorlogse Duitsland*

Alvorens in te gaan op de situatie in Duitsland, wil ik hier heel kort de krachtlijnen van de fascistische ideologie weergeven. Volgende hoofdkenmerken van het fascistisch denken kunnen geenszins los van elkaar gezien worden, maar vormen één onderling verbonden geheel.

Centraal in deze ideologie staat het *natiebegrip* dat de absolute prioriteit van het eigen volk inhoudt. De emotionele verbondenheid met de natie wordt door de fascistena als de voorwaarde voor de harmonieuze ontwikkeling van de samenleving beschouwd. De kracht van de natie wordt uit het verleden geput, aangezien de voorvaderlijke tradities een wezenlijk onderdeel van het nationale leven zijn. Alle belangen worden dan ook onderworpen aan de natie. De nationale solidariteit primeert en overstijgt de individuele belangen.

In tegenstelling tot het liberale gedachtegoed, dat het rationalisme centraal stelt, is de fascistische ideologie op het *irrationele* gebaseerd: intuïties, instincten en ‘het gezonde volksgevoel’ zijn betere gidsen dan de rede. De fascistena kanten zich tegen de liberaal-politieke principes. De liberale instellingen, zoals de parlementena, wordt verweten dat ze de nationale solidariteit verdelen en zijn daarom verwerpelijk. Dit *anti-liberalisme en anti-parlementarisme* hebben tot gevolg dat de volksmassa in haar geheel wel in staat is een regime tot stand te brengen dat het welzijn van de natie verwezenlijkt.

De samenleving is volgens hen gebaseerd op een *vaste, organische sociaal-economische ordening*. Ze is hiërarchisch opgebouwd en kent geen interne tegenstellingen. Elk concept dat daartegen indruist (klassenstrijd, egalitarisme) is bijgevolg destructief en brengt de natie in gevaar. Opkomen voor groepsbelangen is dus ongeoorloofd. Arbeidersorganisaties kunnen niet toegelaten worden, stakingen zijn verwerpelijk. Het socialisme en het communisme zijn dan ook tegennatuurlijke doctrines die de ondergang van de samenleving bewerkstelligen. Arbeiden is in de fascistische optiek een nationale plicht. Gezien het totalitaire karakter van de staat, is het ook logisch dat het fascisme het principe van de geleide economie centraal stelt.

Zich beroepend op de elite-theorieën van Nietzsche, Pareto en Mosca stelt men dat de samenleving geleid moet worden door de besten. Vertrekkend van de gedachte dat de persoonlijke waarde van de individuen zeer verschillend is, komt men tot de conclusie dat *ongelijkheid een natuurlijk gegeven* is. In het verlengde van deze elite-benadering ligt het *hiërarchische principe*. Op zijn eigen niveau bezit elke leider de volledige verantwoordelijkheid, is hij volledig soeverein en dwingt hij totale gehoorzaamheid af. De leider incarneert in feite de hele natie, waardoor hij haast bovennatuurlijke kwaliteiten heeft. Een hysterische verheerlijking en de cultuur van de leider vloeien uit deze benadering voort. Deze elitaire, hiërarchische en autoritaire principes vinden we logischerwijze terug in de wijze waarop de fascistische organisaties en staat gestructureerd worden. Deze staatsvorm is bovendien gebaseerd op *geweld en terreur*. Het recht van de sterkste primeert immers. Gezag en macht zijn de onderdelen van het imago dat het fascisme opbouwt en orde en gezag kunnen volgens hen slechts door geweld gewaarborgd worden. Het brute geweld wordt hierdoor volledig gelegitimeerd.

De principiële ontkenning van de gelijkwaardigheid van ieder individu, leidt eveneens tot de *theorie van de minderwaardige groepen en rassen*: vrouwen zijn ondergeschikt aan mannen, andersdenkenden en holebi's zijn minderwaardig en de beste rassen dienen de minderwaardige rassen te overheersen. Met betrekking tot deze groepen moet een aangepaste politiek gevoerd worden, een politiek geïnspireerd op *racisme en antisemitisme*. Verbodsbepalingen, opsluitingen en de massale uitmoording van hele bevolkingsgroepen is er het rechtstreekse gevolg van. Het antisemitisme stond uitermate centraal in het nazisme, maar het werd ook door de andere fascistische partijen in sterke mate naar buiten gebracht. De fascisten speelden daarbij in op een antisemitisch klimaat dat reeds een lange voorgeschiedenis kende. Als een uitvloeisel van het proselitisme dat zowel het jodendom, als het christendom kenmerkt, ontstond er reeds zeer vroeg een judeo-christelijk antagonisme dat sinds de middeleeuwen in heel Europa in omvang was toegenomen en tot anti-joodse maatregelen had geleid. Rond de eeuwwisseling kende het antisemitisme in rechtse kringen een bijzonder sterke toename. De pseudo-intellectuele rassentheorieën van auteurs als Gobineau en Chamberlain waren er zonder meer populair. Dit antisemitisme trof men ook aan in linkse kringen. Marx en Bakoenin gaven er bijvoorbeeld ook blijk van.¹⁴⁷

¹⁴⁷ E. Witte, *Politiek en democratie* (VUBPress, 2002) 88-94.

Na de val van de Duitse regering in 1932, werd de NSDAP (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei) na de verkiezingen van 31 juli 1932 de grootste partij in de Rijksdag. Ze haalden 37,4% van de stemmen en eisten de positie van regeringshoofd op, maar verwierven deze niet. Ze werden in de oppositie gedwongen. Dit electoraal succes zette zich verder bij de verkiezingen van 6 november 1932, ten koste van de liberale en conservatieve partijen. De nieuwe kanselier Von Schleicher kon met zijn kabinet het vertrouwen van de economische en politieke zwaargewichten niet winnen en trad snel af. Hitler werd als kopstuk van de NSDAP naar voor geschoven.¹⁴⁸ Ondertussen waren terreurbenden (SA) opgericht die de opposanten van het nazisme terroriseerden. Parlementaire meerderheidsopposities waren door Hitlers successen onmogelijk geworden. Begin 1933 benoemde president Hindenburg Hitler tot rijkskanselier, in de hoop op die manier de NSDAP te neutraliseren. Hitler nam de macht echter volledig over en na de dood van de president liet hij zich in 1934 tot Führer van Duitsland uitroepen.¹⁴⁹

Hitler slaagde er wel in de grootindustrie voor zich te winnen door een krachtige en stabiele regering in het leven te roepen. Hij zorgde ervoor dat de bewapening werd heropgestart, sprak duidelijke taal over het communistische gevaar dat moest gefnuikt worden en zag de nood aan sociale rust in.¹⁵⁰ Een politioneel-militaire dictatuur werd tot stand gebracht. Repressie, geweld en terreur werden de hoofdkenmerken van de wijze waarop het regime functioneerde. De vrijmarkteconomie werd aan banden gelegd, maar de grote concerns en de banken behielden wel in grote mate hun autonomie. Hitler bood ook hulp aan de industrie door een openbare werken-politiek te voeren. Op buitenlands vlak kwam een zeer agressieve expansiepolitiek tot uiting.¹⁵¹ Op het einde van de jaren 1930 nam Hitlers plan om alle Duitssprekende gebieden te heroveren en het Duitse 'Lebensraum' een nieuwe dimensie te geven – zoals reeds verwoord in *Mein Kampf* (1924-1926) – steeds concreter vormen aan.¹⁵² In 1938 wordt de internationale toestand steeds hachelijker. Oostenrijk wordt zonder slag of stoot bij het Duitse Rijk ingelijfd en de aanspraken van Hitler op Sudetenland brengen Tsjecho-Slowakije in gevaar. Op de conferentie van München geven Frankrijk en Groot-Brittannië in naam van de lieve vrede Sudetenland prijs aan Hitler. Men wekt hiermee de illusie dat een nieuw Europees conflict uit de wereld is geholpen, maar geheel gerustgesteld is men

¹⁴⁸ Stevens, *De joodse gemeenschap in Gent tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 1-2.

¹⁴⁹ Witte, *Politiek en democratie*, 98.

¹⁵⁰ Stevens, *De Joodse gemeenschap*, 2.

¹⁵¹ Witte, *Politiek en democratie*, 98.

¹⁵² Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 175-176.

toch niet. De landhonger van Hitler was inderdaad nog lang niet gestild. Op 1 september 1939 valt Duitsland Polen binnen. Frankrijk en Groot-Brittannië verklaren Duitsland op staande voet de oorlog. België neemt officieel de neutraliteit aan.¹⁵³

2.3.2 *Antisemitisme en nazi-Duitsland*

In het zogeheten ‘Verenigd Europa’ van Hitler was geen plaats voor joden en andere ‘Untermenschen’. Hitler zou het NSDAP-programma van februari 1920 tot in zijn uiterste consequenties uitvoeren. Het NSDAP-programma telde 25 punten en had het uitdrukkelijk op de joden gemunt. De Duitse bevolking werd opgesplitst in ‘Staatsbürger’/‘Volksgenosse’ en ‘nicht Staatsbürger’/‘Nicht-Deutscher’, ‘Angehörigen fremder Nationen’. Onder laatstgenoemde groep werden de joden verstaan. Zij konden enkel als ‘Gast’ worden gezien, onderworpen aan een ‘Fremdengesetzgebung’. Die bepalingen hadden ook consequenties op professioneel en religieus vlak en perkten het recht in om in Duitsland te verblijven. Openbare ambten en betrekkingen in de Duitstalige pers kwamen enkel ‘staatsbürger’ toe. ‘Nicht-Deutscher’ die zich na augustus 1914 in Duitsland hadden gevestigd, dienden sowieso het rijk te verlaten en op momenten voor crisis diende dat lot àlle ‘Nicht-Deutscher’ beschoren te zijn. Van nieuwe inwijkelingen kon geen sprake zijn. Omgekeerd mocht Duitsland wél ‘Land und Boden (Kolonien)’ opeisen, ‘zur Ernährung unseres Volkes und Ansiedlung unseres Bevölkerungüberschusses’. Voor een universeel christendom leek evenmin plaats, wel voor een ‘positief’, ‘Germaans’ ‘christendom’, ontdaan van de ‘joods-marxistische geest’ en van de ‘verlossende doop’ voor joodse bekeerlingen. In één woord: het programma werd geschraagd door een primair, repressief denkkader, met ‘Ausweisung’ en het Duitse ‘eigenbelang’ – het ‘Germaanse ras’, het ‘Duitse bloed’ – als sleutelwoorden.¹⁵⁴

De economische crisisperiode van de jaren dertig legde de voedingsbodem voor virulent antisemitisme. De meeste auteurs wijzen er immers op dat de joden tijdens deze crisisjaren gefungeerd hebben als collectieve zondebok waarop alle frustraties en angsten afgereageerd werden. Het feit dat ze een geografisch verspreide minderheidsgroep vormden die sterk aan zijn eigen identiteit vasthield, die door een zekere concentratie in bepaalde professionele sectoren en onder meer in de financiële

¹⁵³ M. Van den Wijngaert e.a., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen 2004) 12-14.

¹⁵⁴ Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 176.

sector gekenmerkt werd, gaf aanleiding tot concurrentiegevoelens, vooral in kleinburgerlijke kringen die wegens de crisis niet opgenomen waren in het proces van opwaartse mobiliteit. Op deze versterkte antisemitische gevoelens speelde het nazisme systematisch in.¹⁵⁵

Mythes konden makkelijk ingang vinden en het antisemitisme groeide op die manier uit tot een ware psychose.¹⁵⁶ Duits propagandaminister Goebbels paste de oorspronkelijke betekenis van het woord propaganda toe: verbreiden, aanbevelen van een leer, doctrine of ideologie. Met het oog op efficiëntere overdracht van datgene waarin men zelf geloofde, hanteerde men bij het *Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda* vanaf eind jaren 1930 ook films als propagandamateriaal. De week na Kristalnacht (9/10 1938), de eerste grootschalige pogrom in nazi-Duitsland, spoorde Goebbels alle toneel- en filmgezelschappen aan rond antisemitische thema's te werken, met als hoofdthema de samenzwering van het 'wereldjodendom'. Dat initiatief had mogelijk te maken met het onbegrip en de afkeuring bij een flink deel van de bevolking voor het 'geweld en de chaos' van de pogrom. Men concludeerde dat men het volk 'de ogen moest openen' voor de 'ware jood'. Het volk moest inzien dat het antisemitisme als hoeksteen van het nationaal-socialisme van levensbelang was. In 1939 al kwamen films uit met karikaturaal uitgebeelde joden die de Duitse samenleving infiltreerden en verziekten, maar steeds weer het onderspit moesten delven. De felste films kwamen er in de late zomer en herfst van 1940. *Die Rothschilds* (Erich Waschneck), een antisemitisch en anti-Brits product, trok weinig volk. *Jud Süß* (Veit Harlan) kende heel wat meer succes. De meest antisemitische film ooit, werd in deze context geproduceerd: 'Der ewige Jude' (1940 Fritz Hippler). De prent kan aanzien worden als het verfilmde jodenbeeld van overtuigde nationaal-socialisten. De film moest dit jodenbeeld bij het brede publiek propageren, waarin men niet slaagde daar er mondpropaganda tegen de afschrikwekkende beelden werd gevoerd. Sleutelscènes in het dehumaniserend vertoog van de film zijn de vergelijking tussen ratten en joden en de als dierenkwellerij voorgestelde rituele slachting.¹⁵⁷

De joden waren zagezegd niet enkel de parasieten in het gezonde, Duitse volkslichaam, maar aangezien ze zelf statenloos waren, tastten ze de waarde aan van alle naties. Via

¹⁵⁵ Witte, *Politiek en democratie*, 94

¹⁵⁶ *Ibidem*, 99.

¹⁵⁷ G. van den Berghe, "Der ewige Jude", een dadergetuigenis", januari 2003.

<http://www.serendib.be/gievandenbergh/artikels/derewigejudeendadergetuigenis.htm> (29 juni 2006).

een internationaal complot dongen ze naar de wereldhegemonie. De liberale staat was dus een joodse uitvinding die tot doel had de gemeenschap van het ras te ontwrichten en de joodse suprematie te vestigen. De jood was niet alleen de uitbuitende kapitalist die zich verrijkte op de rug van de door de crisis getroffen Duitsers, maar tegelijkertijd was hij ook de revolutionair, de socialist en de communist. De nazi's voerden een politiek van registratie, van buiten de wet stellen, van uitwijzingen, van gettovorming, van deportaties en andere morele en fysische wreedheden lagen in het verlengde ervan.¹⁵⁸ Een duidelijke strategie werd in de eerste vijf jaar van het nazi-regime niet uitgewerkt. De anti-joodse acties waren geïsoleerd en zonder enige coördinatie geïnitieerd op diverse lagere niveaus. Hitler zocht het geweld te kanaliseren door een éénmalige en spectaculaire anti-joodse boycot te lanceren van zaterdag 1 april tot en met maandag 3 april 1933. Deze boycot zocht niet alleen geweld te kanaliseren, maar ook de joden te isoleren en aan de niet nazi-leden van de regering de 'volkse' vijandigheid tegen de joden te illustreren, zodat snel maatregelen konden afgedwongen worden. Massaal geweld tegen joodse zaken bleek een politiek en economisch riskante onderneming, maar het antisemitisme bleef een deel van het nieuwe politieke bestel.¹⁵⁹ Het culturele leven was één van de eerste 'sectoren' waaruit in Duitsland zowel joden als 'linksen' 'en masse' werden verbannen. De staatsterreur tegen schrijvers, kunstenaars en intellectuelen kende een eerste hoogtepunt tijdens de openbare boekverbranding van 10 mei 1933, die werd voorgesteld als een 'Aktion wider den undeutschen Geist'.¹⁶⁰

De ontjoding van Duitsland verliep traag, waardoor in maart 1935 de terreurdaden hernomen werden. Opnieuw werd het antisemitisch geweld na enige maanden aan banden gelegd. Het antisemitisme werd gekanaliseerd in een radicale nieuwe wetgeving. De Neurenberger Wetten, de wetten voor 'de verdediging van het bloed en de Duitse eer', werden aanvaard op het congres van de NSDAP en luidden een nieuwe fase in. In tegenstelling tot alle anti-joodse maatregelen die voordien werden genomen, betekenden deze wetten een breuk met het traditionele antisemitisme. Deze wetten, die het jodendom op basis van een raciale wetenschap definieerden, legden de basis voor een systematische discriminering van de joden. Joden werden hun burgerrechten ontnomen. Voor een ware explosie van de rassenhaat moest er gewacht worden tot de lente van 1938.¹⁶¹

¹⁵⁸ Witte, *Politiek en democratie*, 99.

¹⁵⁹ Caestecker, *Ongewenste gasten*, 20.

¹⁶⁰ Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 181.

¹⁶¹ Caestecker, *Ongewenste gasten*, 21.

Ik haalde al even de Kristalnacht aan. Deze pogrom was het ultieme drukingsmiddel om joden tot emigratie aan te zetten. De familie van E.A. leefde toen nog in Berlijn:

‘In 1938 kwam de Gestapo mijn ouders in hun magazijn (ze hadden een zaak in bont en pelsen) aanhouden, nog voor Kristalnacht. Ze waren op mijn vaders zaak uitgekomen omdat mijn vader geld had gegeven aan mijn oom om naar Israël te gaan. Dat mocht niet en de Gestapo was daar achter gekomen via de bank. Ze hebben toen het hele appartement ook omgegooid. Mijn ouders werden gevangen gezet. Mijn moeder kwam na negen weken vrij, mijn vader nog niet. Men verwittigde ons dat als we niet vertrokken, we weer zouden worden aangehouden. En dan was er de Kristalnacht. Alle magazijnen werden die nacht vernietigd. Ook het onze, maar ik moest er nooit passeren op mijn weg naar school, dus ik heb nooit gezien hoe erg het er aan toe was. Maar alles was verwoest, mijn ouders waren alles kwijt. Op dat moment wist ik daar eigenlijk niets van, ik heb pas later gehoord over Kristalnacht. Wat een mooie naam is, voor zo’n verschrikkelijke gebeurtenis. Daarna trokken we naar België. (...)’¹⁶²

Nazi-Duitsland stond met zijn optreden tegen de joden evenwel niet geïsoleerd. Zeker vanaf het einde van de jaren 1930 gingen steeds meer autoritair bestuurde landen tot anti-joodse maatregelen over. Tsjecho-Slowakije was in Oost-Europa zowat het enige land dat de rechten van zijn minderheden respecteerde. In Polen daarentegen – het land met het grootste aantal joden – moesten in de periode 1935-1937 de meeste universiteiten bij momenten worden gesloten wegens anti-joodse studentenonlusten, werden vanaf 1935 in de leslokalen van de universiteiten ‘getto-banken’ ingevoerd en werden vanaf 1937 steeds meer joden uit de vrije beroepen geweerd. Zowel in 1935 en 1936 als 1937 kwam het in tientallen kleine Poolse steden tot heuse pogroms.

‘Mijn ouders zijn beiden van Polen en ze zijn naar hier gekomen in de jaren dertig, op de vlucht voor de numerus clausus. Die had men ingesteld tegen de joden zodat ze niet konden gaan studeren, en joden konden ook niet meer in de joodse scholen binnen.’¹⁶³

‘We woonden in Warschau. (...) Ik kende wel Pools, ja. Ik kende geen Jiddisch en ik kende ook weinig echt praktiserend joodse mensen. Dat joeg me ook schrik aan. Er was een massa chassidische joden die geen contact hadden met het Poolse bestaan, terwijl ik echt Pools was en me zo voelde. Die hele cultuur ging aan hen voorbij. Ze kenden de taal, noch het land.(...)’

Ik heb het altijd goed kunnen vinden met Poolse joodse kinderen. Er waren twaalf meisjes die joods waren in die klas. Maar ik heb nooit persoonlijk antisemitisme meegemaakt in die scholen, maar het was zeker aanwezig. Zo was er de numerus clausus in de Poolse

¹⁶² Interview Johannes Blum met E.A., 05/01/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 068, cassettes 021 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

¹⁶³ Interview Johannes Blum met M.B., 27/03/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 267, cassettes 350 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

universiteit voor joodse studenten, wat zeer vernederend was. Er waren studentengetto's aanwezig. Een aantal banken was voor hen voorzien.¹⁶⁴

Andere Oost-Europese landen kenden virulent antisemitsche en uitgesproken nazistische bewegingen, bijvoorbeeld in Roemenië en Hongarije. Geen enkel West-Europese democratie ging over tot anti-joodse ingrepen, toch is het tekenend voor die tijd dat in steeds meer van die landen, zoals in Frankrijk en Nederland, anti-joodse organisaties van zich lieten horen. Ook in België was dat het geval.¹⁶⁵

Met de uitdrijving van de joden werd op die manier een begin gemaakt. Het zou tot een nieuwe stroom van joden naar België leiden.

2.4 Migratie in de jaren 1930 en aan het begin van de oorlog

De sociaal-economische neergang van de joden was een sluipend proces dat reeds in 1937, ondanks het uitblijven van nieuwe anti-joodse maatregelen, verrijkende gevolgen had. Alhoewel er geen legale restricties waren op de commerciële activiteiten van de joden, waren er veelvuldige initiatieven van lokale autoriteiten en private ondernemingen. Zo konden joden geen krediet meer krijgen bij Duitse banken. Dit alles had verrijkende gevolgen. De boycot van joodse ondernemingen die voor leden van de NSDAP en ook voor ambtenaren een plicht was, kwam in het bijzonder hard aan bij de joden in kleine steden en dorpen. Tegen midden 1935 was een kwart van de joodse ondernemingen verdwenen. Ook voor de joodse werknemers was de situatie in 1937 rampzalig. Dertig- tot veertigduizend joodse arbeiders en bedienden waren eind 1937 werkloos en dat, ondanks de overwinning op de werkloosheid waarbij in een aantal sectoren zelfs een tekort aan arbeiders genoteerd werd. Omwille van deze 'zachte' economisch uitsluitingen zagen meer en meer joden in Duitsland zich gedwongen via thuiswerk en huis-aan-huis-verkoop een inkomen te verwerven of kozen de emigratie als uitweg.

De vluchtelingen uit nazi-Duitsland kunnen opgedeeld worden in twee groepen: de politieke vluchtelingen en de raciale vluchtelingen. De Gleichschaltung van de

¹⁶⁴ Interview Johannes Blum met L.R., 20/01/1999, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 122, cassettes 120 en 121 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

¹⁶⁵ Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 177-178.

politieke wereld en het antisemitisme van het nieuwe regime had vrij snel een massale emigratie tot gevolg. Onmiddellijk na de verkiezingsoverwinning van de nazi's vluchtten duizenden syndicalisten, communisten, socialisten, geestelijken en intellectuelen uit Duitsland. velen meenden dat hun verblijf in het buitenland slechts kort zou zijn. Hun verzet, ook vanuit het buitenland, zou het nieuwe regime wel op zijn knieën krijgen. De strijd tegen het nazisme zou inderdaad triomferen, maar het zou lang duren.

Ook duizenden joden besloten te emigreren. Vooral na de boycot-dag in april 1933 en de daaropvolgende uitvaardiging van de anti-joodse wetten nam het aantal joodse emigranten toe. In september hadden al 50.000 joden Duitsland verlaten. In de daaropvolgende jaren bleef de emigratie van joden aanhouden, maar het jaarlijkse aantal emigranten nam langzaam af.¹⁶⁶

Ondanks alle vervolgingen was de uitwijking van de joden geen evidentie. Saerens haalt Friedländer aan: 'Wie vluchtte leed een zwaar materieel verlies. Bezittingen van joden brachten steeds minder op en de emigratiebelasting was moordend. In 1931 had de regering-Brünning een belasting op 'kapitaalvlucht' ingesteld, onder de nazi's werd die belasting uitgebreid. De wisselkoersen die de Reichsbank hanteerde bij het aankopen van vreemde valuta, sloegen een volgend gat in het vermogen. Ook al wilden de nazi's dolgraag van hen af, ze troffen steeds hardere maatregelen om hen eerst te onteigenen.' Terwijl het tot einde 1936 nog mogelijk was om met een volledige inboedel nazi-Duitsland te verlaten, waren tegen het einde van de jaren 1930 joden die met niet meer dan tien Reichsmark de grens overkwamen geen uitzondering. Waardepapieren en deviezen, goud en juwelen konden niet meer worden meegenomen naar het buitenland en bij hun vertrek dienden de joden een verklaring te ondertekenen waarin ze ervan afzagen nog naar Duitsland terug te keren. Het illegaal verlaten van het land, als middel om de financiële aderlating te omzeilen, was niet zonder risico. De grenscontrole was er juist op gericht smokkel tegen te gaan. Joden die poogden Duitsland te verlaten met waardevolle goederen, zoals geld en juwelen, konden veroordeeld worden tot zware gevangenisstraffen.¹⁶⁷

'We zijn vertrokken op 27 maart 1939. We hebben toen in een hotel geslapen. Dan zijn we met de tram naar de grens gereden, naar de douane. Daar was Gestapo aanwezig.

¹⁶⁶ Caestecker, *Ongewenste gasten*, 22-23.

¹⁶⁷ Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 187; Caestecker, *Ongewenste gasten*, 24.

Die hebben alles doorzocht, maar ze vonden niets, dus mochten we doorgaan. Als je teveel geld bij je had, mocht je niet door en werd je meteen getransporteerd. Dan zijn we naar het huis van een ‘passeur’ gegaan, waar we lang moesten wachten. Tijdens de nacht kwam hij toe, hij gaf ons te eten en nog die nacht (28 maart) zijn we de grens over gegaan.¹⁶⁸

‘Mijn vader had een verwittiging gekregen van de Engelse ambassadeur, dat als hij het land uit wou, hij dat nu zo snel mogelijk moest doen, omdat er grote dingen op til waren. En dan zijn we vertrokken, in september 1939. Ik herinner me nog goed dat we de trein namen en dat alle diplomaten daar ook op moesten. Wij zaten bij de Engelse ambassadeur en toen kwamen er soldaten binnen en die vroegen onze paspoorten. Ze zagen dat we joods waren en vroegen wat we daar deden. De ambassadeur zei toen wat we onder zijn bescherming stonden en dat ze ons met rust moesten laten. Maar alle andere joden werden van de trein gehaald en men schreeuwde naar hen. Dat vergeet ik nooit meer.

Ik moet wel zeggen dat mijn vader op de vlucht was voorbereid. Hij had al wat dingen naar mijn grootouders gestuurd. Maar zijn zaak, die heeft hij moeten achterlaten. Alles werd geconfisqueerd. Mijn vader had ook veel juwelen, omdat hij nog in Antwerpen had gewoond en toen in de branche zat. Maar eens aangekomen in Brussel, zei mijn vader: ‘Vandaag ga ik niet meer verder’. Omdat hij zeer orthodox was en het sabbat was die avond. Uiteindelijk wou hij helemaal niet meer verder en wou hij naar Antwerpen om wat uit te rusten. Maar op tien mei was de oorlog al in Antwerpen.¹⁶⁹

Van januari 1933 tot mei 1940 vluchtten ongeveer naar schatting 260.000 joden uit Duitsland weg. Na de Anschluss in maart 1938 kwam er ook een ‘exodus’ van Oostenrijkse joden op gang. Van het aantal joden van deze hele groep dat naar buurland België vluchtte, zijn geen exacte cijfers bekend.¹⁷⁰

2.4.1 *Evolutie in de vluchtelingenpolitiek van de Belgische regering*

Een eerste golf vluchtelingen kwam aan in België meteen na de machtsovername van Hitler. Het politieke klimaat was voor hen onleefbaar geworden. Onder de Duitse joden waren er heel wat vermogende families. Een belangrijk aantal joodse ondernemers uit het Rijnland plantten hun bedrijf gewoon over naar België. Daarnaast waren er ook exporteurs en scheepsmakelaars uit Hamburg die in Antwerpen hun maritieme activiteiten verder zetten. Intellectuelen vestigden zich nauwelijks in België, Parijs had voor hen een veel grotere aantrekkingskracht. Vooral vertegenwoordigers van de middenstand vestigden zich in België. De lage prijzen in België maakte dat velen dan nog konden teren op de spaarcenten die ze meegebracht hadden. Verpauperde

¹⁶⁸ *Interview Johannes Blum met E.A.*, 05/01/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 068, cassettes 021 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

¹⁶⁹ *Interview Johannes Blum met M.S.*, 13/05/2002, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 374, cassettes 489 en 490 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

¹⁷⁰ Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 189.

vluchtelingen waren er ook, vooral onder de Ostjuden (Poolse joden). Het juiste aantal vluchtelingen uit nazi-Duitsland dat in de loop van 1933 in België een toevlucht zocht is moeilijk te bepalen, maar wij schatten op een vijfduizendtal personen, voornamelijk joden.

Het onthaal van de vluchtelingen door de joodse, socialistische en communistische organisaties stak schril af tegen het overheidsbeleid van de Belgische regering. Terwijl zowel de communistische als de socialistische organisaties hun kameraden uit Duitsland zowel materiaal als politiek ondersteunden en de joodse gemeenschap nieuwe structuren opzette voor 'hun' vluchtelingen is de reactie van de overheid van politionele aard. De Belgische overheid die geconfronteerd werd met een plotse toevloed van vluchtelingen uit Duitsland nam een restrictieve houding aan. De hoge werkloosheid als gevolg van de economische crisis maakte dat de overheid de arbeidsmarkt niet nog meer wilde belasten. Alhoewel de overheid duidelijk op de hoogte was van de evolutie in nazi-Duitsland wees ze de immigratie van vluchtelingen af.

Het verblijf van vreemdelingen in België was evenwel nog nauwelijks aan enige legale restricties onderhevig. Het verkrijgen van het verblijf in België stelde voor immigranten in de regel geen onoverkomelijke problemen. Het bezit van een paspoort en een geldig visum was voor Duitsers evenwel een noodzaak. Voor hen die met een geldig paspoort en visum het land waren binnengekomen werd hun verblijf geregulariseerd zonder veel problemen. Ze moesten weliswaar beschikken over voldoende financiële middelen om in hun onderhoud te kunnen voorzien, maar in Duitsland was nog nauwelijks geraakt aan het joods bezit zodat de welstellende joden zich zonder veel problemen konden vestigen in België. Vluchtelingen die over geen financiële reserves beschikten hadden het evenwel moeilijk. Het recht op loonarbeid voor vreemdelingen was immers door het KB van 15 december 1930 gereguleerd. Arbeidsvergunningen werden niet meer uitgereikt aan nieuwe immigranten.

De meerderheid van de vluchtelingen had zich evenwel niet administratief in de regel gesteld met de Belgische autoriteiten voorafgaand aan hun vertrek uit Duitsland. Zij betraden dus illegaal het Belgische grondgebied en hierdoor konden ze bij administratieve beslissing uitgezet worden. De overheid, zich beroepend op de economische crisis, ging over tot de radicale uitzetting van deze illegaal ingeweken vreemdelingen.

Er was sprake van een selectieve gastvrijheid in België. Voor een kleine groep vluchtelingen zette België zijn grenzen open. Deze vluchtelingen *stricto sensu* waren het slachtoffer geweest van staatsgeweld. Ook kapitaalkrachtigen behoorden tot dit selectieve gezelschap dat een verblijfsvergunning verkreeg. De meerderheid van de joodse vluchtelingen viel niet binnen de categorie vluchtelingen *stricto sensu*. De racistische discriminatie waarvan zij slachtoffer waren in Duitsland, was geen voldoende grond om in België asiel te krijgen. Zij behoorden tot de vluchtelingen *sensu lato*. Het staatsgeweld tegen niet politiek actieve joden in Duitsland was toen nog niet van die aard dat hun leven of vrijheid in gevaar kwam. Zij kwamen enkel in aanmerking voor een tijdelijke regularisatie teneinde hun migratie voor te bereiden. De situatie was voor de meesten onder hen zeer precair, ze konden enkel hopen op verdere migratie. Caestecker spreekt in die zin van een ‘tweesporenbeleid’ van de regering: het toekennen van het definitief verblijf aan politieke vluchtelingen en slechts een tijdelijk verblijf voor joodse vluchtelingen.¹⁷¹

Na de anti-joodse rellen en de Nürnberg-Gesetze in 1935 in Duitsland, kwam een tweede grote vluchtelingenstroom op gang, met als piekjaren 1938 en 1939. Tijdens de opeenvolgende regeringen van Paul Van Zeeland kwam er volgens Caestecker een liberalisering van het vluchtelingenbeleid tot stand. In de praktijk moest hij echter inzien dat de erkenning tot vluchteling *stricto sensu* even uitzonderlijk was als voordien. De regering was vooral bedrijvig in het in diskrediet brengen van de motieven van de vluchtelingen. Het zou volgens hen enkel gaan om economische vluchtelingen, immigranten die enkel hun economische toestand zochten te verbeteren. Ondertussen werkte de regering aan een nieuwe vreemdelingenwetgeving. Het Koninklijk Besluit van maart 1936 veranderde weinig aan de situatie van de recent gevluchte joden, die nog steeds uit de boot vielen inzake arbeidsvergunningen.¹⁷²

Pas tijdens de regering Janson (november 1937-mei 1938) ging België opnieuw tot een uitermate restrictief beleid over. De immigratie van joodse vluchtelingen diende te worden verhinderd. Ten gevolge van de grote vluchtelingenstroom na de Anschluss van maart 1938 werd het Belgische regeringsbeleid bijzonder repressief. Het vluchtelingenbeleid werd weinig joodsvriendelijk. De richtlijn werd gegeven geen enkel zaken- of toeristenvisum uit te reiken aan de Oostenrijkse joden die hun land hadden verlaten. Daarna kwam de regering Spaak aan de macht. Samen met minister Pholien

¹⁷¹ Caestecker, *Ongewenste gasten*, 25-37.

¹⁷² *Ibidem*, 63-79.

maakte Spaak bijzonder werk van de ‘uitdrijvingen’. Vreemdelingen die veroordelingen van gemeen recht hadden ondergaan en zij die in België politiek actief waren, werden het land uitgezet. Maar men ging verder dan dit. Zo werden aan de grenzen grote controles gehouden, en wie niet over de geschikte papieren beschikte, werd teruggestuurd. Steeds werd het argument opgerakeld dat er tussen die vluchtelingen veel communisten zaten, en dit gevaar wou men ten stelligste vermijden. Wel werden ongeveer 1.150 vluchtelingen, die sinds de Anschluss ‘illegaal’ aanwezig waren in België, toch een tijdelijke verblijfsvergunning toegekend. In augustus 1938 besliste deze regering over te gaan tot ‘terugdrijvingen’. Nu werden niet alleen meer aan de grens illegale vluchtelingen onderschept, maar werden ook in Antwerpen en Brussel razzia’s gehouden, waarna de gearresteerden op de trein naar Duitsland werden gezet. De ‘Reichskristallnacht’ bracht de gemoederen toch even tot bedaren. Er werd besloten, toch voor even, geen vluchtelingen meer over de grens te zetten. Het tweesporenbeleid werd weer hersteld, wat betekende dat joden nauwelijks in aanmerking kwamen voor een vluchtelingenstatuut. Uiteindelijk veranderde er weinig aan het vluchtelingenbeleid. Illegale joodse vluchtelingen die in de grensstreek werden opgepakt, werden in regel opnieuw het land uitgezet. Ook de volgende regeringen leken in die toestand geen verandering te brengen. Op 30 april 1939 besliste de regering de grenzen ‘definitief’ voor de vluchtelingen te sluiten. Toch bleek ook het tweesporenbeleid gehandhaafd te blijven, Caestecker spreekt daardoor voor deze fase eerder van een ‘laissez-faire’-beleid. Zo konden 3.000 joden tussen april en juli 1939 toch clandestien de grens oversteken, en niets wees erop dat ze alsnog het land zouden worden uitgezet. Een ander humanitair gebaar dat de regering stelde in deze periode, was het fungeren van België als ‘transitland’ voor 215 passagiers van de Saint-Louis, het schip dat niet binnen mocht varen in de havens van Cuba en de Verenigde Staten en rechtsomkeer moest maken. Het ‘humanitaire beleid’ van de regering kwam snel tot een einde en de grensbewaking werd weer opgedreven.

Het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, op 3 september 1939, maakte het uitzetten van vluchtelingen volledig ongedaan. De grenzen bleven gesloten en de aandacht ging naar vreemdelingenwetgeving. De Besluitwet van 28 september bevatte strafmaatregelen ten overstaan van vreemdelingen die ‘onregelmatig’ België waren binnengekomen of er ‘onrechtmatig’ verbleven. De wet bevestigde de bestaande toestand: illegalen werden niet meer uitgedreven, maar opgesloten en beboet.¹⁷³

¹⁷³ Caestecker, *Ongewenste gasten*, 175-278.

De Duitse inval van 10 mei 1940 luidde een nieuwe fase in voor de joodse vluchtelingen.

2.5 Het ouderlijke huis

Ik nam deze vraag op in de probleemstelling om zo mogelijk iets te weten te komen over het ouderlijke huis in de bewoordingen van de respondenten. Het weinige dat men er in sommige gevallen nog van weet, wordt gekoesterd, vaak weet men ook dingen of bezit men foto's dankzij mensen die de ouders gekend hebben. Veel onderduikkinderen herinneren zich zeer weinig, foto's spelen een grote rol om dit geheugen op te vullen of in stand te houden. Als er niemand is om over je jeugd jaren te vertellen, heb je er vaak het gissen naar.

‘Er was een dame, een verkoopster, Mevrouw Delcourt. Zij heeft mijn vader aangeraden om mij en mijn broer te verstoppen. (...) toen onze ouders werden opgepakt, was het ook zij die ons het slechte nieuws kwam brengen. Zij had ook gezien dat ons huis werd leeggehaald en dat alles bij het afval werd gezet. Ze heeft nog wat verscheurde foto's kunnen redden. Alles wat ik nog heb, is er nog dankzij haar.’¹⁷⁴

‘Mijn vader was zeer vriendelijk en lief. Hij heeft me altijd goed verzorgd. Ik was een halve jongen in die tijd en kwam geregeld met schrammen en blauwe plekken thuis. Als ik thuis kwam, was vader diegene die me vroeg waar ik me bezeerd had en die me verzorgde. Ik kan me enkel herinneren dat hij dag en nacht werkte. Als hij thuis kwam van de fabriek, dan ging hij in zijn kelder werken aan de schoenen die hij moest afwerken. Ik kan me de geur van die schoenlapperij nog voor de geest halen. Ik ging vaak naar hem kijken daar, in zijn atelier.’¹⁷⁵

‘Ik weet nog dat mijn moeder erg ziek is geworden toen ik twee jaar was. Ze werd lange tijd in het ziekenhuis ondergebracht, waar ze in 1946 stierf aan TBC. Dus aan mijn moeder heb ik misschien één of twee herinneringen. Ik weet zelfs niet of het reële herinneringen zijn of dingen die ze me later hebben verteld. Ik weet nog een scène in de keuken. Mijn moeder sneed de kop van een karper af en het beest sprong nog naar alle kanten waardoor ze erachter moest lopen. Maar ik weet niet eens of dit echt gebeurd is, misschien ben ik het me later gaan inbeelden.’¹⁷⁶

‘Het is dankzij mijn tante dat ik nog iets weet over de familie van mijn moeder. Over de familie van mijn vader weet ik nog minder. Ik ken mijn ouders inderdaad niet zo goed. Ik heb vooral van mijn tante dingen gehoord. Van haar heb ik ook foto's gekregen. Mijn tante had ook een nicht in Israël die mijn moeder vrij goed kende. Er was ook nog een

¹⁷⁴ Interview Johannes Blum met AP., 19/04/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 604, cassettes 880, 881 en 885 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

¹⁷⁵ Interview Johannes Blum met J.S., 30/04/2003, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 446, cassettes 617 en 618 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

¹⁷⁶ Interview Johannes Blum met S.K., 25/04/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 272, cassettes 357 en 356 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

verre neef van mijn vader die hem goed kende tijdens zijn jeugd. Via hen ben ik toch nog het een en ander te weten gekomen. Inmiddels zijn ook zij allen gestorven.¹⁷⁷

‘Ik heb zeker en vast nog herinneringen aan die periode. Ik was gewoon een jongen die met zijn vriendjes op straat speelde en naar school ging. (...) Thuis spraken we Jiddisch, dat is me bijgebleven. Mijn ouders spraken onder elkaar Pools als ze niet wilden dat we hen begrepen. In het begin kookte mijn moeder de klassieke joodse gerechten. Later zal ze waarschijnlijk ook wel Belgische schotels klaargemaakt hebben. We aten ook hesp en vlees. Er waren geen verboden producten aangezien godsdienst voor mijn ouders niet belangrijk was.’¹⁷⁸

‘Het zijn flarden die soms terugkomen. Bijvoorbeeld dat ik in dezelfde kamer sliep als mijn zus en haar ziektes overnam. Zij heeft ongeveer alle ziektes gehad en liep ze ook als eerste op, ik werd nooit ziek, maar door haar dus soms wel. Of bijvoorbeeld dat mijn vader me in zijn nek droeg. Het zijn zo’n flarden. Ik herinner me meer dingen dan mijn zus uit die periode.’¹⁷⁹

‘Ik weet niet waar ik geboren ben. Er zijn geen sporen van me in de registers. Ik heb geen herinneringen aan moeder of vader. Niets, helemaal niets.’¹⁸⁰

Vele kinderen hebben wel een goed beeld overgehouden aan de religieuze of traditionele gedragingen van hun ouders en familie. Hierop kom ik later nog terug. Ook de taal is een element dat ik bij het hoofdstuk over de identiteit zal bespreken.

¹⁷⁷ *Interview Johannes Blum met B.K.*, 09/12/1997, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 64, cassettes 015 en 016 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

¹⁷⁸ *Interview Johannes Blum met M.G.*, 24/05/2000, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 229, cassettes 284 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

¹⁷⁹ *Interview Johannes Blum met S.W.*, 29/07/2004, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 541, cassettes 772, 773, 775 en 776 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

¹⁸⁰ *Interview Johannes Blum met R.D.*, 20/10/2004, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 555, cassette 795 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

3. Identiteit van de onderduiker

3.1 Wie is joods?

Dat een definiëring van het begrip ‘jood’ niet makkelijk te maken is, valt te merken aan de vele pogingen daartoe, maar ook aan de gedifferentieerdheid van die definities. Zelfs David Ben-Goerion, die de eerste minister van Israël werd, kwam tot de verbazende conclusie dat hij op de vraag: ‘Wie is jood?’ geen bevredigend antwoord kon vinden. Hij vroeg talrijke joodse personen over de hele wereld om hun mening. Hun antwoorden bleken heel uiteenlopend te zijn.¹⁸¹ Zowel de joden zelf als hun trouwste vrienden en hun ergste vijanden werden gedwongen zich met de definitie van het begrip ‘jood’ bezig te houden.¹⁸²

Volgens de orthodoxe opvatting uit de Talmoed is een jood een persoon die geboren is uit een joodse moeder en al wie zich tot het jodendom bekeert. Andere definities zijn beïnvloed door gerechtelijke, maatschappelijke en psychologische beschouwingen. Zo kan men joods zijn door: een joodse vader te hebben, van joodse ouders af te stammen, zichzelf als joods te beschouwen, als een jood te leven of de joodse godsdienst te belijden.¹⁸³

In het kader van de vervolgingspolitiek dachten de nazi's tijdens de eerste jaren van het Derde Rijk een wetenschappelijk sluitende oplossing voor het probleem ‘wie is jood?’ te hebben gevonden. In het Berlijnse ‘*Institut für Rassenforschung*’ liet men de godsdienstige overtuiging als criterium vallen omdat, de meerderheid van de joden vrijzinnig, onverschillig of eerder liberaal geworden was op vlak van godsdienstbeleving. De nazi's concentreerden zich hierdoor letterlijk op het onderzoek van het ‘joodse’ bloed, dat volgens hun groteske rassentheorieën anders was dan het zuiver ‘arisch’ bloed. Al snel bleek dat het bloedverwantschap tussen arische en joodse Duitsers veel groter was dan bijvoorbeeld tussen joden uit Berlijn en Palestina. Men moest noodgedwongen andere middelen vinden om de selectie door te voeren. Zo werd iedereen die vier joodse grootouders had, automatisch als *Volljude* behandeld, ook al was die familie al sinds jaren katholiek of protestants.¹⁸⁴ Maar zelfs de nazi's hadden op

¹⁸¹ S. Brachfeld, *Onze Joodse Buren* (Antwerpen 2000) 11.

¹⁸² L. Abicht, *De joden van België* (Amsterdam/Antwerpen 1994) 11.

¹⁸³ Brachfeld, *Onze Joodse Buren*, 12.

¹⁸⁴ Abicht, *De joden van Antwerpen* (Antwerpen 2004) 12-13.

het einde van de oorlog nog steeds geen sluitende oplossing gevonden voor alle gevallen van ‘raciale diversiteit’. Deze nazi-categorie jood is een racistische, biologistische indeling.

De *zelfdefiniëring jood* is van religieuze, culturele, nationalistische of politieke aard. De inhoud van het begrip jood ligt ook niet vast, hij varieert naar gelang de persoon die de term gebruikt, de groep waartoe deze persoon behoort of zichzelf rekent. Hij verschilt ook volgens context, plaats en tijd (West- en Oost-Europa, Israël, Verenigde Staten, voor en na de oprichting van de staat Israël,...). Op de keper beschouwd is jood een *vrij subjectief begrip en gegeven*, zeer verschillend bijvoorbeeld van het objectieve en werkelijk biologisch gegeven geslacht.¹⁸⁵

Als we deze zelfdefiniëring terugvoeren in de tijd, kunnen we vaststellen dat voor de Tweede Wereldoorlog het begrip jood ook niet vast lag. Dat er toen ook al vele varianten mogelijk waren, waarop context, plaats en tijd ingrepen. Dat we de ‘joden’ die toen leefden niet in één hokje kunnen categoriseren, staat vast. De verscheidenheid aan joodse identiteiten was en is groot. Wat de getuigen vandaag ervaren als ‘hun eigen joodse identiteit’, bespreek ik aan het einde van deel IV. Hier wil ik ingaan op de situatie voor de oorlog.

Het is niet gemakkelijk de religieuze, sociaal-economische, culturele en politieke elementen die een identiteit samenstellen uit elkaar te trekken. Het ene hangt vaak zo sterk samen met het ander dat het op zich al een verklaring inhoudt voor het ander. Een bepaalde politieke voorkeur geeft meestal aanleiding tot een bepaalde religieuze of net antireligieuze of gematigde instelling.

In het vorige hoofdstuk ging ik in op de sociale en economische achtergrond van de joodse onderduikers. Hier wil ik de al dan niet godsdienstige opvoeding van de kinderen beschrijven. De situatie ligt heel wat gecompliceerder dan een duaal onderscheid tussen praktiserend of antireligieus. Ook hierin onderscheiden zich verschillende joodse identiteiten. Men pikte uit het hele aanbod van godsdienstige praktijken wat men zelf waardevol vond, of men paste het hele religieuze pakket toe, of men volgde zeer sterk de orthodoxe joodse leefwijze, of men liet alles wat met godsdienst te maken had links liggen zonder er nog woorden aan vuil te maken, of men fulmineerde sterk tegen alles wat godsdienstig was. Dat het een subjectief gegeven was, maakt dat ieder op zich een eigen godsdienstige identiteit had, wat het onmogelijk maakt deze voor ieder persoon van de Belgische joodse gemeenschap te beschrijven.

¹⁸⁵ van den Berghe, *Getuigen*, 55-56.

Dit zou een uitzichtloze puzzel aan ervaringen en waarnemingen opleveren. Beter kan ik een bepaalde mate van inductie toepassen door een algemeen, en spijtig genoeg daardoor ook veralgemenend beeld, te schetsen over hoe in de vooroorlogse periode omgegaan werd met religie, cultuur en traditie in de gezinnen van mijn veertig getuigen. Ik kan hier geen representativiteit garanderen, wel een verkennend onderzoek op basis van een willekeurige steekproef. Rode draad doorheen deze schetspoging is diversiteit.

Na heel wat wikken en wegen prefereer ik hier geen overzicht te geven van de joodse gebruiken en feestdagen. Voor een overzicht hiervan verwijs ik graag naar de werken van Abicht en Brachfeld.¹⁸⁶ Indien een getuige verwijst naar een bijzonder gebruik of een feestdag, zal ik kort in een voetnoot de nodige uitleg verschaffen.

3.2 Godsdienstige leefwijze van de ouders

Brachfeld stelt dat in de negentiende eeuw, toen de emancipatie de muren van de getto's in Oost-Europa omvergooide en in West-Europa gelijke rechten werden toegekend aan joden, er in Duitsland joden waren die besloten hun niet-joodse christelijke medeburgers te benaderen. Ze wilden door deze liberale of christelijke medeburgers aanvaard worden, wat meestal niet zo eenvoudig was. Sommige joden hebben zich toen gewoon laten dopen om een plaats in de Duitse maatschappij te veroveren. Ook in andere landen was dit het geval.

Weer anderen besloten hun joods-zijn niet te verwerpen maar als volwaardig Duitsers een plaats te verwerven. Zij assimileerden de nationale cultuur en introduceerden talrijke hervormingen in hun godsdienst, liturgie en rituelen. Zo werden bijvoorbeeld de joodse nationalistische elementen van terugkeer naar Zion uit de gebeden verwijderd. Duits nam de plaats in van het Hebreeuws in een groot deel van de dienst. Sommigen wilden ook af van de strenge regels van de sabbat en het koosjer eten. Sommigen dreven deze hervormingen zeer ver.

Tegen het radicalisme van de gereformeerden, manifesteerde zich na 1880 een tendens naar een zekere terugkeer naar de traditie op godsdienstig vlak, die de naam conservatisme meekreeg. De conservatieven aanvaardden de rabbijnse traditie, maar volg(d)en een eigentijdse interpretatie, waardoor ze trachtten religie en modernisme te

¹⁸⁶ Abicht, *De joden van België*, 74-132; Brachfeld, *Onze Joodse Buren* 67-150.

harmoniseren. Zo werd de ‘Ketoeba’, het huwelijkscontract, veranderd en uit het Aramees vertaald. Zij geloofden ook dat men vreemde culturen mocht assimileren.¹⁸⁷

Als we terugkijken naar het begin van de 20ste eeuw, kunnen we volgens Jonathan Webber de Europese joodse identiteit van toen in twee manieren opdelen. Een type van identiteit was *geografisch* bepaald, afgeleid van de landen waar de joden leefden in die tijd (vooral in Centraal- en Oost-Europa) of waar ze vandaan kwamen of hoe ze zich gedroegen. Zo onderscheidt hij ‘Yekkes’ (Duitse joden), ‘Pollaks’ (Poolse joden), ‘Litvaks’ (Litouwse joden), ‘Galitzianers’ (joden uit de Galicische provincie van Oostenrijk-Hongarije), ‘Sefardim’ (joden van Spaanse origine) enzovoort. Het andere type van identiteit was gebaseerd op het *type van ideologie en culturele praktijk*. Webber maakt hier de distinctie tussen ‘hasidim, misnagdim en maskilim’, die we kunnen vertalen als ‘piëtisten, formalisten en modernisten’.

In het eerste deel van de 20ste eeuw kwamen er steeds meer overlappende identiteiten tot stand in Europa. Webber wijst vooral op het zich ontwikkelende onderscheid tussen religieuze en seculiere joden en het onderscheid tussen ‘Bundisten’ (seculiere Jiddisch-sprekende Poolse joden die het socialisme aanhangen) en ‘Zionisten’ (joden die strijden voor een eigen joodse staat) kenmerkt deze periode. Al deze varianten zijn zelf nog eens eindeloos onderverdeeld in subcategorieën en moeten zeker steeds genuanceerd worden. Bijvoorbeeld het concept van een ‘religieuze jood’ beslaat een wijde variëteit aan betekenissen.

Algemeen kan men stellen dat men steeds meer weg evolueerde van de collectieve joodse identiteit, een proces dat zich nu nog steeds doorzet. De structuur die vroeger hun identiteit ondersteunde, raakte compleet gedisintegreerd. Webber concludeert dat de joden collectief een identiteitscrisis ondergingen. Volgens hem kan er geen consensus bestaan over welke elementen of karakteristieken definitief de joodse cultuur of het joodse gedrag samenstelden.¹⁸⁸

Welke identiteiten manifesteerden zich nu in België voor de Tweede Wereldoorlog? Welke invloed had het religieuze jodendom in de joodse migrantengemeenschappen in België voor de Tweede Wereldoorlog? Een opvallend kenmerk was de relatief snelle laïcisering in deze gemeenschappen, veel sneller dan bij de katholieke bevolking het

¹⁸⁷ Brachfeld, *Onze Joodse Buren*, 159-160.

¹⁸⁸ J. Webber, ‘Modern Jewish Identities’, in: J. Webber (ed.), *Jewish Identities in the new Europe* (Londen 1994) 74-75.

geval was. Het disfunctioneel worden van de economie gekoppeld aan het antisemitisme, wat ik in het vorige hoofdstuk besprak, verklaart ten eerste de migratiestroom vanaf het einde van de 19de eeuw. Het maakt ten tweede ook de ontwikkeling duidelijk van nieuwe sociale en politieke bewegingen (waarop ik niet verder inga omdat het weinig effect had op de identiteit van de onderduikers voor, tijdens en na de periode waarin ze zich verstopten, wat niet kan gezegd worden van de godsdienst en de traditie). Ten derde lichten deze economische en antisemitische ontwikkelingen de mentale breuk en de toenemende laïcisering toe. Er kwam in de joodse wereld een mentaal veranderingsproces op gang. In enkele generaties tijd werd de religie door een deel van de joodse bevolking radicaal afgewezen. Morele normen, waarmee de joodse bevolking doordrenkt was, vervaagden. De familiebanden werden slapper. Door die afbrokkeling van de geborgenheid van het joodse getto, deden de nieuwe ideologieën zoals die van de Verlichting, het liberalisme, het socialisme en het nationalisme hun intrede in het joodse leven. Er was sprake van ‘de nieuwe joodse mens’ die zich had losgemaakt van het oude keurslijf.

Dit betekende weliswaar niet dat de godsdienst geen factor van betekenis bleef in de mentale leefwereld van veel joodse migranten. Daarbij moet men rekening houden met een hele reeks gradaties. Toen in een enquête in 1935 werd gepeild naar het geloof van de Oost-Europese joden in de Brusselse agglomeratie, kwam het volgende uit de bus: orthodoxen (11,7%), gelovigen van liberale ritus (39,6%), semi-atheïsten (41%) en vrijzinnigen (7,7%). De representativiteit van deze enquête valt volgens Van Doorslaer moeilijk te verifiëren. Toch leidde hij er uit af dat er naast twee minderheidsgroepen van orthodoxen en vrijzinnigen (en daarmee werden ongetwijfeld personen bedoeld die zich nadrukkelijk antigodsdienstig opstelden), er een schemerzone bestond gaande van personen die zich naar leefregels en mentaliteit nog relatief sterk betrokken voelden bij het geloof (wat soms betekende dat zij zich bekenden tot het reformisme, waar ik eerder op wees) tot personen die zich beperkten tot het uit gewoonte in ere houden van bepaalde gebruiken die hun godsdienstige inhoud hadden verloren. Van Doorslaer verwijst ook naar een rapport van de ‘*sicherheitspolizei*’ die tot de constatering kwam dat ‘enkel een minderheid van de joodse bevolking zich manifesteert als religieus-kerkelijk. Het grootste deel leeft volledig vrij en zonder binding met de cultus.’¹⁸⁹

¹⁸⁹ Van Doorslaer, *Kinderen van het getto*, 6 en 38-39.

Ik hanteer hier Van Doorslaers opdeling als leidraad om de verhalen van de getuigen te kaderen. Hoe ervoeren de kinderen de religieuze situatie thuis? Hebben ze er nog specifieke herinneringen aan? Hoe kan de religieuze beleving van de ouders omschreven worden? Ik maak dus het onderscheid tussen ‘orthodoxen’, gelovigen van liberale ritus, semi-atheïsten en vrijzinnigen.

Wat moeten we nu verstaan onder ‘orthodox’? Deze benaming zou de kleine minderheid beslaan die Abicht benoemt als ‘strengere joden’. Deze groep heeft door de eeuwen heen bewust getracht een cultuur in stand te houden en bleef haar religieuze wortels onder de meest barre omstandigheden soms tot in de details trouw. Zij leven van sabbat tot sabbat en alle grote feesten van het joodse jaar worden in de joodse gemeenschap met een diepe religieuze beleving gevierd. Ze eerbiedigen de wetten, gebruiken en gewoonten.¹⁹⁰ De orthodoxen zijn nog eens onderverdeeld in verschillende religieuze strekkingen, zoals traditionalisten, orthodoxen en ultraorthodoxen. Deze laatste groep is zelf weer onderverdeeld in verschillende Chassidische groepen.¹⁹¹ Als we vandaag aan joden denken, zullen we hen vaak aanwijzen als ‘zij die de joodse godsdienst belijden’, omdat ze zo’n typische karakteristieken vertonen en makkelijk herkenbaar zijn in het straatbeeld. Hierdoor vergeten we wel eens dat zij slechts een fractie van de ‘joden’ uitmaken, net zoals voor de Tweede Wereldoorlog.

In de groep getuigen vond ik niemand wiens opvoeding ik kan plaatsen bij de ultraorthodoxen of orthodoxen, maar enkelen gaven wel aanwijzingen voor een traditionalistische opvoeding:

‘Ik heb een religieuze opvoeding gekregen. Ik deed mijn bar mitswa¹⁹² in Brussel in 1942, ik was bij de laatsten die dat konden doen. De dag erna zijn alle mensen die daar aanwezig waren opgepakt. Ik at zeker koosjer¹⁹³ en deed mee met alle grote feesten¹⁹⁴. In

¹⁹⁰ Abicht, *De joden van Antwerpen*, 41-46.

¹⁹¹ Brachfeld, *Onze Joodse Buren*, 159.

¹⁹² Op zijn dertiende verjaardag wordt een jongen meerderjarig, hij wordt bar mitswa en draagt vanaf dat moment zowel de godsdienstige als de maatschappelijke en juridische verantwoordelijkheid over zijn daden. Na een dienst in de synagoge, wordt het feest thuis verder gezet waar de jongen ook een speech moet voorlezen. Voor meisjes werd in sommige reformistische milieus een bat mitswa ingevoerd, die door de orthodoxen niet erkend wordt. Brachfeld, *Onze Joodse Buren*, 123-124.

¹⁹³ Koosjer betekent ‘ritueel goorloofd’. Een jood mag volgens deze spijswetten op de eerste plaats geen bloed eten en enkel vlees van ritueel geslachte dieren nuttigen. Welke dieren in aanmerking komen, is bepaald door een uitvoerige lijst in de bijbel. Gezinnen die de religieuze wetten naleven, hebben apart keukengerei en serviesgoed in gebruik voor vlees- en zuivelproducten. Er bestaat namelijk een scheiding tussen deze gerechten. De voedingsvoorschriften zijn er om onreine contacten te voorkomen, maar ook om vrome gedachten op te wekken en het karakter te vormen. Brachfeld, *Onze Joodse Buren*, 142-143 en 150.

Duitsland kreeg ik ook joods onderwijs en daarom ging ik na de oorlog ook naar Engeland, naar mijn grootouders die daar al woonden sinds 1933.¹⁹⁵

‘Mijn vader werkte nooit op zaterdag, dan was onze winkel gesloten. We respecteerden de sabbat en we vierden ook de grote feesten. Er werd koosjer gegeten en we hadden twee serviezen.’¹⁹⁶

‘Mijn moeder was erg gelovig. We aten koosjer thuis. Ik was een beetje een rebel, ik mocht het vuur niet aansteken op de sabbat. Ik vond dat zo stom, dat ik maar bleef vragen of ik het mocht doen. Maar zij hechtte daar veel belang aan, aan al die regels. Ik mocht ook nooit de afwas van de vleesgerechten mengen met de afwas van de melkproducten. Mijn vader deed eerder mee om mijn moeder te plezieren. Hij was uiteindelijk ook praktiserend, maar niet uit overtuiging. Ik weet ook nog dat mijn moeder veel voorlas. Ze zat dan aan de rand van mijn bed en las voor uit de bijbel.’¹⁹⁷

‘Mijn vader was religieus, maar zeer tolerant. Hij ging elke dag naar de synagoge, in de ochtend en in de avond. Hij had geen baard, enkel een snor. Hij droeg wel altijd zijn hoed. Hij gaf een beetje het goede voorbeeld als kleermaker... Mijn moeder kookte ook altijd koosjer, zeker en vast. We hadden twee serviezen, één voor het vlees en één voor de melk en eigenlijk ook één voor maaltijden zonder vlees. Op vrijdagavond vierden we het begin van de sabbat¹⁹⁸ en dat was altijd honderd procent in orde. Eerst gingen we naar de synagoge en dan aten we thuis.

We waren altijd met veel mensen op dit feest, de hele familie was dan samen. We waren soms met zeven of acht personen, als er iemand mee kwam eten. Dit waren geen sijnorrs¹⁹⁹, want dat zijn leugenaars. Wij kregen mensen op bezoek die arm waren, maar toch een zekere fierheid over zich hadden en hun arme status op geen enkele manier lieten blijken. Mijn vader nodigde hen uit als vrienden, die bij ons mochten aanzitten, zonder de nadruk te leggen op het feit dat ze arm waren. Er werd dus altijd een lege plaats opengelaten, en die werd ingenomen door die arme persoon. (...)

Ik ging naar een publieke school. Maar eens per week ging ik wel naar de joodse school. Daar leerde ik Hebreeuws lezen en schrijven en ook bidden. Dat was ongeveer vanaf mijn tiende.²⁰⁰

¹⁹⁴ Onder deze feesten worden Pesach, Rosj Hasjana, Jom Kipoer, Soekkot, Chanoeka en Poeriem verstaan.

¹⁹⁵ *Interview Johannes Blum met M.S.*, 13/05/2002, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 374, cassettes 489 en 490 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

¹⁹⁶ *Interview Johannes Blum met J.D.J.*, 25/10/2004, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 558, cassette 797 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

¹⁹⁷ *Interview Johannes Blum met J.S.*, 30/04/2003, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 446, cassettes 617 en 618 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

¹⁹⁸ De sabbat staat centraal in het leven van de joodse gemeenschap. Het is de zevende dag van de schepping, een dag die gewijd wordt aan gebed, studie en rust. Deze dag onthouden joden zich van elk werk en bezigheid dat niet met de sabbatsliteratuur verbonden is. De sabbat start op vrijdagavond en eindigt zaterdagavond. Op zaterdag wordt ook de synagoge bezocht, waarbij mannen en jongens beneden zitten en de vrouwen en de meisjes plaatsnemen boven op de galerij. Abicht, *De joden van België*, 76-83.

¹⁹⁹ Sijnorrs waren bedelaars die regelmatig voor een aalmoes aan de deur van meer gegoede joden kwamen aankloppen en op bepaalde dagen als speciale gast mee aan tafel mochten zitten. Onder hen bevonden zich ook ‘beroepssijnorrs’, die ervan overtuigd waren dat ze een belangrijke sociale functie bekleedden, omdat ze hun medemens in staat stelden een weldaad te bedrijven. Meestal hadden zij een, soms vervalst, schrijven van een rabbijn die steun zocht voor een noodlijdende gemeente. Daarmee gingen zij naar een reeds gevestigde collega, die hen op percentagebasis een lijst verschaft van de beter gesitueerde joden. Waarschijnlijk werd hier wel eens misbruik gemaakt van de positie en laat E. zich daardoor negatief uit over deze sijnorrs. Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 14.

²⁰⁰ *Interview Johannes Blum met E.L.*, 18/09/2003, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 471, cassettes 665 en 667 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

‘Ik weet nog dat toen we nog in Berlijn woonden, ik heel erg ver moest naar een joodse school. Ik moest twee keer met de tram en twee keer met de metro om daar te geraken. In 1937 moest ik voor het eerst naar school, maar omdat ik joodse was, moest ik naar die school en mocht ik niet naar eentje die dichterbij gelegen was. Mijn ouders waren niet zeer conservatief, maar wel praktiserend. Iedere vrijdagavond werd de sabbat ingezet en ook alle andere grote feesten werden gevierd in ons gezin. Moeder kookte dan uitgebreid, zoals altijd koosjer. We zongen ook veel, bijvoorbeeld het lied van Chanoeka en er werd ook gedanst.’²⁰¹

Enkele van hoger geciteerde getuigen verwijzen expliciet naar hun schoolse religieuze opvoeding. Saerens stelt dat in Antwerpen een meerderheid van de joodse kinderen, waarschijnlijk hoofdzakelijk die uit Oost-Europa, onderwijs leken te volgen aan specifiek joodse scholen als de Jesodé Hatorah en Tachkemoni. Anderzijds wijst hij erop dat het aantal joodse leerlingen in het stedelijk lager onderwijs vrij hoog was, vooral dan de scholen die gelegen waren in het toenmalige centrum van de ‘jodenbuurt’ van Antwerpen.²⁰² Onder de getuigen waren er heel wat personen die aangaven dat ze in het gemeentelijk of stedelijk onderwijs hun onderricht genoten en dat ze in klassen zaten met zowel joden als niet-joden.

‘Ik ging naar de gemeenteschool. Er was wel een joodse school, maar die was enkel voor jongens, niet voor meisjes. Daar werd het gewone leerplan gevolgd, maar het verschil was dat er ook nog eens Hebreeuws en joodse geschiedenis werd gedoceerd. Maar dat bestond nog niet in mijn tijd voor meisjes. Dus zoals iedereen ging ik naar de gemeenteschool. Maar door toeval, zat ik in een klas met heel veel joodse meisjes. Er waren heel veel parallelklassen. Er waren toen ook veel joden in Antwerpen. Ik zelf woonde niet in de joodse wijk, maar de kinderen van mijn klas kwamen wel van die wijk naar die school.’²⁰³

‘Mijn ouders waren compleet niet praktiserend. Ik weet nog dat ik daar kwaad om was, want als er joodse feesten waren, hadden die kinderen allemaal verlof en ik niet. Ik moest gewoon naar school. Mijn ouders waren van mening dat we ons in Antwerpen bevonden en dat ik niet én de gewone vakantie en de joodse vakantie kon krijgen. (...) Op school sprak ik Frans. Er waren twee deuren, een zwarte en een witte. En daar ging je binnen, de zwarte voor het Frans en de witte voor diegenen die Vlaams leerden. Maar je kreeg uiteindelijk wel beide talen aangeleerd. Maar je kon prioriteit geven aan de ene of de andere taal.’²⁰⁴

Volgens de opdeling van Van Doorslaer, bevonden heel wat joden zich in een schemerzone wat betreft hun religieuze opvattingen en handelingen. Zoals gezegd, kon hun gedrag gaan van het ene uiterste, waar leefregels en mentaliteit nog relatief betrokken waren op het geloof, naar het andere waarbij men uit gewoonte nog bepaalde

²⁰¹ *Interview Johannes Blum met E.A.*, 05/01/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 68, cassette 021 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²⁰² Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 17.

²⁰³ *Interview Johannes Blum met E.S.*, 09/05/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 276, cassettes 363 en 364 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²⁰⁴ *Interview Johannes Blum met B.S.*, 22/10/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 335, cassettes 416, 417 en 460 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

gebruiken in ere hield. Alle mogelijke varianten tussen deze twee polen waren mogelijk.²⁰⁵ Zo kon men eindeloos variëren en kiezen welke elementen men al dan niet bleef toepassen, zoals sabbat, koosjer eten, bepaalde grote feesten, enzovoort. Men kon hier al dan niet nog een religieuze beleving aan koppelen, men kon kiezen wat bij de eigen persoonlijkheid paste, wat men uit de eigen kindertijd was blijven waarderen als waardevol en wat men uit emotionele binding toch nog wou blijven toepassen. Dit heeft in vele gevallen te maken met de emigratie, in de sjetetls kon men nog makkelijk traditioneel leven, maar eens in het ‘nieuwe’ thuisland, paste men zich aan. De eerste generatie houdt nog vaak vast aan de religieuze gebruiken, maar bij de jongere generaties mindert dit.

Van Doorslaer maakte in deze gediversifieerde groep toch nog een onderscheid. Zo spreekt hij ten eerste van de gelovigen van liberale ritus, het liberale joods-zijn.

‘Mijn moeder groeide op in een religieus milieu, hoewel het eerder traditionalisten dan religieuzen waren. Ze gingen naar de synagoge en vierden de grote feesten, maar het was meer een manifestatie om opgenomen te worden in de joodse gemeenschap. In Antwerpen behoorde je tot een bepaalde sociale groep door de synagoge die je bezocht. Het was dus een geassimileerde familie, maar met een trouwheid aan de traditie, een sentimentele trouwheid. Mijn grootvader zei altijd dat men fier moest zijn op z’n joods zijn. En op de vraag waarom antwoordde hij dan: ‘Omdat het moeilijk is.’ Het was geen orthodox milieu, er heerste een openheid voor moderniteit, maar met een respect voor bepaalde tradities, geschiedenis en origine (...) Thuis aten we niet koosjer. Het is te zeggen dat we soms wel gerechten aten, zoals karper met Pesach. Die werd dan ook op de juiste manier gedood, volgens de traditie. Maar los van die maaltijden bij de grote feesten, werd er niet koosjer gekookt.’²⁰⁶

‘De sabbat bij ons, dat werd niet zo speciaal gevierd. Het was zaterdag en dan gingen we maar een halve dag naar school. Oh ja, mijn moeder maakte de vrijdagavond noedels en vis. Ze kocht de karper levend en dat vond ik maar niks. Ik denk dat ik er toch van at. Maar ik ging naar een gewone school, waar joodse en niet-joodse kinderen bij elkaar zaten. (...) Bij ons thuis werd ook gezegd: ‘Wie geen Jiddisch spreekt, is geen jood.’²⁰⁷

Een belangrijke factor in deze bevolkingsgroep was de armoede, die ook effect had op het religieuze gedrag. Soms kon men de sabbat niet naleven uit economische overwegingen, men moest werken om de eindjes aan elkaar te knopen. Hierdoor liet men vaak een aantal religieuze gebruiken vallen.

‘Mijn moeder stond in de keuken. Thuis aten we ook altijd koosjer. Mijn vader ging naar de synagoge dicht bij het Zuidstation in Brussel, maar die bestaat nu niet meer. Hij

²⁰⁵ Van Doorslaer, *Kinderen van het getto*, 38-39.

²⁰⁶ *Interview Johannes Blum met J.A.*, 09/05/2002, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 372, cassettes 487, 488 en 490 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²⁰⁷ *Interview Johannes Blum met R.M.*, 05/08/1999, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 171, cassettes 207, 210 en 214 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

was een gewone religieuze man. We deden ook de feesten. Maar de sabbat, die deden we niet, omdat mijn ouders een zaak hadden. Maar toen ze dat koosjere restaurant openden, waren ze wel gesloten die dag.²⁰⁸

Niet velen sloegen de bar mitswa over, ook al werd er thuis niet veel aandacht besteed aan religie, wat kan gezien worden als een symbool van traditioneel liberalisme.

‘Ik kreeg geen joodse opvoeding, ook thuis niet. Mijn broer daarentegen moest zich voorbereiden op zijn bar mitswa. Dit gebeurde toen hij dertien was en daarvan heb ik de voorbereidingen wel gezien. Hij ging ook naar een school die hem daarop voorbereidde. Thuis vierden we geen sabbat of Jom Kippoer, ik denk dat we misschien één keer per jaar naar de synagoge gingen. Algemeen gesteld waren we weinig religieus.’²⁰⁹

Ten tweede spreekt Van Doorslaer ook over semi-atheïsten. Bij hen ging de godsdienstige inhoud steeds meer verloren. Alles werd gedaan vanuit een gewoonte, men hield de traditie in ere, maar de kinderen kregen geen joodse godsdienst onderwezen en zelf ging men zelden tot nooit naar de synagoge of ander bijeenkomsten van de joodse gemeenschap.

‘De sabbat vierden we niet. We aten wel nog koosjer, we mengden geen vlees met eieren. En dat was enkel door de invloed van mijn grootouders, al de rest werd snel achterwege gelaten. We hadden ook een verschillend servies voor het eten. Moeder ging misschien één keer per jaar naar de synagoge, ze dacht misschien wel na over godsdienst, maar ze was niet religieus. Ze bad niet... Met de feesten was er ook een menora²¹⁰ in huis. Maar dat was uit traditie.’²¹¹

‘We aten helemaal niet koosjer, maar we deden wel mee met de grote feesten en dan gingen we te voet naar de synagoge. En we woonden daar erg ver van. Maar echt enkel dan deden we dat. En met Pesach nodigden we vrienden uit. Maar voor de rest deden we niets religieus. We vierden ook geen sabbat.’²¹²

‘Thuis deden we van tijd tot tijd nog wel herdenkingen, zoals met Jom Kippoer en Rosj Hasjana, maar we gingen niet naar de synagoge. Ik ben er wel een aantal keren naartoe geweest met mijn grootvader.’²¹³

Een andere trend die Van Doorslaer onderscheidt, is de neiging naar vrijzinnig en niet-religieus gedrag. Er waren ook joden bij wie zowel het religieuze aspect als het

²⁰⁸ *Interview Johannes Blum met F.L.*, 11/10/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 661, cassettes 973 en 974 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²⁰⁹ *Interview Johannes Blum met S.D.*, 11/03/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 78, cassette 034 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²¹⁰ Een zevenarmige kandelaar.

²¹¹ *Interview Johannes Blum met E.S.*, 09/05/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 276, cassettes 363 en 364 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²¹² *Interview Johannes Blum met S.W.*, 29/07/2004, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 541, cassettes 772, 773, 775 en 776 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²¹³ *Interview Johannes Blum met M.K.*, 08/06/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 282, cassettes 364 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

traditionele aspect compleet verwaarloosd werden. Bij hen zette de onverschilligheid zich niet enkel door op religieus vlak, maar ook op vlak van traditie. Welke motieven men hiervoor had, blijft in de interviews vaak onbesproken. De kinderen zetten ook geen vraagtekens achter het gedrag van hun ouders, er werd niet over gepraat op die leeftijd, geen vragen over gesteld, waardoor men ook enkel kan weergeven wat men toen gezien en gehoord heeft. Waarom precies de ouders hun kinderen op die manier opvoedden, blijft in de meeste gevallen onbekend.

‘Mijn vader was een vrijdenker en moeder was helemaal niet praktiserend. Mijn grootouders vierden enkel nog de grote feesten. Maar ik ben wel opgevoed in de fierheid om joods te zijn. Maar we hadden geen menora in huis en zelfs met Jom Kippoer gingen we niet naar de synagoge. We aten ook niet koosjer. We waren niet gelovig.’²¹⁴

‘Mijn ouders waren helemaal niet religieus. Mijn moeder kwam uit een familie waar de traditie nog wel een grote rol speelde, ze waren niet orthodox maar wel nog religieus. En bij mijn vader al helemaal niet. Dus thuis kende ik geen religieuze opvoeding.’²¹⁵

‘Mijn vader was een militante atheïst en mijn moeder kwam niet uit een religieuze familie, dus in mijn ogen bestond God helemaal niet. Ik heb de notie ‘God’ pas echt leren kennen tijdens de oorlog, toen ik verstoopt zat in het pensioonaat (...) Na de oorlog ging hij wel naar de synagoge en wou hij dat wij de grote feesten kenden. Ik denk dat hij dit deed omdat het hem herinnerde aan zijn jeugdijaren. Als een soort herinnering aan Polen, ook al haatte hij het land om zijn antisemitisme en slechte economische situatie, maar cultureel hield hij er wel van.’²¹⁶

‘Ik heb geen religieuze opvoeding gehad, want mijn vader was antireligieus.’²¹⁷

Een aantal keer werd de politieke voorkeur van de ouders gezien als de reden waarom men het godsdienstige aspect liet vallen, samen met de traditie.

‘Mijn ouders hadden gebroken met het religieuze aspect van het judaïsme. Zij behoorden tot de generatie van de communistische militanten. Het ‘gevecht’ van de joden moest geïntegreerd worden in het universele gevecht en hierbij was het religieuze aspect niet gewenst. Het werd gedumpt. Ze hebben het judaïsme ‘en bloc’ verworpen... Dus voor hen was het judaïsme iets waar ze geen nood aan hadden. Godsdienst, dat was opium voor het volk geworden. Ze wilden zich ook goed integreren in het land waar ze woonden.’²¹⁸

²¹⁴ Interview Johannes Blum met L.R., 20/01/1999, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 122, cassettes 120 en 121 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²¹⁵ Interview Johannes Blum met R.B., 13/02/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 257, cassettes 333 en 334 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²¹⁶ Interview Johannes Blum met A.W., 26/11/2001 en 05/12/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 345, cassettes 431 en 459 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²¹⁷ Interview Johannes Blum met E.R., 07/02/2000, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 201, cassettes 250 en 248 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

‘Beide families van mijn ouders waren zeer religieus, maar mijn beide ouders hebben zich daar zeer snel van gedistantieerd. Wat ook wel hun keuze voor het communisme kan verklaren, dat was een soort trend toen om zich daar tot aangetrokken te voelen.’²¹⁹

Ik ga uit van de hypothese dat een bepaalde religieuze of niet-religieuze ingesteldheid voor de oorlog een effect had op het kind tijdens de onderduik, waar het vaak geconfronteerd werd met een andere godsdienst, of zelfs voor het eerst in z’n leven te maken kreeg met religie. Waren kinderen uit religieuze gezinnen vatbaarder voor bekering door het ‘religieuze gevoel’ dat hen al door hun ouders was bijgebracht? Bij wie kan men een schuldgevoel constateren over het deelnemen of het zich laten bekeren tot een andere godsdienst? Wat veranderde de oorlog aan de godsdienstbeleving? Dit zijn zaken die pas tijdens en na de oorlog tot uiting komen. Om chronologisch te werk te gaan, zal ik deze hypothese pas trachten te verifiëren in hoofdstuk 6, waar ik onder andere inga op de bekering van de kinderen en de gevolgen ervan.

²¹⁸ *Interview Johannes Blum met V.G.*, 23/06/1998 en 19/11/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 95, cassettes 065, 066, 060 en 067 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²¹⁹ *Interview Johannes Blum met L.W.*, 29/04/2002, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 370, cassettes 484 en 485 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

4. Aanloop naar de oorlog en het begin van de oorlog

Het ligt niet in mijn bedoeling hier de geschiedenis van de oorlog in België te herschrijven. Enkel de gebeurtenissen die van belang zijn in het kader van de getuigenissen, raak ik kort aan. In volgend hoofdstuk breng ik in beeld wat de groep van veertig getuigen bijbleef uit deze periode en tracht ik volgende vragen te beantwoorden. Hoe herinneren zij zich die aanloop naar de oorlog? Was er een spanning merkbaar? Waren zij of hun ouders op de hoogte van de situatie van de joden in Duitsland en Oost-Europa? Vluchtten ze met hun familie weg uit hun woonplaats eens het Duitse leger de aanval op België inzette? Welke ervaring gaf deze vlucht hen? Hoe verliep hun leven hier tijdens de eerste twee jaren van de bezetting? Hoe ervoeren ze de wetgeving die tegen de joden gericht was, zoals het dragen van de jodenster? Werden ze geconfronteerd met arrestaties, razzia's en oproepbrieven?

4.1 Waarneming van antisemitisme?

Welke houding nam de 'autochtone' bevolking aan tegenover de joodse immigranten? Wat herinneren de joodse kinderen van toen, de ooggetuigen, zich van dit vooroorlogs antisemitisme?

In de jaren 1920 was er van een ruim verspreide jodenhaat geen sprake, daarover zijn de meeste onderzoekers en ooggetuigen het eens. Dit belette niet dat een latent en eeuwenoud anti-judaïsme aanwezig bleef, zeker in katholieke kringen maar niet uitsluitend daar. Ook met de Vlaams-nationalistische beweging waren de verhoudingen in deze jaren nog eerder goed: de kosmopolitische en internationalistische strekking had er nog de bovenhand.

In de jaren 1930 keerde het tij. De economische crisis en het ontketende antisemitisme in nazi-Duitsland (ut supra) zorgden voor een voedingsbodem waarin haatgevoelens tegen de joden ook in België konden gedijen.²²⁰ Dat de aanwezigheid van joden en de toestroom van vluchtelingen een politiek strijdthema werd, vermeldde ik al in het overzicht van de houding van de Belgische overheid ten opzichte van deze

²²⁰ De Volder en Wouters, *Van binnen weent mijn hart*, 29.

problematiek. De kerkelijke hiërarchie hield een sterke stellingname op afstand, zoals eerder aangehaald nam kardinaal Van Roey zeker niet het voortouw in de strijd tegen het antisemitisme. Over het algemeen mogen we stellen dat de gemiddelde katholieke in die tijd weliswaar een zeker wantrouwen koesterde tegenover ‘de jood’, maar tegelijkertijd redelijk immuun bleef voor de extremistische denkbeelden die Hitler in Duitsland aan de man probeerde te brengen.²²¹ Hoewel de kerkleiding deze behoedzame houding hanteerde, nam ze vanaf oktober 1940 wel duidelijk stelling tegen de collaboratie.²²²

Raciaal antisemitisme moet vooral gezocht worden in kringen waarin Nieuwe Orde-ideeën aangehangen werden. Deze groeperingen waren zowel van Belgisch-nationalistische (het Nationaal Legioen, Rex) als van Vlaams-nationalistische signatuur (o.a. het Vlaamsch Nationaal Verbond en het Verdinaso).²²³ Antidemocratie en nationalisme zijn twee oorzaken van de politiek-ideologische collaboratie in België, die beide hun wortels hadden in de vooroorlogse maatschappij. Antidemocratie en nationalisme leidden niet vanzelfsprekend tot collaboratie tijdens de Duitse bezetting, soms gaven ze aanleiding tot verzet tegen de bezetter.

De belangrijkste politieke exponent van de antidemocratie in de jaren dertig van de twintigste eeuw was Rex, de partij van de fundamentalistische katholieke Léon Degrelle. Zijn partij kon in 1936 270.000 kiezers (11,5%) bekoren, voornamelijk in Wallonië en Brussel en vormde in die periode een ernstige bedreiging voor het democratische bestel.²²⁴ Onmiddellijk na de omvorming van Rex tot politieke partij, doken er in haar publicaties anti-joodse elementen op. Maar dat was maar één kant van de medaille, het was opmerkelijk dat in de Vlaamse vleugel van Rex aanvankelijk weerwerk werd geboden tegen het antisemitisme. Maar voor Rex-Vlaanderen speelde de Anschluss onmiskenbaar een rol. Daarna ging Rex steeds openlijker de fascistische toer op. Officieel bleef Rex-Vlaanderen vooral tegen de recent ingeweken joden gekant, waarbij ze zich van het racistisch antisemitisme distantieerden. Op het eerste zicht leek er eerder sprake van een xenofobe houding tegenover ‘nieuwkomers’, maar in de praktijk echter werd haast geen enkele jood door hen geaccepteerd.²²⁵

²²¹ *Ibidem*, 31.

²²² Van den Wijngaert (ed.), *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 146.

²²³ De Volder en Wouters, *Van binnen weent mijn hart*, 32.

²²⁴ Van den Wijngaert (ed.), *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 182-183.

²²⁵ Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 370-375 en 423-425.

Het Vlaams-nationalisme vindt zijn oorsprong in de Vlaamse beweging, die de wettelijke en feitelijke gelijkberechtiging van de Vlamingen eiste in een Franstalige staat. Het Vlaams-nationalisme eiste een Vlaamse staat. Deze laatste eis werd gedragen door een belangrijke minderheid. Deze verenigden zich in het Vlaams Nationaal Verbond (VNV), dat in 1939 15% van de stemmen haalde bij de verkiezingen in Vlaanderen. De Vlaams-nationalisten hanteerden een voorzichtige positieve houding tegenover ‘het nieuwe Duitsland’.²²⁶ Het VNV zou geleidelijk haast alle Vlaams-nationalistische partijorganisaties opsorpen. In zijn radicale vleugel manifesteerden zich een aantal figuren met uitgesproken bewondering voor het nationaal-socialisme, veelal jongeren. In tegenstelling tot het Verdinaso, sprak het VNV zich in het begin niet tegen vreemdelingen uit. Aanvankelijk, in 1933, klaagden een aantal VNV-bladen het door het Verdinaso verkondigde ‘rassenbeginsel’ en ‘principiële antisemitisme’ expliciet aan. De joden konden volgens hen nog bijdragen tot de ‘volkswelvaart’. Het vooroorlogse VNV distantieerde zich officieel van het racistische antisemitisme en het racisme in het algemeen, maar antisemitisme als zodanig werd echter nooit in vraag gesteld, maar daarentegen gedoogd en uitgebazuind.²²⁷

Het Verdinaso was in 1931 ontstaan als een Vlaams-nationalistische en fascistische organisatie. Vanaf 1934 evolueerde het Verbond van Dietse Nationaal Solidaristen naar een Belgisch-patriottisme en traden ook Franstalige Belgen toe. Verdinaso-leider Joris Van Severen werd als staatsgevaarlijk persoon door de Belgische overheid gearresteerd en naar Frankrijk gevoerd. Daar werd hij vermoord door Franse militairen. Beroofd van zijn leider verkeerde het Verdinaso in een verscheurende crisis. De Belgisch-patriottische vleugel werd lamgelegd door de bezetter, terwijl de oude Vlaams-nationalistische aanhang gedwongen werd toe te treden tot de Eenheidsbeweging-VNV.²²⁸ Het Verdinaso was al van bij zijn stichting de anti-joodse richting uitgegaan. Het jodendom werd in een aantal artikels al vroeg tot de vijand geproclameerd. In het begin werden er vooral sociaal-economische en sociaal-politieke bedenkingen tegen de joden geuit. Er werd bijvoorbeeld beweerd dat de joden zich schuldig maakten aan bedriegerijen in de kleinhandel en dat ze aan de basis lagen van het communisme en kapitalisme. Het anti-joodse optreden van nazi-Duitsland werd expliciet goedgekeurd.²²⁹

²²⁶ Van den Wijngaert (ed.), *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 184-186.

²²⁷ Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 297-301 en 381.

²²⁸ Van den Wijngaert (ed.), *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 186.

²²⁹ Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 290-297.

In 1937 richtte advocaat René Lambrechts de racistische organisatie Volksverwering op, die het bij uitstek op de joden gemunt had. De beweging was bijna uitsluitend een Antwerpse aangelegenheid. Volksverwering gaf uiting aan een biologisch racisme en een pro-nationaal-socialistische houding.²³⁰

Het valt moeilijk uit te maken welke impact deze extremistische elementen op de hele bevolking hadden. Verkiezingsuitslagen tonen aan dat er wel steun gegeven werd aan dit gedachtegoed. De grote meerderheid van de bevolking, ook in Antwerpen, bleef onverschillig of stond eerder negatief tegenover de joodse inwoners, zonder daarom gewelddaden te steunen of open te staan voor extremistische ideeën.²³¹

In de groep getuigen vond ik slechts drie mensen die antisemitisme aangevoeld hebben voor de oorlog en het zich nu nog voor de geest konden halen. Hun leeftijd zal zeker een rol gespeeld hebben bij het opmerken van anti-joods gedrag, omdat ze allen boven de tien jaar waren. Eens je wat ouder wordt, heb je meer oog voor zo'n zaken. De anderen waren kleuters of zaten nog op de lagere school. Hun jonge leeftijd zal bijgedragen hebben tot het niet opmerken en herinneren van pestgedrag. Natuurlijk speelden ook de omstandigheden. Wie nu eenmaal niet geconfronteerd werd met antisemitisme, zal er ook geen herinnering aan overhouden. Wat er ook toe bijdroeg, was het begrijpen van de context die rond het concept 'jood' hing:

'Op school werd ik al eens uitgescholden voor 'vuile jood'. Dat gebeurde gelukkig niet vaak. Ik was er niet echt verdrietig om, ik begreep niet waarom 'joods-zijn' verkeerd zou kunnen zijn.'²³²

Diegenen die het wel meemaakten, hebben er sterke herinneringen aan. M.K., die in Antwerpen woonde en een tiener was in de jaren dertig, getuigt over de situatie in zijn woonplaats.

'Propaganda kwam er van de rexistische beweging en Verdinaso. Dat was geschreven propaganda. In deze periode (eind jaren dertig) waren er ook vechtpartijen, bijvoorbeeld joodse jongeren die leden van Verdinaso tegenkwamen op straat en dan ontstond daaruit

²³⁰ *Ibidem*, 393-396.

²³¹ De Volder en Wouters, *Van binnen weent mijn hart*, 35-36.

²³² *Interview Johannes Blum met R.G.*, 10/04/2000, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 220, cassettes 272 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

een kloppartij. Men vertelde me ook dat er toernooien waren waarbij antisemieten en joden met elkaar vochten, maar om daar heen te gaan was ik nog net iets te klein.²³³

Saerens vermeldt in een kort hoofdstuk dat er inderdaad ‘relletjes’ waren in Antwerpen. Er werd bijvoorbeeld over de rel in het stadspark, waarbij een zestigtal Antwerpse jongeren het park ‘uitzuiverden’, uitgebreid verhaald in de pers. Ze berichtten hierover vaak in vergoelijkende termen, ook de katholieke *Gazet van Antwerpen* nam hieraan deel. Soortgelijke incidenten werden uitvoerig besproken.²³⁴

M.K. vertelde verder hoe erg deze situatie hem raakte en welke vormen van antisemitisme hij zelf aan den lijve ondervond.

‘Ikzelf was getroffen, zelfs getraumatiseerd door deze hele situatie. Ik vroeg me af aan wat we schuldig waren dat we zo behandeld moesten worden. Wat hadden we dan zo fout gedaan? Vooral het propaganda dat we ondermensen waren en daardoor niets waard waren, trof ons enorm. Er werden beelden van joden verspreid die niet klopten: dat we vals waren in zaken doen, dat we geen legerdienst vervulden, dat we smokkelaars waren. (...) Ik moet zeggen dat ik een publieke vijandigheid aanvoelde. Men haat u, maar men zegt het niet, maar op een bepaalde manier laat men u dat toch aanvoelen.

Ik had een erg goede vriend die van Waalse afkomst was. We waren echt goede vrienden, hadden een hechte vriendschapsband. Maar als hij samenkwam met nog andere niet-joodse vrienden, nodigde hij mij nooit uit. Maar ik heb dat nooit in vraag gesteld. Vooral achteraf gezien is dat traumatiserend, maar in de context van die tijd, was zo’n gedrag zeer normaal.(...)

Er was op school één leraar die bijzonder antisemitisch was. Alle leerlingen van joodse afkomst moesten in zijn les helemaal achteraan in de klas gaan zitten. Maar ik herinner me zijn naam niet. Er waren nog wel andere leerkrachten die hun afkeur voor joden lieten blijken.²³⁵

De andere twee getuigden het volgende:

‘Er waren wel meisjes in mijn school die zich uitten als sympathisanten van de Vlaamse extreem-rechtse beweging. Ik weet nog dat ik zo’n poëziealbum had en dat aan een meisje had gegeven. Ze had daar de datum, een slogan van Bredero en haar naam ingeschreven. Maar ze heeft enkele dagen later die pagina uit mijn album gescheurd omdat ze zich niet wou compromitteren. Ze had schrik... Dat zijn zo van die dingen die plots terugkomen, dingen waar ik zestig jaar lang niet eens aan gedacht heb.²³⁶

‘Toen het antisemitisme oprukte in het Oosten en naar hier overwaide, zo in ’38 en ’39, werden die verschillen wel duidelijker. Zo werd ik in die periode wel uitgescholden voor ‘lange neus’ en daarvoor niet. Ze deden me toen echt slecht voelen. Van tijd tot tijd

²³³ *Interview Johannes Blum met M.K.*, 23/03/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 266, cassettes 346 en 344 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²³⁴ Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 386-388.

²³⁵ *Interview Johannes Blum met M.K.*, 23/03/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 266, cassettes 346 en 344 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²³⁶ *Interview Johannes Blum met E.S.*, 09/05/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 276, cassettes 363 en 364 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

was er ook wel iemand die me ‘vuile jood’ durfde noemen. Maar dat was niet elke dag, waardoor het nog aangenaam leven was. Dat was maar af en toe dat ze je daarmee confronteerden. Op een bepaald moment in '39 was er wel één van mijn leerkrachten die zich vijandig opstelde tegenover mij, maar we hadden niet meteen door dat ze antisemiet was. Ze gaf kritiek op alles wat ik deed. Ze ging ook niet akkoord met de manier waarop ik mijn haar deed. Ze ‘vervolgde’ me eigenlijk een beetje op school en dit terwijl ik goede punten haalde en er geen reden was om me zo te pesten. Uiteindelijk heeft de directrice mijn vader bij zich geroepen en gezegd dat het misschien toch beter was dat ik van school veranderde. (...) In onze straat, we woonden niet in een joodse wijk, noemden ze ons ‘les petits juifs’, omdat we de enige joodse familie in de straat waren. Ik denk niet dat ze daar iets kwaads mee bedoelden. Maar toen de tijd gekomen was om ons te versteken, is er geen enkele buur naar ons toe gekomen om te vragen of ze iets konden doen. Niemand.²³⁷

4.2 Op de hoogte van de vorderingen in Duitsland en Oost-Europa?

In welke mate wisten de mensen van joodse afkomst hier, hoe de joden in Duitsland en andere landen zoals Polen werden behandeld? Dit is interessant omdat vaak de vraag gesteld wordt waarom de joden niet sneller Europa verlieten en naar veiliger oorden vluchtten.

Ik wees er al op dat mensen in België bleven. Enerzijds omdat de situatie hier al heel wat beter was dan in het ontvluchte land, anderzijds sloten heel wat landen de grenzen (ut supra) zodat België de eindbestemming werd en niet meer diende als transitland.

Caestecker stelde in verband met het Belgische vluchtelingenbeleid in de dertiger jaren dat we deze niet los van zijn historische context kunnen evalueren. We kunnen deze denkpiste volgens mij ook doortrekken naar het ‘vluchtgedrag’ van de joodse migranten hier in België. Hun verblijf hier mag niet gezien worden in het licht van de judeocide. We horen hun gedrag te analyseren binnen de politieke context. Niet de uitroeiing, maar wel de uitstoting van de joden stond in deze periode in nazi-Duitsland en een aantal Oost-Europese landen op de agenda.²³⁸ Men had enkel weet van het virulente antisemitisme, van de pestacties en denigrerende maatregelen tegen hen, niet van wat de volgende stappen in dit proces naar ‘ontjoding’ zouden zijn. Er waren zeker geruchten die over de grenzen heen hun effect hadden op de mensen hier, maar men dacht niet verder dan wat er op dat moment geweten was. Velen ondernamen nog

²³⁷ Interview Johannes Blum met A.W., 26/11/2001 en 05/12/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 345, cassettes 431 en 459 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²³⁸ Caestecker, *Ongewenste gasten*, 279.

een vluchtpoging na 10 mei 1940, maar deze draaiden veelal op niets uit. Het was toen te laat om nog veilig en zonder risico naar een verdere bestemming te vertrekken.

‘Eens België was ingenomen en de oorlog zogenaamd voorbij was, zijn we met de hele familie teruggekeerd naar België. Dat is toch ondenkbaar hé, **dat niemand zich inbeeldde wat er allemaal kon gebeuren.** (...) Terwijl mijn ouders wel wisten wat er met de joden gebeurde in Duitsland.’²³⁹

Hoe men precies op de hoogte bleef van de vorderingen in Duitsland, werd weinig verhaald in de interviews. Ik veronderstel dat kranten een belangrijke informatiebron waren, maar weinigen konden beamen dat hun vader of moeder op regelmatige basis een krant las. Een ander middel dat wel in herinnering bleef, was de post.

‘Ze wisten wel wat er aan de hand was, want mijn moeder kreeg brieven vanuit Polen. Die waren geschreven in een soort code, bijvoorbeeld ‘Je voudrais être déjà chez notre tante Rose’, terwijl die tante al lang dood was. Zo waren er vele uitspraken zodat we begrepen hoe onze familie zich daar voelde. Ik weet ook nog dat mijn moeder een brief kreeg in ’39 waarin stond dat joodse vrouwen in Polen tegengehouden werden door Duitsers en dat ze met hun kled of rok de stoep moesten afkuisen. Ja, we wisten wat er aan de hand was. Ik heb mijn moeder daar ook om zien huilen.

Waarom haar ouders dan toch in België bleven, vermeldde ze niet, maar het volgende zal zeker meegespeeld hebben:

‘De bezetting verliep in het begin in mijn ogen zeer gewoon. Er waren nog geen vijandelijkheden. Het ging helemaal niet zoals we dachten dat het ging gaan. Mijn ouders... die dachten dat ze nooit zouden doen met de joden in België wat ze de joden in Polen en Duitsland aandeden.’²⁴⁰

Ook de ouders van J.A. maakten ook gebruik van het postverkeer om te weten te komen wat er gaande was in Polen, hun thuisland. Dit gebeurde echter ook nog in de oorlog, waardoor ze de ernst van de situatie op dat moment wel begonnen in te zien.

‘Mijn moeder had nog steeds haar moeder die in Polen leefde en tussen hen was er nog steeds correspondentie. Dat ging met behulp van postkaarten. Wij stuurden die in het dubbel zodat zij op de tweede konden antwoorden. En dat dan met gemaskeerde vragen en antwoorden. Ik herinner me dat mijn moeder een kaart had ontvangen van haar ouders en dat mijn grootvader had geschreven: ‘Weet je dat ze me hier op zestigjarige

²³⁹ Interview Johannes Blum met A.O., 09/07/2004, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 540, cassettes 770, 771, 772 en 773 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²⁴⁰ Interview Johannes Blum met A.W., 26/11/2001 en 05/12/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 345, cassettes 431 en 459 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

leeftijd de stenen voor de straten laten kappen!’ Dat schreef hij nog voor de oorlog hier begon, maar daar was de oorlog al begonnen, Polen was al een deel van Duitsland geworden. (...) Later wisten we dat er mensen gedeporteerd werden en dat men de joden opjaagde.’

Deze getuige vermeldde ook nog een andere belangrijke bron:

‘Er waren natuurlijk nog steeds **vluchtelingen** die allerhande verhalen meebrachten, en daar luisterden we naar. Daardoor wisten we veel, dus toen het hier begon...’²⁴¹

Iemand anders had het dan meer over de algemene sfeer die rondwaarde. Ik geloof dat dit voorbeeld veralgemeend kan worden naar wat de meeste respondenten aanvoelden.

‘Ik kan me herinneren dat er in de jaren ’38 en ’39 een sfeer hing waarbij men de oorlog in het achterhoofd hield, dat men er rekening mee hield dat het zou kunnen dat er oorlog kwam. Maar ik heb geen herinneringen aan conversaties daarover. We wisten wel dat er gevaar dreigde vanuit het Oosten, van Duitsland. Er was ook een liedje over Hitler (zingt het): ‘Abat (neerschieten, afmaken) Hitler, abat Hitler! Il faut le pendre (ophangen), il faut le pendre! Abat Hitler, Abat Hitler, on va le prendre avec les pieds en l’air!’²⁴²

4.3 Herinneringen aan de tiende mei

Op 1 september 1939 viel Duitsland Polen binnen. Frankrijk en Groot-Brittannië verklaarden Duitsland op staande voet de oorlog. België nam officieel de neutraliteit aan. Dat was geen gemakkelijke beslissing voor de regering, want strikte neutraliteit hield in dat België bij een eventuele aanval geen beroep kon doen op voornoemde garanten. Tussen september 1939 en 10 mei 1940 kende België veeleer een schemervrede dan een schemeroorlog. De koning hield krampachtig vast aan de neutraliteit, terwijl een aantal ministers liever op voorhand strikte afspraken zou willen maken met de geallieerden als België opnieuw door Duitsland onder de voet zou worden gelopen. Behalve minister Pierlot, vielen ze de koning niet openlijk af.²⁴³

Hoewel in de winter van 1939-1940 het Duitse invasieplan door een buitengewoon toeval in handen viel van onze legerstaf, door de noodlanding van een Duits vliegtuig te Mechelen-aan-de-Maas, bleven Leopold III en zijn militaire raadgever

²⁴¹ Interview Johannes Blum met J.A., 20/09/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 652, cassettes 959 en 960 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²⁴² Interview Johannes Blum met V.G., 23/06/1998 en 19/11/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 95, cassettes 065, 066, 060 en 067 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²⁴³ Van den Wijngaert, *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 14-17.

generaal Van Overstraeten stug vasthouden aan de absolute neutraliteitspolitiek. In april 1940 weigerde België de toegang aan Franse en Britse legers, aan wie het nochtans bijstand had gevraagd in geval van een Duitse aanval. België vermeed eveneens de legerstaven van de bevriende naties al de inlichtingen te verstrekken die ze nodig hadden om doeltreffend te kunnen optreden bij een effectieve Duitse inval.²⁴⁴

Op 10 mei 1940 zetten de Duitsers de aanval in en trof de Tweede Wereldoorlog het land met volle kracht. Dumont en Vanwelkenhyzen beschrijven de dag als volgt: ‘Op vrijdag 10 mei 1940, in de kleine uurtjes van een mooie lentedag, werd België brusks in de oorlog betrokken. Het gevecht ontsproot aan de grenzen. Meteen werd de hele natie bij de keel gegrepen. De eskadrons met het zwarte kruis gingen noch natuurlijke, noch kunstmatige obstakels op hun tocht uit de weg. Ze droegen hun doodsboodschap tot in alle uithoeken van het koninkrijk. Het was onmiddellijk een totaaloorlog.’²⁴⁵ België slaagde er niet in de stormloop te stuiten: de aanvaller had slechts achttien dagen nodig om de Belgische strijdkrachten tot puin te reduceren.

Het is hoe dan ook onwaarschijnlijk dat het in ons land tot een wettelijke discriminatie van de joden gekomen zou zijn zonder de Duitse inval en bezetting. Het was in de eerste plaats de bezetter die het plan van segregatie en uiteindelijk definitieve eliminatie van de joodse bevolking mogelijk maakte, al konden ze daarbij rekenen op de actieve medewerking van de eerder vernoemde kernen van de Nieuwe Orde-gezinden. De inval van mei 1940 zou voor veel joden het begin van het einde betekenen, al duurde het een hele tijd voor iedereen daarvan overtuigd raakte.²⁴⁶ Ook in de groep getuigen was er bij de kinderen nog een onbezorgdheid te merken. Ouders maakten zich wel vaker zorgen, maar ze projecteerden dit niet meteen op hun kinderen. Waarschijnlijk om ze niet nodeloos schrik aan te jagen. Of ze zelf de ernst van de situatie inzagen, kan ik moeilijk afleiden uit de interviews. Feit is wel dat heel veel joden na enkele dagen wegvluchtten, wat kan aanwijzen dat men niet onder het nazi-bewind wou leven en dat men ergens toch een schrik koesterde. Men kon de volledige situatie niet overzien, maar er was argwaan, gebaseerd op de informatie die men van familieleden uit bezet gebied of van vluchtelingen kreeg toegespeeld.

‘Ik herinner me nog het begin van de oorlog, omdat er iets gebeurde dat is blijven hangen in mijn hoofd. Als je de Dansaertstraat uitwandelt in Brussel, kom je op de

²⁴⁴ E. Witte en J. Craeybeckx, *Politieke geschiedenis van België sinds 1830: spanningen in een burgerlijke democratie* (Antwerpen 1983) 250.

²⁴⁵ J. Vanwelkenhuyzen en J. Dumont, *1940, La grand exode* (Brussel 1983) 13.

²⁴⁶ De Volder en Wouters, *Van binnen weent mijn hart*, 36.

Gentse Steenweg. Daar hadden we vrienden wonen, de Lertermans. Ik was bij hen gaan spelen, maar ik kon niet terugkeren. Dus moest ik helemaal omlopen om terug te keren. Dat was waarschijnlijk een erg moment voor mijn moeder, ikzelf zal dat nog meer als een spel gezien hebben.²⁴⁷

‘We waren in Brussel en mijn moeder zei me dat ik niet naar school mocht. Ik vond dat wel erg, omdat ik graag naar school ging. Ze zei me dat het oorlog was. Maar op die dag is ons leven niet veranderd. We speelden nog op straat omdat het zo’n mooi weer was. Maar de tijd erna, begonnen veel mensen te vertrekken, vooral joden. Al onze vrienden waren hun valiezen aan het pakken.’²⁴⁸

‘Ik verjaar op die dag, op 10 mei. Ik weet nog dat ik toen zo een net met ballen had gekregen. Ik liep er mee op straat en gooide ze in de lucht, omdat ik zo tevreden was met dat cadeau. Maar in mijn hevigheid vlogen ze op het dak aan de andere kant van het huis. Maar op die dag zijn ze ook begonnen met de bombardementen. Maar ik besepte niet wat dat inhield, oorlog. Ik was er niet eens voor uit bed gekomen. Het is goed mogelijk dat mijn ouders me iets verteld hebben, maar ik weet het niet meer. Ik heb wel sirenes gehoord, en de vliegtuigen en de bombardementen ook. Ik heb me gerealiseerd dat het oorlog was, maar ik wist niet goed wat dat inhield.’²⁴⁹

‘Ik was toen veertien jaar. Het was een hele mooie dag, heel blauw en zonder wolken. We zagen vliegtuigen passeren. Maar op je veertiende ben je daar niet bang van, dan ben je gewoon enorm nieuwsgierig. Je ziet en hoort allerhande dingen. Ik heb ook sirenes gehoord die bommen aankondigden.’²⁵⁰

‘Die tiende mei, dat was een mooie dag. Ik was blij, want ik moest niet naar school.’²⁵¹

Bij één iemand merkte ik eerder gelatenheid:

‘Op 10 mei vielen de Duitsers België binnen. Ik weet nog dat mijn moeder zei: ‘Daar zijn ze weer!’ Veel mensen zijn op dat moment vertrokken, als vluchteling naar Frankrijk. Maar moeder wou dat niet doen. Ze dacht: ‘Wat me moet overkomen, zal me overkomen.’ Ze wou niet meer vluchten.’²⁵²

Toch waren er ook kinderen en volwassenen die bij het begin van de oorlog al geconfronteerd werden met angst en beroering.

²⁴⁷ Interview Johannes Blum met M.L., 25/01/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 253, cassettes 326 en 329 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²⁴⁸ Interview Johannes Blum met A.W., 26/11/2001 en 05/12/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 345, cassettes 431 en 459 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²⁴⁹ Interview Johannes Blum met E.L., 18/09/2003, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 471, cassettes 665 en 667 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²⁵⁰ Interview Johannes Blum met A.O., 09/07/2004, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 540, cassettes 770, 771, 772 en 773 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²⁵¹ Interview Johannes Blum met F.L., 11/10/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 661, cassettes 973 en 974 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²⁵² Interview Johannes Blum met E.A., 05/01/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 68, cassettes 021 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

‘Ik zag voor het eerst een vliegtuig, ik hoorde sirenes. De Duitsers waren toen nog niet op straat te zien, in ieder geval nog niet in Brussel. Toch voelden we dat er paniek en angst heerste.’²⁵³

‘Het weeshuis waar ik toen verbleef, had een huis op het platteland waar we heen gingen als het mooi weer was. Ik denk dat het dicht bij Charleroi was. Toen we de eerste bommen hoorden, die eerste geluiden, moesten we ons verstoppen in de kelders.’²⁵⁴

‘Ik stond op het punt om naar school te vertrekken. Mijn broer was al weg, maar opeens was hij weer terug. Het was allemaal niet zo beangstigend voor ons. Mijn moeder maakte zich echter heel erg zorgen. We hadden peperkoek gekocht een tijd geleden. Die werd in een kast met wat geld bewaard, voor noodgevallen. Mijn vader bleef er vrij kalm bij. Hij was nog steeds de optimist.’²⁵⁵

‘We hoorden van heel vroeg ’s ochtends de kanonnen. En de dag ervoor hadden we nog net een excursie gedaan met de klas. En ik herinner me nog dat de leerkracht toen zei dat als het oorlog zou worden, alles in de stad dan in vlammen zou opgaan.’²⁵⁶

Enkele dagen na de inval raakten steeds meer burgers in paniek. Dit leidde tot het ontvluchten van ons land, een ware ‘uittocht’.

4.4 De ‘exodus’

Op de ministerraad van 11 mei 1940 vertelden de ministers Jaspar en Delfosse over de inspectietocht die ze hadden ondernomen in de richting van Luik. Het was daar volgens hen een volslagen chaos. Vrijwel de hele burgerbevolking was in paniek op de vlucht geslagen. Op de wegen was er geen doorkomen aan. De vlucht van burgers werd een ware lawine naarmate de dagen vorderden.²⁵⁷ Frankrijk was de natuurlijke route van de exodus, indien mogelijk trokken enkelen nog naar Engeland. Het aantal vluchtenden wordt hoog ingeschat. Ongeveer twee miljoen inwoners reisden naar Frankrijk en andere landen met de trein, de auto, de stootkar, de fiets of te voet.²⁵⁸ Men weet niet precies hoeveel joden er net voor de oorlog in België aanwezig waren, de cijfers lopen van 65.000 (geïdentificeerde) joden tot 85.000, 90.000 en zelfs 116.000. Hoeveel er

²⁵³ *Interview Johannes Blum met R.G.*, 10/04/2000, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 220, cassettes 272 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²⁵⁴ *Interview Johannes Blum met V.G.*, 23/06/1998 en 19/11/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 95, cassettes 065, 066, 060 en 067 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²⁵⁵ *Interview Johannes Blum met R.M.*, 05/08/1999, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 171, cassettes 207, 210 en 214 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²⁵⁶ *Interview Johannes Blum met E.S.*, 09/05/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 276, cassettes 363 en 364 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²⁵⁷ Van den Wijngaert, *België tijdens de Tweed Wereldoorlog*, 30.

²⁵⁸ Vanwelkenhuyzen en Dumont, *1940, La grand exode*, 145.

hiervan op de vlucht gingen na de tiende mei, werd door de anti-joodse liga bij benadering berekend op zo'n 40.000 à 50.000.²⁵⁹ De reis werd bij sommigen nog verder gezet dan Frankrijk, zo probeerde men nog Zuid-Europa, Zwitserland of Amerika te bereiken. Op deze manier wisten er naar schatting nog 5.000 tot 6.000 joden uit België definitief aan de nazi's te ontsnappen. De keuze kan vandaag de meest logische lijken, maar toen lag ze niet voor de hand. Het betekende vrienden en dierbaren, familieleden, huis en bezittingen definitief achter zich laten.²⁶⁰

In tegenstelling tot die eerste oorlogsdag, had deze vlucht een grote impact op de joodse kinderen. V.G. vertelt hoe ze samen met alle kinderen van het weeshuis die tijd beleefde.

'Alle kinderen werden op een bepaald moment in een vrachtwagen gestopt, wat heel oncomfortabel was en in de richting van Frankrijk gevoerd. In Dour, dicht bij de Franse grens, hadden de ouders van de directrice een boerderij en daar werden we afgezet. We moesten overnachten op de zolder. De volgende dag wilden we over de grens gaan, maar de Fransen lieten ons niet passeren, we werden geweigerd. Dus moesten we verder te voet stappen, een ware bedevaart, terwijl we moesten overnachten in kelders en bombardementen meemaakten. Ik kan u geen perfecte weergave geven van waar we naartoe zijn gegaan, maar wat ik me herinner is dat we van klooster naar klooster zijn getrokken. We verbleven soms ook in achtergelaten huizen en installeerden ons in de kelders voor die nacht. Om u een idee te geven van het gedrag van de directrice: alles was zeer schaars, er was weinig water en eten en dekens. Maar als er dingen aanwezig waren die het wat aangenamer konden maken, eisten zij (de directrice en haar man) die op voor hen. Het was een echte 'struggle for life' in die zin dat wie klein was en niet kon vechten, ook het minst bedeed werd. We hebben toen ook met al die kinderen, groot en klein, kilometers moeten stappen, ook als er gebombardeerd werd in onze omgeving.

Ik weet nog dat we bij zusters terecht kwamen en daar ontzettend verwend werden, omdat we ieder in die grote enorme refter een kop warme chocolademelk kregen en een witte boterham. Ze hebben ons toen geïnstalleerd op de grond, maar er lagen dekens zodat we wat zachter lagen. De volgende ochtend werden we daar wakker, en er was niemand van de directie aanwezig, geen enkele verantwoordelijke. Er waren enkel nog twee jonge monitrices van twintig jaar bij ons. De directie, man, vrouw en hun dochter, hadden ons gewoon in de steek gelaten. Alle kinderen zijn toen onder de verantwoordelijkheid gezet van die twee jonge meisjes. Die twee hebben ons allemaal naar het weeshuis teruggebracht, allemaal. Geen enkel kind werd gewond, gedood of achtergelaten. Zij toonden een ontzettende moed.'²⁶¹

In Frankrijk werd de capitulatie van het Belgische leger en de overgave van Leopold III als verraad beschouwd. Men zocht een zondebok voor de eigen nederlaag die niet lang meer kon uitblijven, gezien de geringe bereidheid van de troepen om zich

²⁵⁹ M. Steinberg, *La question juive 1940-1942*, 85.

²⁶⁰ De Volder en Wouters, *Van binnen weent mijn hart*, 37.

²⁶¹ *Interview Johannes Blum met V.G.*, 23/06/1998 en 19/11/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 95, cassettes 065, 066, 060 en 067 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

tot het uiterste in te zetten. Duizenden Belgische vluchtelingen werden met achterdocht bejegend toen ze hun heil zochten in het buurland.²⁶²

‘Ja, we zijn snel vertrokken. Niet met de auto, maar zoals velen te voet met een karretje, daar stonden dan enkele valiezen op. We vertrokken in de richting van Ieper en De Panne. Maar we werden getroffen door een bombardement. Net over de grens waren er twee kampen. De Belgen konden naar links en de vreemdelingen naar rechts. Wij moesten daarheen omdat mijn vader zijn Poolse nationaliteit behouden had. Die kampen werden bewaakt door de Fransen. Ik had daar heel veel honger en dorst. De Fransen smeten soms sardienenblikjes naar ons. Dan zijn we vertrokken en eenmaal terug op weg, zaten we terug in een bombardement. We waren vertrokken met vrienden van mijn ouders. Zij hadden het idee naar Portugal te reizen, en daar de boot te nemen naar een nog onbekende bestemming. Zij hadden genoeg geld, maar wij hadden niets. Zij zijn naar Australië vertrokken. Maar onze vlucht eindigde al snel en toen keerden we terug naar Brussel.’²⁶³

Het hele gebeuren bezorgde enkelen een paniekaanval of zelfs een trauma.

‘Al gauw zijn we moeten vluchten. Wanneer precies weet ik niet meer. Eerst gingen we met de trein. Dan kon die om één of andere reden niet verder en dan zijn we te voet verder gegaan door Frankrijk. Op een gegeven moment waren we mijn moeder en mijn broer kwijt. Dat was verschrikkelijk. We liepen daar in een stad die gebombardeerd werd en we waren elkaar kwijt geraakt. Toen we elkaar terugvonden, gingen we verder. Mijn vader had een karretje gevonden, waar we onze bagage op legden. Mijn vermoede kleine broertje kon er ook op zitten. Zo zijn we dan verder gegaan. De straten in Frankrijk werden overspoeld met vluchtelingen. De bombardementen gingen door. Ik weet zelfs niet of het de Duitsers of de Engelsen waren. Op een gegeven moment kwamen we bij een verlaten huis, waar we iets te eten vonden. Op een bepaald moment konden we niet meer verder en zijn we teruggekeerd.’²⁶⁴

‘We zijn naar Frankrijk vertrokken, in de ‘exodus’. Met de trein en met het hele gezin. Ik weet dat nog zeer goed. Op een bepaald moment was ik mijn moeders hand kwijt en ik had enorm veel schrik, dat was een trauma, ik had een soort crisis op dat moment, een angstcrisis. Ik weet niet meer waar dat was, ergens op een perron. Ik weet niet meer waarheen we getrokken zijn. Maar we zijn niet lang weggeweest. We zijn teruggekomen in ... dat weet ik niet meer, maar toch vrij snel.’²⁶⁵

‘We hebben dan de trein genomen tot in Doornik, maar daar werd hij gebombardeerd. Vanaf dan moesten we te voet gaan. We gingen naar Frankrijk. Daar waren ook bombardementen. Er waren ook Duitse en Engelse soldaten aanwezig. Dat was allemaal niet mooi wat we daar zagen. Ik had enorm veel schrik. Ik zag vliegtuigen vallen en branden, al dat vuur. Er lagen dode paarden op de baan. Ik was daar door getekend. Op een gegeven moment, konden we schuilen in een huis. En plots begonnen weer de bombardementen en ik ging me onder de tafel verstoppen, zo’n schrik had ik. En we hadden heel weinig te eten, maar op een bepaald moment kreeg ik een kom soep en ik heb mijn armen daar rond gelegd zodat ze die niet konden afnemen. Dat zijn zo kleine dingen die me bij gebleven zijn. Dus dat was het begin.’²⁶⁶

²⁶² Witte en Craeybeckx, *Politieke geschiedenis van België sinds 1830*, 251.

²⁶³ *Interview Johannes Blum met E.R.*, 07/02/2000, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 201, cassettes 250 en 248 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²⁶⁴ *Interview Johannes Blum met R.G.*, 10/04/2000, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 220, cassettes 272 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²⁶⁵ *Interview Johannes Blum met S.W.*, 29/07/2004, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 541, cassettes 772, 773, 775 en 776 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

Voor de vader van E.S. resulteerde de vlucht niet in de gedroomde vrijheid.

‘We zaten met z’n allen voor zes dagen in die trein, tot we aankwamen in Toulouse. Toen we daar aankwamen, hebben ze mijn vader meteen in de boeien geslagen en in een kamp gestopt. Voor het feit dat hij Polen was ontvlucht na de oorlog. Hij had zijn militaire dienst niet willen doen, en had zijn nationaliteit verloren. Dus hij was stateloos. Daardoor kon men hem meteen oppakken en naar het kamp brengen. Dat was een kamp vlakbij Narbonne.

Dus wij zaten nog met z’n allen in Toulouse. En mijn moeder ondernam vele stappen om mijn vader vrij te krijgen, wat lukte, maar wij hadden helemaal geen middelen van bestaan. Dus toen beslisten mijn ouders om terug te keren naar hier. Maar dat moest natuurlijk illegaal gebeuren, die grens oversteken. Op een andere manier konden we niet meer terugkeren.’²⁶⁷

Na de Belgische capitulatie was voor de Belgische vluchtelingen de tijd gekomen om weer naar huis te gaan. Dat betekende dat die grote massa van om en bij de twee miljoen weer de baan op moest, ditmaal richting noorden. Pas na de zomer was die grootscheepse verhuizing min of meer afgelopen.²⁶⁸ Toch verkozen enkelen nog langer te blijven, wat problemen opleverde indien men toch nog besliste terug te keren. De Franse wet van 27 september 1940 verbood allen nog de grens over te steken naar bezet gebied.²⁶⁹

‘We zijn dan net zoals alle anderen gevlucht. Er was paniek. We zijn op de eerste de beste trein naar Frankrijk gestapt. We vestigden ons in de Pyreneeën. We hebben ons daar redelijk goed geïntegreerd. Ik herinner me een man met ezels en pony’s. We gingen vaak met hem mee. Voor ons was het eigenlijk een beetje vakantie. Op een bepaald moment konden we niet meer terug naar België. Het was toen verboden. De vrienden van mijn ouders waren al terug in Brussel. Zij zorgden voor iemand die ons aan de grens over liet. Zo zijn we toch nog kunnen terugkeren.’²⁷⁰

De grote meerderheid besloot toch huiswaarts te keren, om daar in intieme kring van verwanten en vrienden het verdere verloop van de gebeurtenissen af te wachten. De terugkeer werd aangemoedigd door het nieuws dat de bezetter zich correct gedroeg tegenover de bevolking, joden inclusief.²⁷¹

‘Het is waar dat de Duitsers erg vriendelijk waren in het begin. Maar mijn ouders wisten wel, omdat ze wisten wat er aan de gang was in Polen, dat dat niet kon blijven duren.’²⁷²

²⁶⁶ Interview Johannes Blum met F.L., 11/10/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 661, cassettes 973 en 974 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²⁶⁷ Interview Johannes Blum met E.S., 09/05/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 276, cassettes 363 en 364 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²⁶⁸ Van den Wijngaert, *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 39.

²⁶⁹ M. Steinberg, *La question juive*, 86.

²⁷⁰ Interview Johannes Blum met M.G., 24/05/2000, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 229, cassettes 284 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²⁷¹ De Volder en Wouters, *Van binnen weent mijn hart*, 37.

4.5 De jodenster en andere anti-joodse maatregelen

Het gedrag van de bezetters tegenover de joden in West-Europa kan volgens Ephraim Schmidt in één woord samengevat worden: misleiding. Ze gaven de indruk in deze gebieden het voornemen te hanteren dat ze zich niet met de jodenvervolgving zouden inlaten. Schmidt deelt deze stelselmatige misleiding in in drie fasen:

1. 28 mei tot 28 oktober 1940: geen onderscheid tussen joden en niet-joden.
2. 28 oktober 1940 tot 22 juli 1942: jodenverordeningen en plunderingen.
3. vanaf 22 juli 1942: razzia's met vervoer naar Mechelen en massale deportaties naar Polen.²⁷³ (waarbij hij vergat dat velen door een oproepingsbrief 'vrijwillig' naar Mechelen trokken).

Ik wil hier de tweede fase van naderbij beschouwen, waarbij ik de nadruk leg op die verordeningen die een indruk nalieten bij de joodse kinderen. Zij maakten zelf al een grove selectie in hun herinneringen, waardoor ik me wel moet beperken.

'We leefden in Antwerpen, ook gedurende de tijd dat er steeds meer anti-joodse maatregelen uitgevaardigd werden. Maar dat is teveel om allemaal te vertellen, al die 'Jodenverordnungen'.²⁷⁴

In totaal vaardigde de bezetter achttien anti-joodse maatregelen uit, waarbij telkens bij niet-naleving met gevangenzetting of geldboete werd bedreigd. De eerste verordening dateerde van 23 oktober 1940, vijf maanden na het begin van de bezetting. In tegenstelling tot de zeventien volgende noemde ze weliswaar de joden nog niet bij naam. Ze was wel duidelijk tegen hen gericht, aangezien ze het slachten via bloedlating, een typisch joods gebruik bij het ritueel slachten, voortaan verbood.

Een tweede verordening kwam er op 28 oktober van datzelfde jaar. Ze was opgedeeld in vier deelbepalingen, waarvan de inschrijving in het jodenregister de tweede onderverdeling maakte. Alle joden boven de vijftien jaar werden verplicht zich tegen uiterlijk 30 november in te schrijven in een 'Jodenregister'. De inschrijving diende op de identiteitskaart te worden vermeld, maar er werd niet gepreciseerd hoe dat diende te geschieden. Pas later bij een tweede telling van de joden, werd de

²⁷² *Interview Johannes Blum met B.S.*, 22/10/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 335, cassettes 416, 417 en 460 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²⁷³ Schmidt, *Geschiedenis van de joden in Antwerpen*, 179.

²⁷⁴ *Interview Johannes Blum met E.S.*, 09/05/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 276, cassettes 363 en 364 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

gemeentediensten op 29 juni 1941 ook opgedragen de vermelding ‘Jood/Juif’ op de identiteitskaarten aan te brengen.²⁷⁵

‘We moesten ons laten inschrijven op het gemeentehuis, in het jodenregister. Ik weet niet meer precies wanneer dat was, omdat mijn verhaal daarna pas begint.’²⁷⁶

‘We waren ingeschreven als vreemdeling. Zo had mijn ouders hun paspoort een andere kleur dan dat van de Belgen. Je moest je ook na verloop van tijd opnieuw gaan inschrijven.’²⁷⁷

‘We kwamen terug uit Frankrijk, dat moet oktober of november geweest zijn, en joden moesten zich toen laten inschrijven in een speciaal register. Ik heb het papier van die inschrijving nog. Dus mijn moeder schreef zichzelf en mij in, omdat ik onder haar verantwoordelijkheid stond (J.’s vader stierf nog voor de oorlog).’²⁷⁸

Kinderen werden op de steekkaart van hun ouders genoteerd. Joodse ondernemingen en bedrijven moesten zich bekendmaken en kregen het drietalige opschrift ‘Joodsche onderneming/Entreprise Juive/ Judisches Unternehmen’ aangeplakt.²⁷⁹ Deze kenmerking diende uiterlijk op 30 november 1940 volbracht te zijn. De kentekens werden door de gemeentelijke overheden verdeeld.²⁸⁰

‘Ik weet nog dat we voor de ruit van mijn vaders zaak zo’n plakkaat moesten zetten met ‘Judisches Unternehmung/Joodse onderneming onder Duitse administratie’. Maar mijn vader moest ophouden met zijn zaak, hij had een tekort aan materiaal tijdens de oorlog. Dus is hij in de diamantsector gaan werken.’²⁸¹

De bezetter bleef zich niet tot het registeren van joden en hun ondernemingen beperken. Op 29 augustus 1941 kwam er een verordening die een eerste stap was naar de isolering van de joden. Het werd hun verboden tussen acht uur ’s avonds en zeven uur ’s ochtends hun woning te verlaten.²⁸²

²⁷⁵ Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 500-501.

²⁷⁶ *Interview Johannes Blum met E.S.*, 09/05/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 276, cassettes 363 en 364 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²⁷⁷ *Interview Johannes Blum met R.M.*, 05/08/1999, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 171, cassettes 207, 210 en 214 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²⁷⁸ *Interview Johannes Blum met J.A.*, 09/05/2002, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 372, cassettes 487 en 486 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²⁷⁹ Van den Wijngaert, *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 176.

²⁸⁰ Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 501.

²⁸¹ *Interview Johannes Blum met E.S.*, 09/05/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 276, cassettes 363 en 364 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²⁸² Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 502.

‘Geleidelijk aan kwamen er meer raciale regels. Ik herinner me nog goed de avondklok die ons verbood om na acht uur buiten te komen. In die tijd hebben we dat niet persoonlijk opgenomen, ik praatte er ook niet over met mijn ouders. Voor mij was dat een vervelende verplichting. Wanneer ik vrienden bezocht, moest ik steeds vroeg weggaan om voor acht uur thuis te zijn. Die woonden soms vijf kilometer verder en alles moest te voet gebeuren. Er was ook steeds de vrees om opgepakt te worden. Ik ben ooit eens een man tegengekomen en die begon tegen mij: ‘Jij bent joods hé?’ Ik heb dat toen ontkend, want het was al na acht uur. Ik kon uiteindelijk ontsnappen en naar huis gaan, maar de angst zat er wel in om ontmaskerd te worden.’²⁸³

Dit was niet het enige dat het leven van jonge en ook oudere mensen beknotte.

‘En zo waren er nog veel dingen, zo konden we op zaterdagmiddag niet meer naar de cinema, zoals we gewend waren. We mochten niet meer naar school, niet meer in het park wandelen. Er was zelfs een avondklok, na zeven (moet waarschijnlijk acht uur zijn) uur mochten we niet meer buiten. We mochten ook niet meer in de tram. Alles moest te voet of met zo’n ‘tram à remorque’ gebeuren. En dan mochten we nog enkel in het eerste deel zitten, als er plaats over was. Dat waren de oudste trams, de slechtste. Ik heb eens wat meegemaakt. Ik zat op zo’n tram, op de plaats waar ik mocht zitten en er was niet veel volk. Toen stapte er een Duitse soldaat op die me zag zitten met mijn gele ster en hij zei: ‘Eraus!’ En dat deed ik, wat moest ik anders doen. Als ik dat nu vertel aan mijn kleindochter, dan kan niemand zich eigenlijk goed inbeelden wat een impact dat had op ons leven. Het is verschrikkelijk dat je op je zestiende zo moet leven.’²⁸⁴

Het feit dat men niet meer naar school mocht, was voor veel kinderen een slag in het gezicht. Met de verordening van 1 december 1941 werd geregeld dat joodse kinderen enkel naar joodse scholen mochten gaan.²⁸⁵ Omdat heel veel van de kinderen ook op gewone staatsscholen zaten, werd hen duidelijk gemaakt dat ze vanaf een bepaalde datum niet meer welkom waren.

‘Op het einde van het schooljaar in 1942 hebben ze gezegd dat ik niet meer moest terugkomen. Dat werd niet in de klas verteld, de directrice riep ons bij zich. Later is gebleken dat ze een collaborateur was. Ik was echt verbolgen door haar gedrag. Maar er was niets aan te doen. Er was niemand van de leerkrachten die nog iets gezegd heeft.’²⁸⁶

‘In december ’41 kreeg ik het bericht dat ik naar de directrice moest gaan. Ze zei niet dat het haar speet, maar ze vertelde dat we (zij en andere kinderen) het volgende schooljaar niet meer konden terugkomen. Dus heb ik zo mijn best gedaan voor mijn examens dat ik de eerste van de klas was. Mijn leerkracht zei op de laatste dag dat ik daar was: ‘Die en die en die zullen er na de vakantie niet meer zijn, maar het zal zonder hen nog steeds een mooie klasgroep zijn.’ En dat heb ik haar nooit vergeven. Dat ze dat gewoon zei met ons er nog bij. Ik ben dat nooit vergeten.’²⁸⁷

²⁸³ *Interview Johannes Blum met A.O.*, 09/07/2004, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 540, cassettes 770, 771, 772 en 773 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²⁸⁴ *Interview Johannes Blum met E.S.*, 09/05/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 276, cassettes 363 en 364 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²⁸⁵ Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 502.

²⁸⁶ *Interview Johannes Blum met F.L.*, 11/10/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 661, cassettes 973 en 974 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²⁸⁷ *Interview Johannes Blum met E.S.*, 09/05/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 276, cassettes 363 en 364 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

De laatste verordening die ik hier bespreek, was veruit de meest ingrijpende. Vanaf juni 1942 werden de joden ook lijfelijk gestigmatiseerd. De verordeningen van 27 mei bepaalden dat joden voortaan in het openbaar een ‘jodenster’ moesten dragen: ‘een zwart omzoomde, zespuntige ster uit gele stof ter grootte van de handpalm, waarop een zwarte letter ‘J’ was aangebracht.’ De op het kledingstuk vastgenaaide ster moest op de linkerborstzijde worden gedragen en persoonlijk worden afgehaald bij de gemeentehuizen.²⁸⁸ Op de ster werd erg verschillend gereageerd, wat vaak te maken had met leeftijd, maar ook met de interactie met de omgeving.

‘De davidsster was verplicht voor alle joden. Mijn vader had op de gele sterren van onze familie een rode genaaid. We vonden het niet zo erg om die ster te dragen, maar wie had ooit gedacht waartoe het zou leiden. Ik heb mijn ster niet eens lang moeten dragen. Kort erna moest ik onderduiken.’²⁸⁹

‘In ’42 moesten we de jodenster dragen, mijn moeder zei dat als ik nu zo iemand tegenkwam, ik mijn schriften voor die ster moest houden. Maar dat heeft niet lang geduurd, want we zijn in ’42 vertrokken.’²⁹⁰

‘Al die andere regels vond ik nog niets in vergelijking met de gele ster. Die was er niet meteen, maar ik weet wel dat ik er nog mee naar school gegaan ben. Dat is het ergste en denigrerendste merkteken dat men zich kan voorstellen.’²⁹¹

‘Ik denk dat het de politie was die zei dat we dat moesten afhalen op het gemeentehuis. En dan zijn we die gaan afhalen. En we droegen die. Dat geneerde me niet. Wij namen dat niet ernstig, we waren nog jong. Wat de grotere kinderen en de volwassenen daarvan dachten weet ik niet.’²⁹²

‘Ik denk dat we die haalden in de ‘Jiddische Gemeinde’. Mijn vader kwam daarmee thuis en we moesten die dan zelf nog opnaaien. Dat was verplicht, maar we probeerden die nog te verstoppen. Ik herinner me niet dat het me getraumatiseerd heeft. Men moest die dragen en voilà ik droeg die. Ik herinner me één keer dat we gingen wandelen en dat we een oude man tegenkwamen, en die nam zijn hoed af en boog voor ons. Dat heb ik gezien.

En ik was eens op weg naar school, een man nam me bij de schouder en vroeg me wat dat wou zeggen, die gele ster. Ik vertelde het hem, en hij schudde zijn hoofd en zei: ‘Dat is toch niet mogelijk!’

Maar ik herinner me niet dat ik dat als traumatiserend heb ervaren. Ik was daar niet door geblesseerd of geneerd.’²⁹³

²⁸⁸ Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 504.

²⁸⁹ *Interview Johannes Blum met R.M.*, 05/08/1999, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 171, cassettes 207, 210 en 214 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²⁹⁰ *Interview Johannes Blum met E.R.*, 07/02/2000, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 201, cassettes 250 en 248 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²⁹¹ *Interview Johannes Blum met E.S.*, 09/05/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 276, cassettes 363 en 364 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²⁹² *Interview Johannes Blum met J.S.*, 30/04/2003, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 446, cassettes 617 en 618 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²⁹³ *Interview Johannes Blum met J.A.*, 20/09/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 652, cassettes 959 en 960 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

De invoering van de ster betekende de voltooiing van het 'juridisch getto' waarin joden zich bevonden door hun uitzonderingsstatuut. Tegen de zomer van 1942 was het net volledig gesloten. De joden waren geïdentificeerd, ze waren voor iedereen herkenbaar aan hun ster, hun bezittingen waren bekend en lagen voor het grijpen en 's nachts waren ze verplicht aanwezig in hun woonplaats. De grote deportatie kon beginnen.²⁹⁴

4.6 Het begin van de arrestaties in '42

Op 11 juni 1942 vergaderde in Berlijn afdeling IV van het Reichssicherheitshauptamt, 'de jodenafdeling', in aanwezigheid van de respectieve Belgische, Franse en Nederlandse delegaties. Aan het hoofd van de onderhandelingstafel zat SS-Sturmbannführer Adolf Eichman. De 'Endlösung' was een voldongen feit en bleek nog maar een kwestie van logistiek.²⁹⁵ In juli 1942 begonnen dan op direct bevel van Eichman de uiteindelijke 'Abbeförderung von Juden aus Belgien' (deportatie van joden uit België). Vanaf nu werden alle joden gemaand om zich aan te melden bij de Mechelse Dossin-kazerne. Waar nu het Joods Museum voor Deportatie en Verzet ondergebracht is, werden de joden toen verwacht zich naar die plaats te begeven met eten voor veertien dagen, wat kleren, wollen dekens, bedovertrekken, eetgerei, hun levensmiddelen- en kledingkaarten, identiteitskaart en andere papieren. Er werd hen uitdrukkelijk verboden bezwaren tegen het bevel in te dienen bij om het even welke Belgische of Duitse overheidsinstantie. Alweer maakte men gebruik van misleiding om de slachtoffers ertoe te bewegen zich aan te melden. Onder het mom dat ze werden opgeroepen om te gaan werken in een werkkamp, brachten de konvoeien hen naar Auschwitz, Vittel, Buchenwald en Ravensbrück, waar ze werden geconcentreerd met enkel en alleen de bedoeling hen uit te roeien. Op de oproepingsbevelen stond ook de angstwekkende vermelding: 'Als u zich niet op de voorgeschreven tijd in het verzamelkamp meldt, volgt daarop uw aanhouding en verzending naar een concentratiekamp in Duitsland en het verbeurdverklaren van al uw bezittingen.'²⁹⁶ Heel wat mensen werden hierdoor overtuigd dat het geen slechte zaak kon zijn gewoon te gehoorzamen en te vertrekken. Ook familieleden - ouders, broers, zussen, tantes en ooms - van de ondergedoken kinderen zetten de stap om zich aan te melden.

²⁹⁴ De Volder en Wouters, *Van binnen weent mijn hart*, 53.

²⁹⁵ De Dijn, *Zeg nooit dat je Rachmil heet*, 126.

²⁹⁶ Abicht, *De joden van België*, 66-68.

‘Ik weet niet welke dag zich dit voordeed, maar op vrijdagavond zat mijn vader te bidden aan tafel, samen met mij en mijn moeder. Hij begon te huilen. Dat was de eerste en enige keer dat ik mijn vader zag huilen. Dat heeft mij enorm geraakt, om een man als hem te zien huilen. Ik weet nog dat mijn vader werd opgeroepen en dat hij tegen mijn moeder zei: ‘Travailler, ça ne peut pas faire du tort.’ En hij is vertrokken.’²⁹⁷

‘En dan werd mijn vader opgeroepen om te werken. Als hij niet ging, dan zouden ze de hele familie komen oppakken. En mijn vader had zoiets van: ‘Goed, dan ga ik werken.’ Omdat hij schrik had dat ze ons zouden arresteren.’²⁹⁸

‘Mijn broer kreeg zijn oproepbrief, maar vader smeed die brief gewoon door het raam. Er volgde echter nog een tweede brief. Op het moment dat hij moest vertrekken, hebben we hem allemaal vergezeld naar het Zuidstation. Zelfs mijn zieke moeder was uit bed gekomen. Hoe dichterbij het station kwamen, hoe meer mensen er ook om diezelfde reden op weg waren. Alle mannen tussen 16 en 24 jaar werden opgeroepen. Mijn broer was net 16. Hij was avontuurlijk ingesteld, dus hij vond dat niet zo erg. We hebben echter nooit meer iets van hem gehoord.’²⁹⁹

‘Mijn tante, die weduwe was, zei tegen mijn vader dat ze in zijn plaats zou gaan. Dat hij kinderen had en zij niet en dat het belangrijk was dat hij bij ons bleef. We brachten haar allen samen naar het Centraal Station. En toen heb ik voor het eerst de ernst van de situatie begrepen, ik begreep dat ik haar nooit meer zou zien. Toen heb ik geweend. Waarschijnlijk was het intuïtie. En ik heb me altijd slecht gevoeld bij het feit dat ze me niet kon zien opgroeien. En dat ik me niet heb kunnen excuseren voor de keren dat ik me verkleedde met haar kleren en schoenen, want dat had ze niet graag, maar ik deed het wel. Ik kreeg toen een echte huilaanval.’³⁰⁰

Er werden thans ook heel wat oproepingsbrieven verstuurd waar geen gehoor aan gegeven werd.

‘Mijn zus is vier jaar ouder dan mij. In september ’42 kreeg ze een oproep om zich te melden. Ze is niet gegaan en gewoon thuis gebleven.’³⁰¹

‘Mijn vader werd opgeroepen om te gaan werken in Barchon. Papa is gegaan. Enige tijd later kreeg ik ook mijn brief, maar ik moest gaan werken in Frankrijk. Mijn vader heeft het kunnen regelen dat ik ook naar Barchon kon komen, zodat ik samen met hem kon werken. Er waren daar tientallen joden aanwezig. Daar heb ik enkele maanden gewerkt. Maar dat was dus niet dicht bij de deur. We deden er lang over om er naartoe te gaan en iedere avond ook weer terug te keren naar huis. Dat duurde dus drie maanden. Maar dan werd mijn vader opgeroepen om naar Mechelen te gaan. Mijn moeder zei meteen dat we

²⁹⁷ Interview Johannes Blum met E.L., 18/09/2003, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 471, cassettes 665 en 667 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²⁹⁸ Interview Johannes Blum met J.S., 30/04/2003, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 446, cassettes 617 en 618 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

²⁹⁹ Interview Johannes Blum met R.M., 05/08/1999, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 171, cassettes 207, 210 en 214 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³⁰⁰ Interview Johannes Blum met B.S., 22/10/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 335, cassettes 416, 417 en 460 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³⁰¹ Interview Johannes Blum met I.T., 03/02/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 71, cassettes 024 en 016 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

erbij waren. Die was heel realistisch in die dingen. Ze zei dat het nu absoluut nodig was om ons te verstoppen, om onder te duiken. En dan hebben we een familie gevonden...³⁰²

De ouders van de kinderen die onderdoken, moeten een idee gekregen hebben van de draagwijdte van de geruchten die ze ontvingen. In 1942 ging de Duitse bezetter ook over tot grootschalige arrestaties in de joodse wijken van de steden waar veel joden geconcentreerd waren, zoals Antwerpen, Brussel, Luik en Charleroi.³⁰³ Soms werden ouders en hun kinderen persoonlijk met deze brutaliteit geconfronteerd, wat waarschijnlijk de druppel was die hen aanzette een plan uit te denken om zich op het allerergste voor te bereiden.

‘In ’42 begonnen de grote arrestaties waarbij men heel veel personen tegelijk oppakte. Hele wijken waren op den duur uitgestorven. Ze gingen alle huizen binnen, mensen werden gefouilleerd. Ik heb mensen horen huilen toen ze in vrachtwagens werden gestoken. Wij hebben de hele tijd op de zolder gezeten. Het was een verschrikkelijke nacht. We wisten niet waarom ze niet in ons huis zijn binnen geweest en in de andere huizen wel. Later zijn we er achter gekomen dat wij net niet meer in Anderlecht woonden en omdat de Duitsers zo strikt waren, hebben ze de huizen die volgens hun plan al in Sint-Gillis lagen met rust gelaten. Daarna zocht mijn moeder voor mij een mogelijke verstoppplaats. Het werd een pensionaat waar een dochter van een vriendin van haar zat.³⁰⁴

Andere ouders brachten hun kinderen eerst in veiligheid, maar konden niet op tijd zelf een goede onderduikplaats vinden of ondernamen voor zichzelf niet de nodige stappen.

‘Ik zat al drie maanden veilig in St.-George. Mijn moeder was ondanks alles steeds naar de markt blijven gaan. (...) Op een zondag in mei ging ze zoals gewoonlijk naar de markt, ze werd opgemerkt, verraden, gearresteerd en meegenomen. Mijn broer was ondertussen ook al in veiligheid en mijn vader trok toen met zijn valiesje ergens naar het platteland om zich te verschuilen. Van het ene op het andere moment werd onze familie uit elkaar gerukt.³⁰⁵

De joden, ook de Belgische, begrepen dat er geen uitweg was, dat het moment gekomen was om zichzelf te behelpen. Wie kon, dook onder en verdween in de illegaliteit. Zowel volwassenen als kinderen. Hoe de kinderen deze onderduikperiode beleefden, komt aan bod in de volgende twee hoofdstukken.

³⁰² *Interview Johannes Blum met A.O.*, 09/07/2004, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 540, cassettes 770, 771, 772 en 773 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³⁰³ Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, 601-632; Loncin, *Geheime routes en netwerken*, 87-92.

³⁰⁴ *Interview Johannes Blum met E.A.*, 05/01/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 68, cassettes 021 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³⁰⁵ *Interview Johannes Blum met D.S.*, 11/03/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 78, cassettes 034 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

5. Het verhaal van het onderduikkind

Wat nu volgt is slechts een onvolledige weergave van alle informatie die de kinderen me aanreikten. Honderd uur interviewtijd valt moeilijk tot enkele pagina's te reduceren, maar het is niet mogelijk de gehele interviews op te nemen. Daarom geef ik de belangrijkste delen weer, de meest representatieve antwoorden komen aan bod.

Bij het opstellen van de volgende hoofdstukken werd duidelijk dat de ervaringen van de kinderen in vier groepen kunnen verdeeld worden. Doorheen de volgende hoofdstukken moet er rekening gehouden worden met kinderen die samen met hun gezin onderdoken, bij een gastgezin verbleven, geplaatst werden in een katholieke instelling of in een joodse instelling (de weeshuizen van het AJB).

De eerste groep heeft het geluk gehad om dicht bij hun eigen vader en/of moeder de oorlog door te komen. Ze hebben niet de angst gekend van een brutale en verscheurende scheiding zoals vele anderen die meemaakten. Maar ze hebben vaak in benauwde en benarde omstandigheden geleefd, meer dan de andere kinderen, en onder psychische en fysieke druk gestaan. In weinig werken wordt er aandacht besteed aan hen, zij die dag in dag uit in een kleine ruimte samenleefden met dezelfde familieleden en hetzelfde monotone bestaan van elke dag moesten trotseren.

Teitelbaum-Hirsch stelt dat de ervaringen van de kinderen die in een gastgezin werden opgenomen, die er vertroeteld werden, gedoopt werden en hun communie deden, niet te vergelijken vallen met het lot dat voorbehouden was aan kinderen die in een katholieke instelling geplaatst werden. Volgens Teitelbaum-Hirsch moest een kind in laatstgenoemde situatie een hele reeks problemen tegelijkertijd trotseren: 'De kinderen die net een scheiding, een naamsverandering hadden ondergaan en hun identiteit verloren, bevonden zich bovendien op totaal onbekend terrein. Het kind voelde zich onbeschermd en afhankelijk van de willekeur van personen die het niet altijd goed gezind waren. Het moest zijn verleden afzweren, breken met zijn herkomst en zich integreren in een nieuw leven. Een toestand die op elk moment een aanzienlijk integratievermogen vereiste. Het kind moest de schutkleur van zijn omgeving aannemen, vergeten en liegen om te overleven. Het verdriet verbergen dat voortkwam uit de scheiding die ervaren werd als in de steek gelaten worden, verworpen of verraden worden. Op geen enkel moment mag het de stilte van zijn isolement verbreken. Het moet stilhouden wie het is, zijn angst overwinnen net zoals de behoefte aan de

geruststellende en toegenegen aanwezigheid van zijn ouders.³⁰⁶ Teitelbaum-Hirsch maakt hier nogal een karikatuur, waar zeker waarheid in schuilt, maar ze gaat te veralgemenend te werk. Zoals ik nog zal aantonen, verliep de plaatsing bij een gastgezin niet altijd even vlot volgens het scenario dat Teitelbaum-Hirsch uitschreef. Een gezin staat niet meteen garant voor ‘vertroeteling’.

Ik trek zeker niet in twijfel dat er een verschil is tussen ‘gezinskinderen’ en ‘instellingskinderen’, maar dit onderscheid mag niet gelijkgesteld worden aan respectievelijk positief en negatief. Dat kinderen die in een instelling geplaatst werden, ergens de nestwarmte verloren, is waar. Men werd deel van een groter geheel, er was niemand meer die jou alleen persoonlijke aandacht gaf. Maar dat kan evengoed gelden voor kinderen die in een gezin terecht kwamen. De scheiding gold voor iedereen, of men die in een gezin of in een instelling moest verwerken, maakt niet altijd uit. Een naamsverandering maakte meestal deel uit van het leven van kinderen in een instelling, maar was zeker niet enkel hun ervaring. Kinderen in gezinnen moesten deze ‘identiteitsverloochening’ vaak net zo goed ondergaan. Iedereen moest zich opnieuw integreren, zich ‘de schutkleur’ van de omgeving aanmeten. Niet alle ervaringen die men in zo’n instelling opdeed waren negatief. Sommige kinderen ervoeren weinig heimwee, daar ze met vele kameraadjes konden spelen en een soort vakantiegevoel kregen. Alles was bijzonder afhankelijk van het veiligheidsgevoel dat men rondom het kind creëerde. Als er niemand in het gezin naar het kind omkeek, iedereen het verwaarloosde, dan zal dit kind meer getekend uit de oorlog gekomen zijn dan een kind dat samen met nog zestig andere kinderen samenleefde, maar veel affectie kende van die ene zuster, zich door zijn omgeving gewaardeerd voelde.

Het religieuze aspect kon voor problemen zorgen, maar vaak hoorde het gewoon bij het pakket en deed men eraan mee zoals al de anderen. Er werd ook aangedrongen op een katholieke opvoeding uit veiligheidsoverwegingen. Dit is geen aspect dat enkel gold voor kinderen in een instelling. Ook kinderen in een gastgezin werden hiermee geconfronteerd, zij het misschien in mindere mate. Een klooster of katholiek pensionaat of kolonie zal altijd wat meer doordrenkt geweest zijn van katholicisme dan een gewoon gezin dat de godsdienst belijdt. Dit alles kan thans niet voorspellen welke impact dit had op ieder kind afzonderlijk. Of men later al dan niet problemen had met de religieuze identiteit, hangt meer samen met persoonlijkheidskenmerken, de vooroorlogse situatie

³⁰⁶ Teitelbaum-Hirsch, *Tranen onder het masker*, 68.

en de mate van ‘indoctrinatie’ dan met de plaats waar men verbleef. Ik ga op deze problematiek betreffende religie dieper in op het einde van hoofdstuk 6.

Een vierde groep zijn de kinderen die in een joodse omgeving konden onderduiken en niet met een ander godsdienstig milieu te maken kregen. Althans niet diegenen die enigszins nog deelnamen aan het joods religieus leven of de traditie. Enkel de kinderen die in de AJB-tehuizen geplaatst werden, werden in de joodse religie grootgebracht.³⁰⁷ Voor hen speelde het religieuze element minder mee, maar ook zij moesten zich aanpassen aan een nieuw milieu, zonder ouders.

De situatie speelde een grote rol in hoe men zijn onderduik ervoer, hoe men daar nu aan terugdenkt en erover vertelt. Ook de leeftijd is hierbij een belangrijk element, maar daar kom ik op terug in deel IV wanneer ik het heb over de verwerking van de onderduik in het latere leven. Ik probeer hier waar nodig te signaleren in wat voor situatie het kind onderdook, in welke categorie men hem of haar kan plaatsen. Dit moet leiden tot een beter begrip van hun antwoorden.

In dit hoofdstuk wil ik de ‘zakelijke’ elementen schetsen van de onderduik. De emotionele kant van de zaak zal ik in hoofdstuk 6 belichten. Ik wil nagaan hoe men tot de onderduik overging. Van wie kreeg men hulp? Hoe werd deze voorbereiding en dan later het afscheid van de ouders door het kind ervaren? Wat herinnert het kind zich van de aankomst op het nieuwe adres? Moest men veel verhuizen? Hoeveel adressen deed men zo aan? Onderhield men contact met de ouders of andere familieleden? Hoe kwam dit contact tot stand, kwamen de ouders nog op bezoek? Hoe moeten we ons zo’n onderduik voorstellen? Welke activiteiten deed het kind? Ging het naar school? Ten laatste wil ik nog bekijken of er betaald werd voor het verblijf.

Hoewel elk geval individueel verschilt, tracht ik toch enkele algemene accenten te leggen.

5.1 Afscheid van de ouders, de voorbereiding

Er waren toch mensen die de oproepbrieven om te gaan werken ernstig wantrouwden. Zij zochten een min of meer veilige plek voor hun kinderen en indien mogelijk voor zichzelf. Dit viel in het begin moeilijk, omdat de georganiseerde onderduikhulp nog niet

³⁰⁷ Hellemans, *Zij die verloren zijn, zullen niet vergeten worden*, 25.

op volle toeren draaide en uitgebouwd was. Het was ook niet zo dat je gewoon het CDJ kon contacteren, het waren hun medewerkers die jou als ‘onderduikzoekende’ op het spoor kwamen omdat je ergens anders hulp had gevraagd.³⁰⁸ Sommigen hadden niet-joodse vrienden die hulp aanboden, anderen werden verrast door niet-joodse burens die hen aanspraken. Maar dit gebeurde weinig.

‘Men verstopte me in september 1942. Dat was in een pensionaat in Brussel dat ‘Mes Enfants’ heette. Het bestaat nu niet meer omdat het op het einde van de oorlog platgebombardeerd werd en alles en iedereen die er nog verbleef verwoestte. *Een katholieke familie die in onze straat woonde*, stelde voor aan mijn ouders om ons te versteken. Daar hebben we één nacht verbleven, maar dat was niet echt onderduiken. Maar één van hun dochters was leerkracht in dat pensionaat en zij stelde voor om ons daar te versteken. Zij zorgde ervoor dat ik leerling werd in die school, onder de naam Bizer. In de week was ik in het pensionaat, maar in het weekend was ik bij mijn ouders. De directrice was dus op de hoogte van mijn afkomst. Die familie kenden we eigenlijk niet, het waren ook zij die zich tot ons hebben gewend om ons te versteken. Ik weet wel dat ze zeer katholiek waren.’³⁰⁹

‘Ik had een vriendinnetje en haar familie heeft mij verstopt. **Zij waren niet-joden**. Mijn moeder zei dat ze een plaats ging zoeken om zich te verstoppen en dat ze mij dan zou komen halen. Maar ondertussen was er de grote arrestatie geweest in de Merodestraat. En ons restaurant lag daar. En ik verbleef toen nog bij de familie wiens huis schuin tegenover het onze lag. En de hele nacht hebben we lawaai gehoord en huilende baby’s. Ze gingen van huis tot huis. De moeder van mijn vriendin was blijkbaar van Lotharingen en die kon dus Duits praten. Toen de Duitsers bij haar kwamen, vroeg men haar of ze joden bij zich hield. En ze begon in het Duits te praten, ze zei: ‘Ik zou nooit joden bijhouden!’ Ze zijn niet binnengekomen. En ik lag daar samen in bed met haar dochtertje. Zo werd ik door haar gered, dankzij die moedige vrouw. Daar ben ik even geweest, de tijd die mijn ouders nodig hadden om zich te versteken.’³¹⁰

‘Ik kende hen niet. Maar het waren vrienden van Belgische vrienden van mijn ouders. Zij hebben met hun vrienden gepraat en zo werden zij gecontacteerd. Maar hoe dat in zijn werk ging weet ik niet.’³¹¹

Vaak kwam men via vrienden of kennissen in contact met het verzet of mensen die verzetsdaden stelden.

‘Op een dag heeft mijn moeder ons terug meegenomen naar huis (E. zat al kort verstopt in een klooster daarvoor). Ze had vrienden die hadden verteld dat hun kind verstopt werd door het verzet, bij een familie. Ze gaven ons het adres en zo kwamen we terecht

³⁰⁸ Inghelram, *Joodse kinderen opgevangen in een katholiek milieu*, 10-19. Ik verwees in deel III, hoofdstuk 1 (1.1.2) al naar de werking van de rekruteringsdienst van het CDJ.

³⁰⁹ *Interview Johannes Blum met A.W.*, 26/11/2001 en 05/12/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 345, cassettes 431 en 459 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³¹⁰ *Interview Johannes Blum met F.L.*, 11/10/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 661, cassettes 973 en 974 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³¹¹ *Interview Johannes Blum met M.S.*, 13/05/2002, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 374, cassettes 489 en 490 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

bij Père Bruno. De volgende dag kwam er een jongeman langs, het was Père Bruno zelf. Hij vertelde dat hij ons wou verstoppen, maar hij kon niet zeggen waar we zouden zitten. Mijn moeder ging uit noodzaak akkoord en al de volgende dag kwam hij ons ophalen. De schrik was nog sterker dan de wil om ons bij zich te houden, dus liet ze ons gaan.³¹²

Één keer vertelde iemand dat haar moeder actief was in het verzet. Zelf vertelde ze niet hoe ze zich voelde bij het afscheid, enkel dat ze zag dat het afscheid erg zwaar viel voor haar vader.

‘Het was mijn moeder die stappen begon te ondernemen. Zij zat in het verzet en wist dat er in Oudergem kinderen werden verstoppt, joodse kinderen, in een kinderopvang. Het adres weet ik niet meer. Mijn moeder zat in de afdeling bij Mevrouw Jospa, het CDJ. En mijn vader is er later ook bij gegaan, om kinderen te verstoppen. Dus mijn moeder vroeg aan mijn vader of hij me naar dat klooster wou voeren waar die opvang was, dat was in ’42, wanneer precies dat weet ik niet. Dat deed hij dan, maar toen hij daar aankwam, kon hij het niet over zijn hart krijgen om mij achter te laten. Maar mijn moeder wou echt dat ik daar heen ging, omdat ik teveel praatte. Ik was een gevaar, ik zou hen verraden. Dus het was mijn moeder die me terug naar het klooster voerde. En daar heeft men mij meteen in quarantaine gestoken. Omdat er ziektes heersten en vlooien waren. Ik weet nog dat mijn vader me meteen is komen bezoeken, dat was de laatste keer dat ik hem gezien heb. Het was zo’n grote dubbele deur, en daarvoor hing een groot bruin gordijn. Maar hij mocht eigenlijk niet naar me toe komen, dus schoof hij dat gordijn wat opzij, zodat ik hem kon zien staan terwijl hij naar me keek. En dat is het laatste beeld van mijn vader (kreeg een krop in haar keel). Hij mocht niets tegen me zeggen, me niet in zijn armen houden. Ik kon enkel zien dat hij naar me keek vanachter dat gordijn en ik zag enkel zijn gezicht en hij hilde.³¹³

Het afscheid, de scheiding van de ouders verliep bij iedereen anders. Waarschijnlijk is het voor de verwerking van de pijnlijke scheiding voor het kind van groot belang geweest of het wel of niet was voorbereid op de onderduik. Zelfs een goede voorbereiding nam overigens de bittere ervaring, het gevoel plots van de ouderliefde beroofd te zijn en neergeplant te worden in een volstrekt ongekende omgeving niet weg. Door de voorbereiding kon iets verzacht worden, kon er al wat begrijpelijk gemaakt worden. Leeftijd speelde hierbij een rol. Hoe ouder het kind, hoe beter men de noodzaak kon uitleggen.³¹⁴

‘Er was maar één probleem, ze wilden me accepteren, maar enkel als mijn naam niet R. was. Dus heeft mijn vader me een andere naam gegeven. Hij zei me dat ik vanaf die dag die naam moest aannemen. Zo werd ik verborgen. Ik moest vergeten dat ze bestonden, waar we hadden gewoond. Hij zei me dat moeder en hij me wel zouden komen bezoeken als dat kon in het pensionaat. Ik mocht soms naar huis komen, maar hij zei me

³¹² *Interview Johannes Blum met E.A.*, 05/01/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 68, cassettes 021 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³¹³ *Interview Johannes Blum met M.B.*, 29/01/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 254, cassettes 329, 325, 331 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³¹⁴ Evers-Emden, *Geleende kinderen*, 115

dat ik moedig moest zijn want dat als we samen zouden blijven we dan zeker zouden sterven. En dus moest ik alleen gaan. Ik begreep niet wat er gebeurde.³¹⁵ (E. werd in 1932 geboren en was toen 10 jaar).

‘Mijn moeder heeft me niet gezegd dat we gingen onderduiken, ze zei dat we van huis gingen veranderen. Ik was ook nog heel klein. Dat zijn dingen die men zich niet kan herinneren. Die weet men niet meer.³¹⁶ (S. zat onder andere even samen met haar moeder op een zolderkamer verstopt).

Ook de vooroorlogse situatie maakte verschil in het aanvaarden van de nieuwe situatie.

‘Mijn ouders, tja die bekommerden zich zoals altijd niet om mij. Die waren er niet. In dat opzicht was mijn tijd in het weeshuis een goede voorbereiding op de periode die daarop volgde, tijdens de oorlog. Als je altijd al verwaarloosd bent geweest en geen familie hebt die zich over je ontfermt... Het ging zelfs beter met me tijdens de oorlog, **het was de eerste keer dat ik een thuis kreeg**. (na een lange periode in het weeshuis woonde V. even bij haar moeder en diens nieuwe vriend)

Waarschijnlijk zei ze gewoon dat zij joods was en ik dus ook en dat het nodig was dat ze me verstopten. Ze hebben het me toch op één of andere manier gezegd. Alleszins ben ik het te weten gekomen in '42 waardoor ik toen ook wist dat ik zelf een joodse was. Ik weet nog dat ik zelf het idee aanbracht om me te versteken bij Meneer en Mevrouw Lanzer (?), omdat ik daar af en toe langsging en daar dan een kerstboom zag staan en ik het daar zo leuk vond. En Mevrouw Lanzer heeft onze vraag geaccepteerd.³¹⁷

‘Mij hebben ze geplaatst in een soort preventorium. Voor kinderen die tbc hadden, in Flobecq. Dat is in de buurt van Ath. Ik werd daar heen gebracht door vier mensen, mijn ouders en mijn oom en tante. Dat herinner ik me, dat ze dat deden. Maar dat was niet geheel ongekend voor mij omdat ik al in dat kinderdagverblijf had gezeten, die crèche. Dus in mijn geest moet ik gedacht hebben dat mijn moeder weer te ziek was om voor me te zorgen en dat ik daarom naar dat preventorium moest. Dus ik denk dat ik dacht dat het voor die ziekte was en niet voor de oorlog of dat ze me echt verstopten, ik denk niet dat ik dat besepte.³¹⁸

Bij enkelen werden er nog enkele woorden gesproken bij het afscheid die voor altijd een indruk nalaten op het kind. Woorden die men nooit is vergeten.

‘Ze zei ons dat we ons best moesten doen om joods te blijven en ze omhelsde ons.³¹⁹

‘En dan heeft dokter Dexters ons allen geplaatst. Hij heeft mijn moeder geplaatst in een huis in Bilzen. Mijn broer bij monniken in Rekem. En mij bij Zusters in Gellik. Dit is zeer persoonlijk, maar mijn moeder zei me toen: ‘Mijn kindje, vergeet nooit dat je joods

³¹⁵ *Interview Johannes Blum met E.R.*, 07/02/2000, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 201, cassettes 250 en 248 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³¹⁶ *Interview Johannes Blum met S.W.*, 29/07/2004, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 541, cassettes 772, 773, 775 en 776 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³¹⁷ *Interview Johannes Blum met V.G.*, 23/06/1998 en 19/11/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 95, cassettes 065, 066, 060 en 067 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³¹⁸ *Interview Johannes Blum met M.B.*, 27/03/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 267, cassette 350 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³¹⁹ *Interview Johannes Blum met I.T.*, 03/02/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 71, cassettes 024 en 016 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

bent.’ Voor een klein kind en een moeder die haar kind verlaat, zijn dat ‘des parolles en feu’, dat is iets heiligs, heiligs, heiligs.³²⁰

B.K. vertelde dat ze helemaal van niets wist, dat alles pas na de oorlog duidelijk werd. Hier was van voorbereiding of afscheid geen sprake geweest.

‘Ik wist niet waar mijn ouders waren of wat hen overkwam. Natuurlijk vroeg ik me af waarom we van elkaar gescheiden waren. Ik vroeg voortdurend wanneer mijn ouders en mijn twee broers zouden komen. Men zei me steeds dat ze gauw zouden komen. Het duurde en het bleef maar duren. Het heeft enkele jaren geduurd voor ik wist dat ze gedeporteerd werden.’³²¹

Welke processen er door de scheidingen in gang werden gezet, hoort bij de emotionele ervaringen en bespreek ik in het eerste punt van hoofdstuk 6.

5.2 Herinneringen aan de aankomst op het nieuwe adres

Met het nieuwe adres bedoel ik het ‘hoofdadres’, daar waar het kind het langst verbleef of de plaats die het kind zelf als hoofdadres beschouwde.

De antwoorden op deze vraag zijn zo veelvormig dat ik er een aantal hieronder zal citeren om er zo enigszins een beeld van te krijgen.

‘In St.-George gingen we naar de kolonie. Soeur Alfonsine en Soeur Véronique moesten voor ons zorgen. Ze lachten veel en gaven ons echt meteen veel vertrouwen. Ze gaven ons onmiddellijk te eten, dingen die ik niet kende, maar het smaakte me. Er waren dus nog joodse kinderen maar dat wisten wij niet. Officieel wisten we dit pas later, maar eigenlijk herkenden we elkaar wel aan de eetgewoonten, omdat we veel van dat eten niet kenden en dan herken je diegenen voor wie het ook vreemd is.’³²²

‘En dan is er een vrouw me komen halen. Ik weet niet hoe ze heette, maar zij heeft me weggebracht en gezegd dat ik tegen niemand mocht zeggen dat ik joods was. Ik werd naar het Institut de Notre Dame du Bon Conseil gebracht. De Moeder Overste riep me bij haar. Ze zei me dat ze me verstaken voor de Duitsers en dat ik me als een katholieke moest gedragen. Ik moest dus ook lessen volgen. Ik mocht van haar ook niet communiceren met mijn ouders of broer, die in een ander instituut op het platteland zat. Men zei me gewoon dat het oorlog was en dat ze me moesten redden. Meer wist ik niet, ook niet van mijn ouders. Ik moest niets weten en gewoon zwijgen om mezelf te redden.’³²³

³²⁰ *Interview Johannes Blum met S.F.*, 18/08/2003, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 468, cassettes 663 en 673 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³²¹ *Interview Johannes Blum met B.K.*, 09/12/1997, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 64, cassettes 015 en 016 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³²² *Interview Johannes Blum met E.A.*, 05/01/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 68, cassettes 021 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³²³ *Interview Johannes Blum met E.R.*, 07/02/2000, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 201, cassettes 250 en 248 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

‘Er kwam bij ons thuis een dame van het CDJ. Ik maakte met haar een treinreis en ze bracht me naar een home. De directrice heette mevrouw Van Haelen. Het gebouw bestaat nog steeds. Alles verliep relatief goed. We waren met een groepje kinderen, we hadden een beetje het gevoel dat we op kamp waren. Er was ook een schooltje voorzien.’³²⁴

‘Ik weet niets meer van het moment dat ze me verlieten, zelfs niet wat ze nog tegen me zeiden. Ze hebben ons gedropt bij mensen die we nog nooit gezien hadden. Maar de ontmoeting verliep heel goed. Hij was een grote en sterke man. Hij had een goed gezicht. Zijn beroep was conducteur op de tram. We noemden hen tante en oom, en zij was van Hollandse afkomst. Zij had een zeer streng uitzicht en ik had in het begin wel schrik van haar, maar het waren enorm lieve mensen met een enorm groot hart. Zij nam mijn zus in haar armen, en ze namen ons mee naar de tuin. En ze lieten ons een klein konijntje zien. Dat beeld heb ik nog.’³²⁵

‘Ik weet niet meer wanneer Rachel me kwam halen, maar het was Madame Brodère die me naar Cul-des-Sarts heeft gebracht. Daar was een kasteel waar men sigaretten maakte en we waren daar met zestig joodse kinderen. Heel de weg daar naartoe heeft Madame Brodère gezegd dat ik vanaf dan Isabelle Lebrun heette.’³²⁶

‘Ja, die familie was heel warm. Dat was het andere uiterste. Het was daar erg goed om te zijn. We behoorden echt tot de familie. Toen we daar aankwamen, hadden we heel veel honger. En ze hadden veel eten klaargezet, waar we zoveel van mochten eten als we wilden. Dat was echt het tegenovergestelde van die andere familie.’³²⁷

‘Dus mijn zus en ik werden verstoppt in Herstal. Zij heetten Franques. We gingen daar met de tram heen. Niet alleen, zij is ons komen ophalen. Ze was al eens langs geweest om kennis met ons te maken. En zij kwam ons bezoeken samen met de vrouw van de man waarmee mijn vader samenwerkte, Meneer en Mevrouw Despiegelaer. En enkele dagen later werden we door haar opgehaald en zijn we met haar vertrokken. En normaal gezien ging het alleen wij tweeën zijn, maar het draaide de verkeerde kant op. Moeder werd bijna gearresteerd op haar werk. (...)De volgende dag keerde ze niet terug naar haar werk. Ze had schrik dat ze haar zouden komen halen thuis omdat ze niet op haar werk verscheen. Dus in het weekend zijn Meneer en Mevrouw Franques naar haar toe gegaan. En hij stelde voor dat ze bij hen terecht kon, zodat we samen konden zijn.’³²⁸

‘En enige tijd later zijn mijn ouders mij komen ophalen om mee te gaan naar het platteland. Dat was in de beurt van Rixensart. Dat was bij mensen die hen verstoppten. Ze hadden daar een kleine kamer. En daarna zijn we naar Genval gegaan. Daar zaten ze recht tegenover de Kommandantur. Dat was een Engelse dame die hen verstoppte. En die deed echt alles voor mijn ouders. Als er gevaar dreigde, dan werden ze gewaarschuwd en dan konden ze zich in de bossen verstoppen.

Toen was ik nog even bij mijn ouders, maar ze hadden een manier gevonden om me in een klooster te verstoppen. In Genval, bij de zusters van de ‘Notre Dame des Anges’. Dat waren Franciscanessen. Daar kreeg ik een valse naam: Fanny Martin. Ze gaven me een

³²⁴ Interview Johannes Blum met R.G., 10/04/2000, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 220, cassette 272 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³²⁵ Interview Johannes Blum met R.B., 13/02/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 257, cassettes 333 en 334 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³²⁶ Interview Johannes Blum met B.S., 22/10/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 335, cassettes 416, 417 en 460 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³²⁷ Interview Johannes Blum met J.S., 30/04/2003, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 446, cassettes 617 en 618 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³²⁸ Interview Johannes Blum met A.J., 20/09/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 652, cassettes 959 en 960 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

kleine medaille met daarop de Heilige Thérèse Martin. En ze zeiden dat ze me zou beschermen en dat ik daarom Martin moest heten.³²⁹

5.3 Hoeveelste adres? Andere adressen?

Veel kinderen moesten geregeld van adres wisselen. Vaak wist men niet eens hoeveel keer precies of had men geen idee meer van al de namen en adressen. Een bepaald gevoel, een herinnering aan de sfeer daar, is vaak het enige dat de respondenten nog konden oproepen. Vaak omdat men slechts kort op bepaalde adressen verbleef en geen band opbouwde met de hulpverleners; dat gebeurde pas als men op het ‘hoofdadres’ aankwam of ergens toch enkele maanden verbleef. Vaak werden kinderen verplaatst om veiligheidsredenen of omdat de onderduikverleners geen joden meer durfden opnemen in hun gezin, uit angst voor de repercussies. Soms moest een kind een tijdje weg, maar kon het af en toe terugkeren naar het ‘hoofdadres’.

‘In 1943 ben ik in Wezembeek terecht gekomen. Daarvoor heb ik op veel verschillende plaatsen verbleven. Ik heb het Vlaamse koppel later nog een keer gezien. De man was zo’n typisch Vlaamse boer met een pet. Daarna heb ik niet meer van hen gehoord.’³³⁰

‘Toen de oorlog begon zat ik in dat weeshuis. Daarna kon ik even terecht bij mijn moeder, maar kort daarop moest ik onderduiken bij de Lancers. Dat was mijn eerste echte versteekplaats, bij Marraine. Ik ging toen naar een katholieke school. (...) Maar het werd te gevaarlijk. Dus na een jaar kreeg ik weer een andere plaats om naartoe te gaan. Het was een dame die me kwam ophalen. Zij bracht me naar een instituut op de Boulevard Clovis, waar ze ook woonde. Daar heb ik enige tijd moeten wachten op een andere verstopplaats. Dan ben ik een tweetal weken gaan inwonen bij een familie in de buurt van Charleroi. Het was er zeer aangenaam, ik kreeg er goed te eten, maar ik ben er niet gebleven. Dan ben ik naar een religieus pensioonaat gegaan in Chimay, dat tegelijkertijd ook een vakantiekolonie was. (...) Op een dag kreeg ik daar bezoek van Michel Moerenhout, de zoon van een vriend van mijn moeder uit het verzet, Fons Moerenhout. Ik vertelde hem mijn grieven over dat pensioonaat en gaf hem een kaartje mee waar alles opstond. Madame Moens is me dan komen halen. Zij werkte samen met het CDJ. Ik heb één nacht bij haar geslapen. Ze zei me dat het zeer gevaarlijk was wat ik gedaan had en dat ik dat geen tweede keer meer mocht doen. Ik woonde tussen deze en de volgende plaats weer even bij mijn moeder. Maar dat was zeer gevaarlijk. In september ging ik dan naar het pensioonaat van ‘De Diensters van Maria’, in Erps-Kwerps. Persoonlijk heb ik daar goede herinneringen aan (...) In de vakantie kon ik wel altijd terugkeren naar Marraine. (...) Op een bepaald moment werd het ook te gevaarlijk om in dat pensioonaat te verblijven. Men heeft me dan geplaatst in een familie, een koppel met een kleine baby. (...) Ik was toen twaalf en kon al babysitten op het kindje. Ik deed er ook allerhande huishoudelijke taken, ik weet nog dat ik daar niet gelukkig was. Toen ik over de bevrijding hoorde, ben ik terug naar Marraine gegaan.’³³¹

³²⁹ Interview Johannes Blum met F.L., 11/10/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 661, cassettes 973 en 974 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³³⁰ Interview Johannes Blum met B.K., 09/12/1997, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 64, cassettes 015 en 016 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³³¹ Interview Johannes Blum met V.G., 23/06/1998 en 19/11/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 95, cassettes 065, 066, 060 en 067 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

‘Op een dag zei mijn vader dat ik bij een dame zou gaan wonen. Het was veiliger. Zij was de huishoudster van een vriend van mijn vader. Ik herinner me dat er een razzia in de buurt was. De dame en haar dochter gingen naar buiten, sloten de deur en zeiden dat ik niet mocht bewegen. Vanaf dan had de familie veel meer schrik en wilden ze niet langer voor me zorgen. Ik werd bij een andere familie ondergebracht. Ik herinner me noch hun naam, noch hun woonplaats. Ze waren zeer onvriendelijk, zelfs antisemitisch. Ik ben er niet lang gebleven. Mijn ouders vonden een familie voor me op het platteland, bij de familie Nepkens op een kleine boerderij. Daar had ik het relatief goed. Ik sliep alleen op een kamertje apart. Er was een dochtertje waar ik voor zorgde. Ik hoedde de schapen, gaf de kippen eten,... Mijn moeder was ongerust en wou me daar niet laten. Via een leraar hebben mijn ouders een ander gezin voor me gevonden. Dat was dus de vierde plaats. Op het moment van de bevrijding verbleef ik daar.’³³²

‘Het jongste meisje van die katholieke familie heeft me verraden bij de Duitsers. De politiecommissaris heeft naar de directrice gebeld om haar dat te melden en mijn oom (hij was een joodse Belg) is mij meteen komen halen en heeft mij meteen naar ‘Les Filles de la Providence’ in Doornik gebracht, een ander pensionaat. De directrice kwam bij mij om me te vragen wat er tussen haar en mij gebeurd was. Ik wist natuurlijk van niets. Zij was ongeveer 16 of 17 jaar en ik denk dat ze uit geldzucht mij verraden heeft. Ik denk dat men haar gewoon eens vertelde dat ze makkelijk geld kon verdienen door joden te verraden en dat ze daar weinig over nagedacht heeft. Ze wist van mijn joodse afkomst en zo was de stap makkelijk gezet. Ze heeft ook enkel mij verraden en niet mijn ouders. Ik geloof niet dat ze wist wat voor consequenties haar beslissing had. Ik denk niet dat ze zich bewust was dat ze vele mensen in gevaar bracht daardoor. Ik weet nog dat ik het heel leuk vond om elke dag mijn nichtje te zien in die tweede verblijfplaats. Haar naam was ook A. en omdat dat moeilijk voor iedereen, ben ik van naam veranderd, het werd Lily of Liliane. En mijn achternaam werd Lebrun, naar een meisje dat bij mij in de klas zat.’³³³

5.4 Contact met ouders of andere familieleden

Uiteraard was elk contact met (vooral) de ouders van grote waarde voor het kind. Men hechtte veel belang aan hun bezoeken, men keek er lange tijd naar uit.

Relatief veel ouders kwamen in de beginfase van de onderduikperiode hun kind nog opzoeken. Dit was vaak erg gevaarlijk en daarom gebeurde het ook niet frequent. Dat de kinderen er veel betekenis aan hechtten blijkt uit het feit dat ze het zich vrij goed kunnen herinneren, ook als ze jong waren.

‘We waren zeker afgezonderd van onze moeder, maar ze kwam ons daar wel enkele keren opzoeken, maar dat was niet vaak. De andere kinderen kwamen meestal uit rijke families en zij gingen in het weekend naar huis. Het was een moeilijke tijd, maar het

Documenten).

³³² Interview Johannes Blum met R.G., 10/04/2000, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 220, cassette 272 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³³³ Interview Johannes Blum met A.W., 26/11/2001 en 05/12/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 345, cassettes 431 en 459 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

klooster lag niet ver van Brussel. Onze moeder kon ons dus af en toe bezoeken. Maar we begrepen de situatie wel, dat het gewoonweg niet anders kon, ook al waren we nog vrij jong.³³⁴

‘In die maanden kwam mijn moeder me opzoeken. Ze kwam dan vertellen over de arrestaties van andere mensen uit de buurt, ik weet daar eigenlijk niet veel meer over, of ze zenuwachtig was of gewoon deed.’³³⁵

‘Mijn moeder is me een paar keer komen opzoeken. Wat heel gevaarlijk was en ook strikt verboden. Maar als ze kwam dan was dat de gelegenheid voor een zeer levendige discussie. Maar niet over het religieuze aspect (V. werd gedoopt zodat ze naar een katholieke school kon gaan toen ze bij haar onderduikers verbleef). Marraine verweet haar dat ze iedereen in gevaar bracht door langs te komen. Dat was inderdaad ook zeer gevaarlijk. En dan nog op de plaats langskomen waar het kind verstopt was, was zeer gevaarlijk. Het contact moest echt verbroken worden.’³³⁶

‘Ja, één keer zijn ze me nog komen bezoeken en dan brachten ze lekkere dingen mee die ik graag mocht. Maar de week erna kwamen ze niet meer, ze waren opgepakt. Meteen daarna. Waarschijnlijk bij die grote arrestatie. Ze vertrokken samen met mijn zus. Ze vertelden me niet wat er gebeurd was, ze hebben me niets gezegd. Maar ik voelde het aan, denk ik, ik wist dat er iets gebeurd was. Als kind merk je wel dat er iets mis is, er mankeert iets, maar je hebt ook nog de capaciteit om gewoon verder te spelen. Maar je voelt het aan.’³³⁷

‘Mijn vader heb ik in heel de oorlog niet gezien, maar mijn moeder kwam ons wel van tijd tot tijd opzoeken. Ik heb ook een foto van haar met mij in Beloeil. Ik weet nog dat ze later vertelde dat het een hele expeditie was voor haar om naar daar te komen. De eerste keer dat ze naar ons toekwam, passeerde ze voor mij en ze herkende me niet eens, dat was wel heel erg toen. Ze keek wel even naar mij, maar ze herkende me niet. Dat was een schok voor mij. Later hebben ze me dat verteld.’³³⁸

Het kwam ook voor dat een tante, nonkel of een kennis kwam kijken als de ouders zelf niet meer in staat waren te gaan kijken hoe hun kinderen het stelden.

‘Ze zeiden dat het slechts voor enkele weken was. Mijn vader zou me de zondag komen bezoeken. Hij is inderdaad drie à vier keer geweest. Daarna kwam mijn nonkel, dan eens mijn tante. Mijn vader kon zagezegd niet komen, maar ik wist wel beter.’³³⁹

‘Er was een dame, een verkoopster, die mijn vader aanraadde om mij, mijn broer en zus te versteken. In een pensionaat. En daar zijn ze me komen bezoeken. Ik zat daar met

³³⁴ *Interview Johannes Blum met E.A.*, 05/01/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 68, cassettes 021 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³³⁵ *Interview Johannes Blum met D.S.*, 11/03/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 78, cassette 034 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³³⁶ *Interview Johannes Blum met V.G.*, 23/06/1998 en 19/11/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 95, cassettes 065, 066, 060 en 067 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³³⁷ *Interview Johannes Blum met M.L.*, 25/01/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 253, cassettes 326 en 329 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³³⁸ *Interview Johannes Blum met J.G.*, 13/06/2002, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 384, cassette 507 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³³⁹ *Interview Johannes Blum met R.M.*, 05/08/1999, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 171, cassettes 207, 210 en 214 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

mijn zus. In St. George. Maar hoe die zusters heetten weet ik niet. Mijn ouders zijn me dus één keer komen bezoeken. En ze hadden een kleine pop mee in een kartonnen doos. Mevrouw Delcourt kwam ons ook bezoeken. Dat was die vrouw waar mijn vader raad was gaan vragen.³⁴⁰

Evers-Emden vermeldt dat in haar groep respondenten er een enkele keer een geval was waarin de onderduikouders het gevaar trotseerden en met het onderduikkind naar het adres van de ouders trokken.³⁴¹ Dat de onderduikouders het kind vergezelden, kan als grote uitzondering beschouwd worden, want in deze groep respondenten werd een gelijkaardig voorval nooit verhaald. Wel vertelden een aantal kinderen dat ze geheel alleen de gevaarlijke expeditie ondernamen om de ouders op hun onderduikadres te bezoeken.

‘Ik ben op een moment heel alleen mijn ouders gaan bezoeken. Men had mij duidelijk gezegd welke treinen en trams ik moest nemen. Ik had toen de ogen van een lynx en zag heel ver en als ik in de verte zag dat er mensen gefouilleerd werden en met gespreide armen stonden, hield ik me altijd zeer dicht bij de conducteur. Die keer was het dus zo en ik gaf de man een duwtje in de rug en die begreep meteen dat ik joods was omdat het toen geweten was dat veel mensen bij het spoor in het verzet zaten. Hij vertraagde en ik kon van de nog rijdende tram springen, ik had dus altijd veel geluk dat ze me begrepen en dat ze mij nooit verraden hebben. Dat gebeurde vaak op mijn weg van Oudergem naar Vorst. Dat heeft zo enkele maanden geduurd; ik denk dat ik vijf of zes keer een bezoekje kon brengen aan mijn ouders. Dat ging allemaal goed, ik liet zien waar ik mee bezig was, moeder verstelde mijn kleren omdat ik groeide en maar één kleedje had. In het pensionaat had ik mijn blauw uniform, maar dat kleedje betekende ergens mijn vrijheid, tegen het regime van het pensionaat in, dus ik wou dat zeker aandoen als ik buiten ging.³⁴²

‘Ik had in die tijd af en toe telefonisch contact met mijn broer. De zondag gingen we beiden naar onze ouders. Op een dag stonden we voor een gesloten deur en we wisten beiden wat dat betekende. Mijn ouders waren heel vaak verhuisd en ze zochten zelf die onderduikadressen.³⁴³

Met sommige ouders was er enig briefcontact mogelijk. Dit contact was vaak erg broos en moest dikwijls afgebroken worden als de situatie gevaarlijker werd.

‘Ik correspondeerde met mijn ouders. Maar zij moesten zich nu ook verstoppen, omdat ze ook verraden werden. Ja, iedere week kon ik schrijven. Ik stuurde die naar Elzenberg, maar op een ander adres en die mensen bezorgden die dan aan mijn ouders, en omgekeerd. Dus iedere week had ik post.³⁴⁴

³⁴⁰ *Interview Johannes Blum met A.P.*, 19/04/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 604, cassettes 880, 881 en 885 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³⁴¹ Evers-Emden, *Geleende kinderen*, 120.

³⁴² *Interview Johannes Blum met E.R.*, 07/02/2000, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 201, cassettes 250 en 248 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³⁴³ *Interview Johannes Blum met R.G.*, 10/04/2000, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 220, cassette 272 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

‘Op een dag hebben ze me gezegd dat ze dus niet meer langskwam en dat ik haar brieven moest schrijven. Ik was acht jaar toen, acht en een half. En zij schreef me ook brieven, dat blijkt ook uit mijn brieven aan haar waarin staat: ‘in je vorige brief schreef je.’³⁴⁵

5.5 Activiteiten tijdens de onderduik

Veel volwassen onderduikers zijn in geen jaren buiten gekomen, maar dat was minder het geval bij de kinderen. Zij hoefden nog geen identiteitspapieren te hebben en het was haast onmogelijk een kind altijd binnen te houden. Als het kind in een gezin verbleef, betekende het meedoen met de activiteiten van het gezin een stuk normalisatie. Het kwam de verhoudingen in het gezin ten goede.³⁴⁶ Wanneer het kind in een instelling verbleef, deed het gewoon mee met de andere niet-joodse kinderen om niet op te vallen, zowel op vlak van schoolgaan, als op vlak van religie. Dat het kind dat in een gezin leefde soms gezien werd als goedkope werkkraft, maakte dat de onderduikperiode vaak als negatief werd ervaren. Men werd een deel zijn echte ‘kinderjaren’ ontnomen.

‘Madame Barnavol breide kinderkleertjes, ik breide de mouwen. Op tijdstippen dat er geen school was, kon ik naar buiten. Ik deed het onkruid uit in de tuin. Ze had ook een heel grote bibliotheek. Ik mocht niet meer naar school gaan zoals alle joodse kinderen. Mijn lerares had me op één of andere manier opgespoord en kwam me regelmatig les geven. Ze vond me één van haar beste leerlingen en ze wou dat niet opgeven. Na enkele weken kwam ze niet meer. Madame Barnavol had haar te veel ontmoedigd. Madame Barnavol vertelde onzin zoals bijvoorbeeld dat mijn lerares enkel kwam om mijn ziel te redden.’³⁴⁷

‘Ik werkte wel, ik deed de was en werd daarvoor betaald. Ik was amper negen jaar. Mijn zus weende de hele tijd.’³⁴⁸

‘Maar ik denk niet ik opgehouden ben met een gewoon leven te leiden daar. Ik ging naar school, waar ze in het Frans les gaven.’³⁴⁹

‘Ik volgde enkele lessen ja. Het was een internaat. Ik volgde ook godsdienstles en iedere ochtend moesten we ook naar de mis.’³⁵⁰

³⁴⁴ Interview Johannes Blum met A.W., 26/11/2001 en 05/12/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 345, cassettes 431 en 459 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³⁴⁵ Interview Johannes Blum met L.W., 29/04/2002, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 370, cassettes 484 en 485 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³⁴⁶ Evers-Emden, *Geleende kinderen*, 121.

³⁴⁷ Interview Johannes Blum met R.M., 05/08/1999, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 171, cassettes 207, 210 en 214 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³⁴⁸ Interview Johannes Blum met I.T., 03/02/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 71, cassettes 024 en 016 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³⁴⁹ Interview Johannes Blum met M.L., 25/01/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 253, cassettes 326 en 329 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³⁵⁰ Interview Johannes Blum met F.L., 11/10/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 661, cassettes 973 en 974 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

‘Op een dag was ik in de klas. En men zei me dat de juf verloofd was met een Duitsers. En ik herinner me dat ze aan het vertellen was over de paus, maar de paus dat stond voor mij gelijk aan het goed, en de Duitsers dat was het slechte. En ik zei: ‘Maar mevrouw, hoe durft u over de paus te praten als u verloofd bent met een Duitser?’ Ze zei ‘Penders!’ , dat was mijn valse naam toen. Ze zei dus dat ik moest nablijven. Ik moest op mijn knieën gaan zitten en ik weet goed dat mijn achterste enorm gezwollen was die dag. Maar toen ik op de koer kwam, feliciteerden enkele leerlingen me dat ik zoiets had durven zeggen, tegen de Duitsers. Ik werd onthaald als een heldinnetje.’³⁵¹

‘Ik werd verstoep in Malhonne, in een Instituut van de ‘Frères Chrétiens’, die een enorme reputatie hadden. Het was ook een lyceum en er werden ook lessen in architectuur gegeven. Daar zaten ook de kinderen van de gegoede families van België samen, het was een internaat. Ze kwamen van over heel België. Ik werd ingelijfd bij de huishoudploeg. Ik werkte van zes uur ’s ochtends tot acht uur ’s avonds. Ik waste af, kuiste en deed vele andere zaken. Dat deed ik tot maart ’43.’³⁵²

‘Maar ik ging daar niet naar school, ik werkte daar. Ik kreeg er 150 frank per maand voor het geleverde werk. Ik kuiste. Alles. Het hele kasteel, de grote zalen. Ik hielp ook bij het eten geven aan de kinderen. Verzorgde de zieke kinderen.’³⁵³

‘Nee. Het leven was zeer monotoon daar. We stonden op, wasten ons en kleedden ons aan, aten, dan was er de mis, die ondraaglijke lange mis. Dan begonnen de lessen, middagmaal en dan een zeer lange wandeling in de velden en dan de middaglessen. Soms nog eens bidden en dan aten we. Dan moesten we nog ons huiswerk maken en dan gingen we slapen. Het weekend was niet erg lang, dat was enkel de zondag. Maar ik herinner me niet wat we die dag dan deden of in de vakantie. Waarschijnlijk was dat vrij saai.’³⁵⁴

Het gebeurde minder frequent, maar kinderen die samen met hun ouders onderdoken voor een korte of lange periode, moesten wel uren stil zitten, zwijgen en zichzelf bezighouden met geluidloze activiteiten.

‘De moeders probeerden ons eten te maken met wat we hadden. De vaders lazen en verveelden zich. We hadden de ‘Brusseler Zeitung’ die ze iedere dag kregen. Ikzelf had ook een kist met schoolboeken, ik vraag me nog steeds af hoe die daar kwamen. Ik bereidde me voor op een examen dat mijn eindexamen in het middelbaar zou vervangen. Zodat ik daarna naar de universiteit kon. Dus ik werkte. Elke dag studeerden we alsof we naar school gingen. We deden alles, Latijn, Grieks, ... alles, alles, alles. En ik zorgde dat mijn zus en dat andere meisje ook hun huiswerk deden. Het was zoals op school. Ja, dat was vrij gestructureerd, we hadden een klok. En we studeerden ons aantal uren. En ik moet zeggen, dat die twee later op school in het derde middelbaar

³⁵¹ *Interview Johannes Blum met S.F.*, 18/08/2003, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 468, cassettes 663 en 673 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³⁵² *Interview Johannes Blum met A.O.*, 09/07/2004, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 540, cassettes 770, 771, 772, 773 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³⁵³ *Interview Johannes Blum met B.S.*, 22/10/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 335, cassettes 416, 417 en 460 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³⁵⁴ *Interview Johannes Blum met A.W.*, 26/11/2001 en 05/12/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 345, cassettes 431 en 459 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

terechtkwamen en zelfs voor zaten op de rest van de klas. Ze kenden alles perfect. Die lessen vonden plaats in één van de kamers.³⁵⁵

‘Er waren enkele uren dat ik me mocht bewegen op de mansarde. Er waren nog mensen aanwezig in dat gebouw en die mochten niet weten dat wij daarboven verstopt zaten. Mijn ouders hadden een bed en ik sliep op de tafel. Er was weinig plaats, en ik speelde af en toe soldaatje met nog een andere jongen. We mochten niet veel bewegen. Enkel ’s ochtends mochten we buiten, dan gingen we naar het appartement van Van De Kelen, omdat het anders zou opvallen dat we op de mansarde leefden. Als we dan zouden rondlopen, dan zouden ze ons zeker horen, de mensen die onder ons woonden. Het enige plezier dat ik had was naar buiten kijken. (...)

Wat deed u dan de hele dag?

Goh, ik kon daar wel spelen, op het koertje. Ik had ook een kleine tuin, waar ik van alles liet groeien, bonen en van die dingen. Alles wat maar wilde groeien. En ik kreeg les van Dr. Rosner, die gaf me zelfs huiswerk. En het is dankzij hem dat ik nog meekon op school na de oorlog, ik moest geen jaren overdoen. Toen ik op het college aankwam, was de leerkracht zelfs verbaasd dat ik zover stond.³⁵⁶

‘Eens we daar waren, kwamen we niet meer buiten. Ook niet als het mooi weer was. De burens wisten ook niet dat wij daar zaten. We waren echt verstopt. Dat weet ik nog goed, dat we ons niet teveel mochten rondbewegen, niet roepen en tieren of zo. Ik was toen zeven jaar. Maar ik was een kalm kind en ik had één pop en wat stof om haar aan te kleden en daar speelde ik mee.

Als we geloofden dat er Duitsers in de straat waren, moesten mijn zus en ik ons achter een kast verstoppen en mijn vader op het dak. Mijn moeder die naaide en borduurde daar wat, geen grootse dingen. Maar ze babbelde niet veel. Vertelde geen verhalen of zo. Ze las misschien wat. We mochten en durfden ook niet veel praten of luide dingen doen, vooral uit angst voor de burens. Niemand mocht ons horen.³⁵⁷

5.6 Betaling voor het verblijf?

Deze vraag kan/kon waarschijnlijk beter beantwoord worden door de onderduikgevers, alhoewel deze het misschien zouden verzwijgen uit schaamte of omdat men niet wil dat het geweten is dat er voor de onderduik betaald werd. Het kan als normaal beschouwd worden dat er enigszins iets van geld ter beschikking werd gesteld, daar het leven niet gemakkelijk was tijdens de oorlog. Zeker niet als je nog een extra mond te voeden had, maar het begrip ‘profiteur’ duikt al snel op als iemand durft toegeven dat er een geldelijke ‘vergoeding’ aan vasthing. Het valt anderzijds niet te betwijfelen dat er inderdaad ook mensen waren die uit winstbejag mensen verstopten.³⁵⁸

Vele respondenten hadden over deze kwestie geen idee. In vele gevallen kunnen we ervan uitgaan dat een verzetsorganisatie zoals het CDJ de onderduikouders of

³⁵⁵ *Interview Johannes Blum met E.S.*, 09/05/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 276, cassettes 363 en 364 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³⁵⁶ *Interview Johannes Blum met M.S.*, 13/05/2002, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 374, cassettes 489 en 490 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³⁵⁷ *Interview Johannes Blum met S.W.*, 29/07/2004, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 541, cassettes 772, 773, 775 en 776 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³⁵⁸ Ik besprak dit gegeven al in deel III, hoofdstuk 1 (1.3).

instelling van middelen voorzag om het extra kind te onderhouden. Ook al hadden ze het kind niet geplaatst, als ze weet hadden van onderduikers, zorgden ze in de mate van het mogelijke voor een enveloppe met geld of voedselbonnen.³⁵⁹ Dat sommige kinderen werden ingezet als arbeidskracht en dat enkelen hiervoor een kleine som geld ontvingen, kwam in het vorige punt al aan bod.

‘Mijn moeder vond een pensionaat in Overijse, een vriendin van moeder had daar een dochter, dus zo wist mijn moeder van die mogelijkheid. Ik weet dat het heel duur was, maar ze heeft dat op een of andere manier weten te betalen, waarschijnlijk door alles te verkopen. Op een of andere manier moest zij steeds aan het geld zien te raken voor haar en ons onderhoud. Ze verkocht sigaretten, naaide, ...’³⁶⁰

‘Ik ben een tweetal weken bij een familie gaan inwonen in de buurt van Charleroi. Het was er zeer aangenaam, ik kreeg er goed te eten. Maar ik ben er niet gebleven. En ik weet van mijn moeder, dat is toch wat zij vertelt, dat het daar veel te veel kostte. Ja, het is waar dat we daar goede boter aten en nog andere dingen en dat was inderdaad niet vanzelfsprekend in die tijd. Maar ik paste me daar dus aan, ik begon me daar goed te voelen en hup, ik moest er weer weg.’³⁶¹

‘De zusters werden betaald voor hun zorg voor mij, maar ze wilden geen voedselbons aanvaarden. En omdat mijn ouders die niet moesten afgeven, hebben ze kunnen overleven. Ze konden ze soms verkopen en dankzij die zegels overleven.’³⁶²

³⁵⁹ In deel III, hoofdstuk 1 (1.1.2) had ik het al over deze functie van het CDJ.

³⁶⁰ *Interview Johannes Blum met E.A.*, 05/01/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 68, cassettes 021 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³⁶¹ *Interview Johannes Blum met V.G.*, 23/06/1998 en 19/11/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 95, cassettes 065, 066, 060 en 067 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³⁶² *Interview Johannes Blum met A.W.*, 26/11/2001 en 05/12/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 345, cassettes 431 en 459 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

6. Emotionele ervaringen

Men kan zich de toestand van kinderen die alleen achterbleven nadat de ouders uit hun leven verdwenen, hetzij ondergedoken zaten, hetzij gedeporteerd werden, moeilijk inbeelden. Hun angsten, hun machteloosheid, hun paniek, hun vertwijfeling en hun verdriet.³⁶³ In dit hoofdstuk kom ik tot de vraagstelling omtrent de gevoelens en emotionele relaties die het kind ervoer tijdens zijn onderduikperiode. Hoe beleefden ze die onderduik? Wat kan men zich zestig jaar later nog herinneren aan gevoelens? Welke gevoelens koesterde men tegenover de ouders na het afscheid? Hechtte men zich op bijzondere wijze aan de onderduikverleners? Waren er kinderen bij wie de onderduik in mineur verliep? Hadden ze slechte ervaringen in deze periode? Welke gevaarssituaties moest men doorstaan? Welke angsten? Hoe verliep de aanpassing aan de nieuwe situatie?

In een laatste punt ga ik verder in op de hypothese die ik op het einde van hoofdstuk 3 stelde. In de literatuur komt steeds duidelijk naar voor dat heel wat onderduikkinderen tijdens hun verblijf bij een katholieke familie of een instelling bekeerd werden tot het katholicisme. Of de katholieke kerk dit deed om zielekens te winnen en hun motivatie hiervoor is geen onderwerp van deze studie.³⁶⁴ Ook de respondenten die de basis vormen voor dit onderzoek gaven blijk van ervaring met deze ‘godsdienstwissel’. Hoe ervoeren deze kinderen nu die geloofsovergang? Maakte het hen gelukkig of had men er eerder negatieve gevoelens bij? Er waren vele factoren die hun invloed deden gelden bij die godsdienstige beïnvloeding, bijvoorbeeld de mate van godsdienstbeleving op het onderduikadres en de ‘missionaire drang’ bij deze mensen. Voor het onderduikkind zelf waren leeftijd en karakterstructuur belangrijke elementen. Ik wil specifiek nagaan in welke mate het joods bewustzijn en de joodse (niet-) religieuze opvoeding voor de oorlog een effect hadden op de religieuze ervaring van het kind tijdens de onderduik. Als men met de katholieke religie werd geconfronteerd in de onderduikperiode was men dan meer vatbaar voor die nieuwe religie als men voor de oorlog een joodse religieuze opvoeding had gekregen? Hadden deze kinderen als het ware meer ‘religieus gevoel’ in zich wat de overgang naar een andere religie minder

³⁶³ Brachfeld, *Zij hebben het overleefd*, 109.

³⁶⁴ Onderzoeken die meer ingaan op deze problemstelling zijn de volgende: Hellemans, *Zij die verloren zijn zullen niet vergeten worden* (RUG Onuitgegeven licentiaatverhandeling 2002); Bletck, *De houding van de katholieke kerk tegenover joden tijdens de Tweede Wereldoorlog in Vlaanderen* (UG, onuitgegeven licentiaatverhandeling 2003); Verhey, *Om het joodse kind* (Amsterdam 1991).

moeilijk maakte? Welke gevolgen had die andere godsdienstbeleving? Voelde het kind zich op dat moment schuldig over zijn doopsel en/of communie, of was men er net heel opgetogen over, of kon men zich moeiteloos distantiëren van deze religie tijdens en na de oorlog? De effecten van deze godsdienstige problematiek in het verdere leven van de respondenten komen aan bod in deel IV.

6.1 Heimwee en gevoelens ten opzichte van de ouders?

In normale omstandigheden hechten jonge kinderen zich aan hun ouders. De kinderen investeren veel psychische energie in hen. Scheiding, bijvoorbeeld bij ziekenhuisopname, van de ouders veroorzaakt een reeks verschijnselen: opstand, wanhoop, meestal gepaard met veel huilen, gevolgd door een vorm van depressie en een periode van apathie. Dit zijn allen verschijnselen van rouw. Pas in de laatste fase van het rouwen kan een kind nieuwe banden aangaan met vervangende figuren, als die beschikbaar zijn. Er is ook een verschil tussen rouwen om scheiding en rouwen om de dood. Bij scheiding bestaat de hoop op terugkeer. Blijft die terugkeer uit, dan groeit frustratie.

Evers-Emden merkte op dat zich het wel zeer merkwaardige feit voordeed in haar onderzoek naar de ervaringen van ondergedoken kinderen, dat de verschijnselen van rouw en verdriet zich op een enkele uitzondering na niet duidelijk voordeden. De meeste kinderen huilden weinig of niet om de ouders en spraken zelfs niet over hen. Ze pasten zich algemeen zeer snel aan aan de nieuwe omstandigheden.³⁶⁵ Bij het napluizen van mijn getuigenissen kon ik maar één iemand vinden die weken aan een stuk onbedaarlijk veel huilde.

‘Dat vader werd opgepakt en moeder als verlamd achterbleef en wij moesten onderduiken, dat heb ik heel slecht beleefd. Ik heb meer gehuild dan wat anders. Mijn zus had een ander karakter dan ik. Zij kon alles in zich houden, alles opkroppen. Ze praatte er niet over. Terwijl ik er alles uitsmeet. Ik was dertien, zij tien en ik huilde gewoon de hele dag. En als men vragen stelde, zei ik gewoon dat ik niet in het pensioonaat wou zijn. Meer zei ik niet. Enkel de Moeder Overste en één andere zuster wisten wat er werkelijk aan de hand was.’³⁶⁶

³⁶⁵ Evers-Emden, *Geleende Kinderen*, 104-105.

³⁶⁶ *Interview Johannes Blum met J.A.*, 20/09/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 652, cassettes 959 en 960 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

Al de anderen vermeldden weinig of niets over mogelijk huilgedrag of opstandigheid. Aanpassen was de boodschap, en dat deed men. Wellicht valt dit te verklaren vanuit het besef van levensgevaar. De kinderen ‘wisten’ dat ze geen uiting konden geven aan hun gevoelens en verwerkten die wetenschap in hun gedrag. Ze lieten geen scheidingsreactie zien omdat ze weet hadden van het dreigende levensgevaar.³⁶⁷ In haar eerste onderzoek kwam Evers-Emden al tot de constatering dat zelfs heel jonge kinderen hun gedrag aanpasten. Zonder dat ze erom vroeg, vertelden in meerdere gevallen de onderduikverleners en de kinderen over illegale zaken waar de kinderen van wisten maar waarover ze nooit spraken. Dit betrof illegaal wapenbezit, namen van onderduikers en van illegale werkers, het zich niet vergissen in de ‘onderduiknaam’, het niet prijsgeven van de eigen naam, het niet reageren op een antisemitische opmerking, geen kik geven als ze een tijdlang in een benauwde schuilplaats moesten blijven en zich zonder morren naar een andere, tijdelijke schuilplaats laten brengen. Evers-Emden verwees naar onderzoek over ‘Indische kinderen’ in Japanse kampen die ook notie van gevaar hadden, hoe klein ze ook waren. De kinderen waren gevoelig voor de sfeer van ‘gevaar’, voor hetgeen beslist niet mocht. Een gelijksoortig gedrag kan volgens Evers-Emden worden vastgesteld bij de joodse onderduikkinderen.³⁶⁸

D.S. vermeldde dat men er haar op wees dat ze niet mocht huilen. Haar gedrag werd op die manier enigszins geforceerd, ze hilde niet omdat het verboden was en zij gehoorzaamde.

‘Toen u merkte dat uw moeder niet terugkwam en u niet meer kwam bezoeken, wat vertelde men u dan?’

Dat ik niet mocht wenen, dat het gevaarlijk kon zijn. Iedereen zou dan naar me kijken en vragen stellen, maar ze hadden me niet verteld dat ze opgepakt was. Niemand gaf een verklaring, geloof ik, misschien heeft men mij iets gezegd, een excuus dat ze ziek was, maar ik weet dat niet goed meer. Maar ik was een optimistisch meisje, ik was er ook zeker van dat ze na de oorlog terug in mijn leven zou verschijnen. Ik kreeg ook geen nieuws meer van mijn vader, dit gebeurde ook pas na de oorlog.³⁶⁹

Anderen vertoonden zeker uit zichzelf dit gedrag waarbij men weinig tekenen van verdriet of heimwee vertoonde. Althans niet voor de buitenwereld. Het uiterlijke gedrag was niet steeds representatief voor de innerlijke emotionele toestand. Vaak waren er ook

³⁶⁷ Evers-Emden, *Geleende kinderen*, 105 en 74.

³⁶⁸ Idem, *Onderduikouders en hun Joodse ‘kinderen’ over de onderduikperiode*, 83-84.

³⁶⁹ *Interview Johannes Blum met D.S.*, 11/03/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 78, cassettes 034 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

andere zaken om zich bezorgd over te maken. Men kwam immers in een nieuwe omgeving terecht, waardoor de aandacht wat werd afgeleid.

‘Neen, ik dacht niet veel aan vader, aan mijn moeder wel, maar niet aan mijn vader. Raar hé. Dat kwam pas later. Maar er waren andere dingen om me mee bezig te houden, zoals mijn kleine zus verzorgen.’ (J. had voor de oorlog een hechte band met haar vader).³⁷⁰

‘Het schooljaar ging ongeveer normaal voorbij, maar in het weekend en vakantie was het moeilijk. Internen gingen dan ook naar huis. De religieuzen deden wel activiteiten met ons, om ons te vermaken, later hoorde ik dat er zo’n zes à zeven meisjes waren die ook joods waren. (...) Ik sloot mij eigenlijk op. Ik at niet en had geen honger. Ik kreeg heel erg weinig te eten. De zusters hadden voedselbonnen, en probeerden voor de thuisblijvers ook een soort pap met een violette kleur te maken, maar ik had een trucje om niet te laten blijken dat ik daar helemaal niet van at. Ik was dus enorm mager en ingevallen. Had ik toch honger, dan leefde ik van wat ik op de grond vond, van de anderen.

Hoe verliep de rest van je verblijf daar?

Het was de maanden daarna leven van dag tot dag, overleven eigenlijk. Dat ging zo het hele jaar door. Men praatte niet over joden of de oorlog. Ik praatte niet over die dingen en mijn klasgenootjes ook niet. Enkel de Moeder Overste en Zuster Amalienne wisten dat ik joods was.

Heb je het gevoel gehad dat je je ouders nooit meer terug zou zien?

Ja natuurlijk, vooral omdat ik van niets wist, wie voor mij betaalde en die dingen.³⁷¹

‘Ik herinner me niet dat ik me alleen voelde. Waarschijnlijk was er wel een beschermende sfeer.’³⁷²

‘Ja, ik was daar graag, maar ik miste mijn moeder wel. Ik was ook zo jong. Ik herinner me dat het eerste wat ze daar deden met ons, was onze haren knippen en ons haar met petroleum inwrijven. Tegen de luizen. Dat zijn kleine anekdotes, maar dat zijn wel de verhalen die bijblijven.’³⁷³

Het is opvallend dat de meerderheid van de kinderen wel hun rouw verborgen. In normale omstandigheden zouden vrijwel alle kinderen bij scheiding hun verdriet uitsnikken.³⁷⁴ Hierboven werd vermeld dat de kinderen er goed in slaagden hun identiteit verborgen te houden, steeds hun nieuwe naam te gebruiken. Dit was ook zo in de meerderheid van de gevallen, maar soms vergiste men zich toch, onbewust.

³⁷⁰ Interview Johannes Blum met J.S., 30/04/2003, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 446, cassettes 617 en 618 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³⁷¹ Interview Johannes Blum met E.R., 07/02/2000, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 201, cassettes 250 en 248 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³⁷² Interview Johannes Blum met J.G., 13/06/2002, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 384, cassette 507 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³⁷³ Interview Johannes Blum met S.W., 29/07/2004, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 541, cassettes 772, 773, 775 en 776 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³⁷⁴ Evers-Emden, Geleende kinderen, 131.

‘Zo’n naamsverandering impliceert een grote waakzaamheid en moeten veranderen van W. naar Bizer stelde problemen. Ik heb me op papier eens vergist van naam. Zo vroeg de leerkracht ooit eens in de les: ‘Wie is A.W.?’ en ik heb me toen niet verroerd. Zelfs toen men mij vroeg: ‘Ben jij dat?’ heb ik neen geschud. Dat is dan wel geregeld. Dat is me één keer overkomen in twaalf maanden, maar daarna niet meer. Maar men riep ons nooit bij onze achternaam, maar bij onze voornaam en die was niet veranderd, dus dat was niet zo’n probleem.’³⁷⁵

Vooraf jonge kinderen ervoeren de scheiding van de moeder/ouders als een ‘verlaten worden’, alsof men hen in de steek liet. Dit kon hun zelfrespect aantasten: ‘Ben ik dan zo weinig waard dat mijn ouders mij zomaar wegdoen?’ In mijn groep was er niemand die zo reageerde. Wel had E.H. een ander heel sterk gevoel bij haar plaatsing.

‘Ik moet hier wel altijd beroep doen op mijn emotionele geheugen, omdat ik niets anders heb dan herinneringen aan gevoelens daarover.

Voelde u zich het vijfde wiel aan de wagen?

Ja. Maar ik voelde me vooral gestraft. Alsof ik voor iets gestraft werd. Men heeft dat nooit tegen me gezegd hoor, ik had zelf het gevoel dat men mij daar had gezet omdat ik gestraft werd, omdat ik iets fout had gedaan. Ik heb een herinnering aan een dag waarop ik een enorme woedeaanval had en dat ik door mijn moeder in de kelder werd gestopt. En dat heb ik daarmee geassocieerd op het niveau van mijn gevoelens. Dus ik had dat gevoel gestraft te worden voor iets, maar ook een immens gevoel van eenzaamheid.’³⁷⁶

In dit geval kan het zijn dat de relatie tussen moeder en kind niet al te best was. Hierdoor gaat het kind denken dat hij van zijn ouders gescheiden is bij wijze van straf omdat het op dat moment agressieve gevoelens voor hen koesterde. Men kan het gevoel krijgen dat men zelf niet deugt, zelfs schuldig is aan de verdwijning van de ouders.

Wanneer de verhouding goed was, heeft het kind een meer dierbare herinnering aan wat hem of haar overkwam. Zelfs als de herinneringen vager zijn, staat zo’n kind sterker. Men heeft alles vrij goed kunnen doorstaan, ook al waren de levensomstandigheden onaangenaam en onzeker. Door de grote variatie aan omstandigheden en bepalende factoren, hebben de ondergedoken kinderen, ondanks de gelijkenissen, zich allen op erg uiteenlopende manieren ontwikkeld.³⁷⁷ De verdere ontwikkeling na de oorlog komt aan bod in deel IV.

³⁷⁵ *Interview Johannes Blum met A.W.*, 26/11/2001 en 05/12/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 345, cassettes 431 en 459 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³⁷⁶ *Interview Johannes Blum met E.H.*, 03/05/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 609, cassettes 890, 891 en 892 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³⁷⁷ Teitelbaum-Hirsch, *Tranen onder het masker*, 160-161.

6.2 Hechting aan de onderduikverleners?

De meerderheid van de respondenten heeft aan het hoofdadres goede herinneringen. Men voelde zich geliefd of minstens toch gerespecteerd. Dit neemt niet weg dat er zich ook onaangename ervaringen voordeden, soms op het hoofdadres, soms op een ander onderduikadres waar men kort verbleef. Die bespreek ik in 6.3.

De hechting ontstond vooral bij een langer verblijf, maar sommige kinderen hebben ook levenslange banden aangeknoopt met mensen waar ze maar kort vertoefden. Dit gevoel van hechting ontstond bij mensen die lief, hartelijk en zorgzaam waren, die het kind het gevoel gaven van belang voor hen te zijn.³⁷⁸ Een heel mooi voorbeeld van een situatie waar een waardevolle hechting ontstond is de volgende getuigenis. Toch merk je hier dat zo'n hechting voor het kind niet volledig zonder dubbel gevoel was. Men moest zich ergens 'bewijzen' dat men de liefde waard was, want men had het gevoel dat de liefde van de onderduikgever niet onvoorwaardelijk was, men kon ze kwijtraken, wat deze liefde anders maakte dan ouderliefde.

'Daar ben ik vanaf eind juli, begin augustus naartoe gegaan. Het was ook daar voor de eerste keer dat we mijn verjaardag vierden. Ik noemde hen 'Marraine' en 'Parraine' omdat ook zij niet wilden dat ik hen mevrouw en meneer noemde. En dat ben ik heel mijn leven en hun leven blijven zeggen tegen hen. Maar ik voelde me voor het eerst in mijn leven ergens thuis (V. zat voor de oorlog in een weeshuis, ook al leefden haar ouders beiden nog). Ze nodigden op dat feestje ook mijn moeder uit en dat was de eerste keer in mijn leven dat ik ook een cadeautje kreeg van mijn moeder. Ik herinner me ook dat mijn moeder daar coupons afgaf voor stof en dat mijn Marraine me een kamerjas had gemaakt. En dat ik zo vol verwondering was omdat het zo'n mooi stuk voor mij was. Dat betekende zoveel voor mij als klein meisje. Ze nam me ook mee naar het theater en bracht boeken mee voor me om te lezen. In't kort, het was de eerste keer dat iemand zich echt over mij ontfermde in mijn leven. Ja zeker, voor de eerste keer. Ook toen ik verdriet had of met iets zat, liet ze me niet naar bed gaan met een slecht gevoel, ik moest het vertellen zodat ik opgelucht kon gaan slapen. Echt zoals een moeder. Ik weet nog dat ik heel lang schrik had om iets fout te doen. Ik was zo bezorgd om haar te plezieren, ik wou zo graag alles juist doen en ik had zo'n schrik om haar liefde kwijt te raken. Maar ik heb me leren conformeren aan de regels. Ik deed wat ze van me vroeg. (...)En nu ik eindelijk terug een thuis had gevonden, moest ik ook daar vertrekken. En ik was ook graag op school, ik had veel nieuwe relaties aangeknoopt. Ik was goed geïntegreerd. Ik heb toen zelfs een gebed geschreven aan Moeder Maria om niet weg te hoeven. Maar van al die dingen waar ik zoveel van hield, moest ik nu afscheid nemen om naar een pensioonaat te gaan.'

Dat de schrik van V. om de liefde van haar onderduikmoeder kwijt te raken eigenlijk ongegrond was, blijkt ook uit haar getuigenis.

³⁷⁸ Evers-Emden, *Geleende kinderen*, 134-135.

‘In de paasvakantie ging ik naar Marraine, en die vroeg me hoe het daar was, bij de zusters. Ik was vol lof natuurlijk, maar het was op haar gezicht te lezen dat ze daar niet zo blij mee was, dat ze wat jaloers was. Men had me van haar afgenomen, ze had zich erg aan me gehecht.’³⁷⁹

Dat de hechting ook sterk wederzijds kon zijn, wordt bevestigd door andere respondenten.

‘Dat had ik nog nooit meegemaakt. Hij zei : ‘Moi, je donne ma tête pour ses deux enfants’. En thans had hij zelf een grote familie om te verzorgen.’³⁸⁰

‘Zij had een zeer streng uitzicht en ik had in het begin wel schrik van haar, maar het waren enorm lieve mensen met een enorm groot hart. (...) Toch moesten we daar weg, maar ik denk dat het kwam omdat de familie Vanhoet een enorm risico nam door mij en mijn zus in huis te nemen. Daardoor zijn we daar niet al te lang gebleven. Er woonden in hun straat namelijk zwarthemden en die verrieden mensen. Dus in al hun generositeit en vriendelijkheid om kinderen te redden, hebben ze er waarschijnlijk niet bij stil gestaan dat iemand hen wel eens kon verraden.

Toen we weg moesten, zag ik voor het eerst een man huilen. Die grote, sterke man hilde omdat ze ons midden in de nacht naar een andere familie brachten.’³⁸¹

De hechting kon soms zo sterk zijn, dat negatieve gevoelens tegenover een ouder werden uitvergroot en versterkt.

‘Daarna werd ik geplaatst bij Madame Loos. Een Belgische die woonde op de derde verdieping van een huis in de Leon Delacroixstraat. Haar man was een Engelsman, een oud-strijder van de Eerste Wereldoorlog die in België was gebleven. En zij heeft een jonge dokter gecontacteerd die niet ver woonde en hij samen met m’amie - zo noemde ik haar - hadden besloten dat ze mijn leven zouden redden. Ze bracht bloem mee van aan de Franse grens waar haar broer woonde, zij bracht me er helemaal terug bovenop. (M. was erg verwaarloosd geweest in het klooster waar ze eerder verbleef). Ze gaven me vitaminen. Bij haar ben ik tot het einde van de oorlog gebleven. Haar man stierf niet lang daarna aan een gesprongen appendix, dus bleef ik met haar alleen achter. Mijn moeder, dat was voor mij diegene geworden die me verstoep had en me in die miserie gebracht had. Zij had me achtergelaten. Dus ik wou ook dat na de oorlog, als mijn vader terugkwam, dat m’amie met hem trouwde en dat we mijn moeder aan de deur zouden zetten.’³⁸²

Ook in instellingen kon een liefdevol gevoel voor een bepaalde verzorgster optreden, alhoewel dit niet altijd als hechting wordt verwoord of aanzien. Ik veronderstel dat er in een klooster of pensionaat minder ruimte was voor die

³⁷⁹ Interview Johannes Blum met V.G., 23/06/1998 en 19/11/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 95, cassettes 065, 066, 060 en 067 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³⁸⁰ Interview Johannes Blum met J.S., 30/04/2003, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 446, cassettes 617 en 618 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³⁸¹ Interview Johannes Blum met R.B., 13/02/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 257, cassettes 333 en 334 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³⁸² Interview Johannes Blum met M.B., 29/01/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 254, cassettes 329, 325 en 331 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

persoonlijke aandacht en de daaruit voortvloeiende hechting, maar dit maakte de onderduik niet negatiever.

‘Zuster Véronique was de plaatsvervangende moeder voor de meisjes.’³⁸³

‘Dit waren zeer vriendelijke zusters, maar ze waren wel streng, maar dat moest zo in die tijd. Er was wel Zuster Véronique die meer voor ons zorgde en ons bemoederde. Maar er was geen hechting, op dat moment vond ik dat niet erg, maar nu pas beseft ik dat ik daar wel onder geleden heb.’³⁸⁴

De volgende getuigenis bewijst dat het omgekeerde ook mogelijk was. Dat een gevoel van liefde of respect vanwege de onderduikouders jegens het kind een omgekeerd effect kon hebben, dat het kind net daardoor afstand nam van hen.

‘En daar voelde u zich goed?’

Ja, ... het is te zeggen, goed ja, gezien de andere plaatsen toch. Zij had altijd een meisje gewild en dat was ik. Ik verving dat meisje dat ze nooit gehad heeft. Ik heb eens een gesprek tussen haar en haar man gehoord. En ze zei tegen hem: ‘Wat er ook gebeurt met ons of met iemand van ons, we zullen in ieder geval over haar waken’.

Wat deed dat met u?’

Het deed me toen geen plezier. Dat heeft me toen schrik aangejaagd. Ik was te klein om daardoor geraakt te zijn, om me daardoor veilig te voelen. **Ik zal me wel veilig gevoeld hebben, maar ondertussen voelde ik me ook onveilig en bang want dat zou betekenen dat ik mijn mama niet meer zou zien.** Het blijkt ook, en dat vertelde hun zoon Edgard me later, dat bij het bombardement van het station van Ottignies ik met hen in de kelder zat en gebruld, maar gebruld heb om mijn moeder. En ik heb er geen enkele herinnering aan.

Waren de Legros affectief tegenover u?’

Zij wel. Zij nam me in haar armen. Niet enorm veel, maar toch. De herinnering die ik eraan heb, is dat ik ook bij de familie hoorde. Zij had vele zussen en ik mocht altijd mee, als één van de familie.

Maar u voelde altijd dat u anders was?’

Ja. Maar tegelijkertijd geloof ik dat er veel affectie was en dat die afstand verminderde met de tijd. Dat die verdeeldheid vervaagde.’³⁸⁵

6.3 Slechte onderduikervaringen?

Wat een slechte onderduik was, valt moeilijk te verwoorden. Het hangt weinig samen met honger of kou als die elementen voor iedereen golden. Het slaat meer op een gebrek aan hartelijkheid, warmte, liefde. Als het kind niet het gevoel had welkom te zijn of

³⁸³ Interview Johannes Blum met E.A., 05/01/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 68, cassette 021 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³⁸⁴ Interview Johannes Blum met D.S., 11/03/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 78, cassette 034 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³⁸⁵ Interview Johannes Blum met E.H., 03/05/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 609, cassettes 890, 891 en 892 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

geaccepteerd te zijn.³⁸⁶ Ik kon heel wat getuigenissen vinden die blijk gaven van een negatieve ervaring, maar een groot aantal van deze kinderen had naast de onaangename ervaring meestal nog mooie ervaringen overgehouden aan andere adressen, waardoor de slechte onderduikervaringen niet gingen overheersen in het geheugen. Betreffende de werkzaamheden die men als kind soms moest uitvoeren en die het gevoel van uitbuiting opriepen, haalde ik de voorbeelden al aan in punt 5.5.

‘Op 3 september 1942 bracht mijn moeder ons naar een onderduikadres. We werden ondergebracht bij een gezin in Zeun (tussen Halle en Anderlecht). Die familie was slecht voor ons. Ik had bijvoorbeeld een ring van mijn ouders. De vrouw bij wie we woonden heeft die gewoon afgepakt. We hebben daar drie maanden gewoond.’³⁸⁷

‘Van hem heb ik nooit gehouden en ik heb nooit gesnapt dat zij getrouwd waren. Ze waren toen zo’n tegengestelden. Zij was delicaat, gedistingeerd en fijn. En hij was een lompe boer. Zij leerde me goede manieren, maar als ik hem dan aan tafel bezig zag. En ik mocht daar niets op zeggen natuurlijk, maar ik ergerde me daar aan. Ik verstond niet dat hij dan wel zo mocht eten. En daarbovenop liet hij me meer dan genoeg blijken dat ik een aangenomen kind was, een verstekeling.’³⁸⁸

‘Daarna werd ik overgebracht naar een koppel kappers. Daar ben ik slechts drie maanden gebleven. Ik werd er heel slecht behandeld en werkte er hard. Ik denk dat ik toen al mijn valse identiteit en papieren had. Ik was toen ‘Auguste Du Bois’ uit ‘Manche’.

Daarna verzeilde ik bij een koppel Waalse boeren met een zoon Jean (19 jaar) en dochter Marie (9 jaar). Al van bij het begin bekeek men me achterdochtig. Ik had immers een Brussels accent en ik zou uit Manche, de Ardennen komen. Men stelde honderduit vragen over mijn familie. Ik deed gewoon alsof ik het niet begreep, zo was ik er het makkelijkst vanaf. Ik ging samen met Marie naar school. Ik werd echter gepest omdat ik niets zei. **Ik was echter woedend dat men het gezin niet ingelicht had over mijn situatie.** Ik was er naar toe gestuurd voor drie maanden. Maar de man wou me al vroeger terugbrengen. Hij vroeg me naar het adres van mijn familie. Dat kon ik natuurlijk niet geven. Uiteindelijk heb ik dan maar gezegd dat hij me naar mijn grootmoeder in Brussel kon sturen, Madame Barnavol. (R.’s eerste verstoppplaats). Die dacht dat ze van mij verlost was en daar stond ik weer.’³⁸⁹

‘Ik weet nog dat ik erg ongelukkig was daar. In dat klooster was er een zeer kwaaië zuster die wat misvormd was, haar hoofd trok geheel naar haar schouder. En zij sloeg ons, met een ceintuur, maar ik weet nog goed dat ik heel veel schrik had van haar. Ik weet niet of ze het enkel op joodse kinderen gemunt had of op alle. Ik weet ook niet hoelang ik daar gebleven ben. Haar naam weet ik ook helemaal niet meer. Ik heb enkel nog het beeld van haar voor mijn ogen en het enorm slechte gevoel dat ik daar had. Of de andere zusters daarvan wisten of tussenkwamen weet ik niet. Ik weet ook niet of ik daar wonden van had of zo, maar bijvoorbeeld toen we ons moesten wassen, duwde ze

³⁸⁶ Evers-Emden, *Geleende kinderen*, 138.

³⁸⁷ *Interview Johannes Blum met I.T.*, 03/02/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 71, cassettes 024 en 016 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³⁸⁸ *Interview Johannes Blum met V.G.*, 23/06/1998 en 19/11/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 95, cassettes 065, 066, 060 en 067 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³⁸⁹ *Interview Johannes Blum met R.M.*, 05/08/1999, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 171, cassettes 207, 210 en 214 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

ons en gaf ze ons stompen en ze was heel erg brutaal. Ik weet alleen dat ik heel veel schrik had.³⁹⁰

‘Dat was niet al te zuiver. (gebaart met haar hand) Het eerste wat ze zeiden toen we daar aankwamen, was ‘waarom weent die nu al!’. Ze waren erg koud en dat heeft mij toen erg gechoqueerd. Maar Esther en ik zijn wel altijd kunnen samenblijven. Dat is een feit.’³⁹¹

‘Één van de zusters daar, ik herinner me haar naam niet, maar het was een echt kring, zei me de leuning van de trap te kuisen. Ze kwam kijken toen het gedaan was. Ze wreef erover met haar vinger en zei ‘Wat is dit?’ over het stof dat op haar vinger lag. Ze gaf me twee klappen in mijn gezicht. Ze nam me mee naar het kolenkot en sloot me daar op. Ik had daar zo’n schrik, in dat donker dat ik ‘Mama’ riep. Zij zei: ‘Het heeft geen nut om zo te schreeuwen, want je moeder en vader zijn alle twee dood’. Nu verstaat u wel waarom ik niet zo’n goede herinnering heb aan mijn tijd daar. Maar objectief gezien hebben ze mijn leven gered. Dus ik neem het hun niet kwalijk, want het waren gefrustreerde vrouwen, begrijpt u.’³⁹²

Sommigen voelden dat ze ten opzichte van de eigen kinderen of andere onderduikers achteruit werden gestoken, wat slechts één element was in de hele negatieve ervaring.

Ik weet alleen dat ze ons naar een andere familie brachten, maar ik kan me niets herinneren, noch hun gezicht, noch het huis. Ik zie wel nog een beetje de tuin voor mij. En de vrouw was een heel ander soort persoon, ik heb het over haar, want hem kan ik me niet herinneren. Maar dat was niet zo’n goede vrouw. Heel mijn onderduikperiode ben ik beschermd geweest door religieuzen. We gingen weer naar school, naar een katholieke school, recht tegenover het huis. En daar gaven de nonnen ons altijd te eten, mijn zus en mij. De vrouw waarbij we verbleven noemden de zusters ‘de tovenares’. Waarschijnlijk omdat ze zagen dat wat ze deed niet correct was. Ze gaf ons niet genoeg te eten. We hadden honger. En ik was veel te timide om nog eten te vragen. (...) We waren erg geïsoleerd toen. Er was nog een klein meisje en er waren twee honden. **En de vrouw had een grote tederheid voor dat andere meisje**, maar ik herinner me haar naam niet. Op een dag kwamen we thuis met vlooien en mijn zus en ik moesten het haar afgeschoren worden. Ik heb daar een foto van teruggevonden. En ik zal geprotesteerd hebben, want mijn haar werd nog kort gelaten, maar mijn zus werd compleet kaal geschoren. En dat andere meisje, die had al haar haren nog. Ik weet ook nog dat we daar niet veel in het huis mochten spelen. We moesten altijd buiten in de tuin gaan. En daar stond ook een bank en als we iets hoorden, moesten we daar snel onder kruipen.’³⁹³

In drie gevallen werden seksueel getinte toenaderingen verteld. Leeftijd speelde een grote rol in de reactie hierop. In het eerste geval was het meisje nog jong, zodat enig verweer uitbleef. Ze getuigt dat ze verkracht werd door een vrouw, maar geeft geen

³⁹⁰ Interview Johannes Blum met J.G., 13/06/2002, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 384, cassette 507 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³⁹¹ Interview Johannes Blum met J.S., 30/04/2003, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 446, cassettes 617 en 618 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³⁹² Interview Johannes Blum met S.F., 18/08/2003, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 468, cassettes 663 en 673 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³⁹³ Interview Johannes Blum met R.B., 13/02/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 257, cassettes 333 en 334 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

verdere uitleg, we weten niet precies wat er met haar gebeurde - wat ook niet nodig is omdat het kind door kort het probleem aan te kaarten ons liet verstaan dat de situatie ernstig genoeg was om haar levenslang als negatieve onderduikervaring bij te blijven. De hele situatie, de 'treiterspelletjes' van de vrouw lijken veel op sadisme.

In het tweede geval kon de reeds 17-jarige jongen ervoor zorgen dat het tot twee toenaderingen bleef en kon erger voorkomen. Bij de derde getuige speelden de feiten zich af na de oorlog, toen ze bij haar onderduikvader bleef die haar adopteerde. Ze gaf een aanzet, maar specificeerde haar ervaringen niet, zodat ik tussen de regels moest horen/lezen wat er mogelijk kon gebeurd zijn. Het gebeurde viel voor de twee vrouwen niet gemakkelijk onder woorden te brengen, ze verbloemden hun uitingen, omdat het nog steeds moeilijk valt om in klare taal over hun ervaringen te spreken.

'Dat klooster waar ik zat, was ook een correctiehuis, een heropvoedingsgesticht. Er was daar ook een afdeling voor ongehuwde zwangere vrouwen. Dat was in die tijd wel heel wat, gezien de religie. Die werden echt veroordeeld door de gemeenschap, dus stopte men die weg om te bevallen. Er was daar ook een jonge vrouw, Yvonne, die zich had geprostitueerd bij de Duitsers. Maar zij stelde het goed en omdat ze zich ook goed gedroeg, plaatste men haar over naar onze afdeling als monitrice. Ze was twintig, geloof ik. (...) Maar die Yvonne die hield zich sterk met mij bezig. Ze had zo'n voorliefde voor mij, dat het sadistisch werd. Ze heeft me verkracht, ze kwam me bijna elke nacht halen. En dan bracht ze me naar een zaal, waar zo'n groot Christusbeeld boven ons uitprijkte. En na iedere 'zitting' hield ze haar handen om mijn nek en zei me dat ik tegen niemand iets mocht zeggen. Ik was drie jaar. Maar dat bevredigde haar niet en dan kwam ze 's nachts naar mijn bed om me nog te jennen. En de zusters sliepen in die zaal, daar was zo'n afgezonderd deeltje voor hen, en die hebben nooit iets gehoord. Zo hadden we allemaal een kettinkje met de Heilige Maagd aan en dat heeft ze op een nacht kapot komen trekken, of ze maakte mijn bed helemaal nat, zo van die dingen. Ik wist natuurlijk niet hoe ik me moest verdedigen. En ik kon niets zeggen omdat ze mijn keel dan echt zou dichtknijpen. En op een dag, ik weet niet hoe, zei ik tegen haar dat ik niet M. Desmet heette, maar dat dat mijn oorlogsnaam was. Ik zei haar dat ik joods was, dat ik B. heette, net als mijn vader die joods was en mijn moeder. En zij is naar de Overste gestapt en heeft gezegd: 'Ah, jij verstopt hier joodse kinderen, ik zal u verklikken.' En de Overste heeft gezegd: 'Jij doet niets, anders doden we je nog vanavond.' En ze is gewoon verdwenen.

Ik ben dit te weten gekomen omdat ik het later, toen ik een jaar of negen was, gedeeltelijk tegen mijn moeder heb gezegd, en we hebben geen proces aangespannen, maar mijn moeder is te rade gegaan bij oude verzetslieden. Er is gepraat geweest met de zusters, maar die wilden geen proces omdat ze er ten eerste niets vanaf wisten, wat waar was, ten tweede omdat ze zeiden dat mijn reputatie er dan compleet aan zou zijn, en ten derde dat zij veel geld hadden en wij niet, wat ook waar was. Dus heeft mijn moeder het erbij gelaten. Maar daardoor wist ik wel wat hun reactie op haar verklikingsplan was geweest.

Maar vanaf dan hebben ze me samen met een zuster verstopt in de kelder van het gebouw. Ze brachten me dan te eten. Maar ik heb me niet meer aan de andere kinderen laten zien. En ze wisten me daar en gaven me goed te eten, ik werd goed verzorgd. Maar na een tijdje kreeg ik rachitis. Ze konden zo mijn botten breken. En op een dag, toen mijn moeder er nog was, kwam ze bij bezoeken. Ze brachten me naar een andere kamer en hielden me zo bij hun arm omhoog. En mijn moeder wou me aanraken

en toen ze over mijn hoofd wreef, had ze gewoon een hele pluk van mijn haar in haar handen. Ze voelde aan mijn hoofd en ik had koorts, ik was stervende, ik zou sterven als er niets gebeurde. De Overste zei dat ook, dat ik zou sterven. Moeder zei dat ze haar kind wou hebben en verzorgen, en de Overste zei: ‘Bewijs dat het uw kind is en u hebt haar.’, maar we hadden een andere naam, dus moeder kon dat niet bewijzen. Mijn moeder contacteerde daarop verzetsmensen en die zijn me ’s nachts in dat klooster komen schaken.³⁹⁴

‘In Doornik heb ik ook eens iets ergs meegemaakt. De broeder die verantwoordelijk was voor de keuken en het huishouden, liet me in zijn kamer komen de dag dat ik toekwam. De seksuele educatie van een jong persoon in die tijd was eigenlijk onbestaande, men wist niets. Ik moest op zijn bed gaan zitten, hij bood mij een sigaret aan. Hij begon over mijn arm te wrijven en zei dat ik zo’n zachte huid had en patatipatata. En op dat moment moet ik gevoeld hebben dat hij slechte bedoelingen had. Dat zijn vriendelijkheid dubbel was. Ik bevond mij in een zeer moeilijke situatie. Ik was zeventien jaar en zoals altijd had ik dat gevoel in mij dat ik zoiets niet kon accepteren. En op een bepaald moment zocht hij weer toenadering. We bevonden ons in de keuken, ik heb hem toen bij zijn nek gegrepen, hem tegen de muur gesmakt en een pan genomen die op het vuur stond. Ik zei hem dat als hij me nog één keer lastig zou vallen, ik zijn schedel zou inslaan met die pan. Hij trok helemaal wit weg en heeft me niet meer lastig gevallen.

Ik denk niet dat hij wist dat ik joods was. Ik daarentegen wist wel van hem dat hij Hitler bewonderde, dus ik bevond me in een lastige situatie. Gelukkig wist enkel de directeur van mijn afkomst.³⁹⁵

‘Ik herinner me dat ik die jaren, van mijn tiende tot mijn twaalfde, heb doorgebracht met een man die in een zware depressie zat. Die dronk. En dat ik het was die hem moest troosten. En daar nog bij, hij zocht zijn troost bij mij op verschillende manieren, voilà.³⁹⁶

6.4 Gevaarsituaties? Angst doorstaan?

Volgens Teitelbaum-Hirsch hebben vele kinderen de angst die verlamt, de schrik die verstikt en elk lichaamsdeel tot een volledige verlamming doet verstijven meegemaakt.³⁹⁷ Ook Brachfeld kan zich makkelijk inbeelden in welke onzekerheid de kinderen leefden en hoe ze uit alle macht streefden naar een gevoel van veiligheid.³⁹⁸ Net als de respondenten van Evers-Emden blijkt dat veel kinderen het gevoel van gevaar met zich meedroegen. Er is een verschil tussen hen die met Duitsers werden geconfronteerd of moesten vluchten voor een controle en zij die nooit een directe aanvaring hadden met de bezetter, maar een algemeen angstgevoel ontwikkelden

³⁹⁴ Interview Johannes Blum met M.B., 29/01/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 254, cassettes 329, 325 en 331 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³⁹⁵ Interview Johannes Blum met A.O., 09/07/2004, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 540, cassettes 770, 771, 772 en 773 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³⁹⁶ Interview Johannes Blum met E.H., 03/05/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 609, cassettes 890, 891 en 892 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

³⁹⁷ Teitelbaum-Hirsch, *Tranen onder het masker*, 93.

³⁹⁸ Brachfeld, *Zij hebben het overleefd*, 112.

gedurende de hele oorlog. Sommigen droegen psychische littekens mee van een bombardement dat ze meemaakten of oorlogstaferelen waarvan ze ooggetuige waren.

'Hoe voelde u zich in die periode, voelde u zich constant in gevaar?'

Ja, ik had schrik. Ik had heel veel schrik van bombardementen en van alles dat ik had gezien in Frankrijk. Dus als er een onweer was, dan deed me dat daar zo aan denken dat ik me ging verstoppen in de slaapcel van de zuster. En zij ging daarmee akkoord. Dat heeft me enorm getekend, die 'exodus'. En ook door het feit dat ik eerst bij mijn ouders was en daarna naar het klooster moest.³⁹⁹

'Toen het paasvakantie was, kwamen de Duitsers op de boerderij omdat ze voedsel wilden inslaan. Ik zat in de zetel en er kwam een officier binnen. Ik had enorme schrik, ik verroerde me niet. Er kwam een soldaat naar me die me vroeg of ik de eieren wou gaan halen. Toen hij met mij aan het praten was, draaide de officier zich om naar mij. Meneer Georis praatte met hem om zijn aandacht van mij af te leiden, maar hij was steeds erg naar mij aan het kijken. Ik had ook wel een joods uiterlijk. Ik had zo'n schrik dat ik gewoon niet bewoog. En Meneer Georis maar praten en hij gaf die soldaten alles mee wat hij had.'⁴⁰⁰

'Ik verbleef tijdens de grote arrestaties nog bij een familie. En de hele nacht hebben we lawaai gehoord en huilende baby's. Ze gingen van huis tot huis. De moeder was blijkbaar van Lotharingen en kon dus Duits praten. Toen de Duitsers bij haar kwamen, vroeg men haar of ze joden bij zich hield. En ze begon in het Duits te praten, ze zei: 'Ik zou nooit joden bijhouden!' Ze zijn niet binnen gekomen. En dat terwijl ik samen in bed lag met haar dochtertje. Ik kon alles horen wat er beneden gezegd werd. Zo werd ik gered, dankzij die moedige vrouw.

Toen ik bij dat meisje lag en die Duitsers voor de deur stonden, lag ik te beven. Ik heb de hele nacht niet geslapen. Ik besepte dat alles verkeerd kon lopen als ze me dan zouden vinden. Later ben ik me bewust geworden van het geluk dat ik toen gehad heb.'⁴⁰¹

'En de hele tijd had je door dat je in gevaar was?'

Ja, elke dag. En 's nachts ook. En op een dag kwamen de Duitsers langs op het kasteel. Er werd een vliegtuig neergeschoten en ze zochten de piloten. Dus ze dachten dat die zich misschien bij ons verstoppt hielden. Dus ze kwamen naar het kasteel. En daardoor maakten ze ons midden in de nacht wakker en werden we naar het park gestuurd. We moesten zo ver mogelijk gaan. Ik denk niet met alle zestig, maar vooral diegenen die er nogal typisch uitzagen.

Toen het voor mij echt heel gevaarlijk werd om in Cul-des-Sarts te blijven, hebben ze me verstoppt bij een katholieke familie.'⁴⁰²

'Maar op een dag kwam de SS. Ik herinner me dat een zuster me bij de hand nam en met me naar een slaapzaal liep, ze deed me onder het bed kruipen en drapeerde de lakens er rond. Ze zei: 'De Duitsers zijn daar.' Ik weet niet meer of ik schrik had. Maar

³⁹⁹ Interview Johannes Blum met F.L., 11/10/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 661, cassettes 968, 973 en 974 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴⁰⁰ Interview Johannes Blum met J.S., 30/04/2003, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 446, cassettes 617 en 618 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴⁰¹ Interview Johannes Blum met F.L., 11/10/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 661, cassettes 968, 973 en 974 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴⁰² Interview Johannes Blum met B.S., 22/10/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 335, cassettes 416, 417 en 460 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

toen ze me terug uit mijn schuilplaats kwamen halen, waren mijn benen aan het trillen, ik kon er bijna niet op staan. De zuster kwam me halen als het gevaar geweken was.⁴⁰³

‘Ja, er was altijd de angst om opgepakt te worden, maar ondertussen moesten ze constant vertrouwen hebben in de situatie en de mensen die hun hielpen.’⁴⁰⁴

‘Ik herinner me dat ik me soms met mijn moeder op straat bevond en dat er een Duitse soldaat passeerde en dat ik iedere keer vroeg: ‘Gaat die ons niet oppakken?’ Ik was me zeer bewust van het dreigende gevaar.’⁴⁰⁵

⁴⁰³ *Interview Johannes Blum met S.F.*, 18/08/2003, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 468, cassettes 663 en 673 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴⁰⁴ *Interview Johannes Blum met L.S.*, 07/01/2003, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 428, cassette 593 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴⁰⁵ *Interview Johannes Blum met V.G.*, 23/06/1998 en 19/11/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 95, cassettes 065, 066, 060 en 067 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

6.5 Hoe verliep de aanpassing aan de nieuwe situatie?

‘Ik wist helemaal niet wat dat was, joods-zijn. Het enige wat ik wist was dat men mensen die zo waren zocht en oppakte. Ik besepte dat niet, ik was daar te jong voor. Voor mij was jood-zijn zich verstoppen. En dus mochten we het ook niet zeggen. **Het is bizar hoe jonge kinderen zo goed hun staat als jood kunnen verbergen. Het werd een tweede natuur** eigenlijk, men zei dat het niet gezegd mocht worden, en vanaf dat moment zei men niets meer daarover.’⁴⁰⁶

Uit het voorgaande bleek al meermaals dat kinderen zich snel aanpasten aan de nieuwe situatie. Vanuit een besef van levensgevaar maakte men zich ergens onzichtbaar, men cijferde het eigen verdriet weg en men ging op in het nieuwe gezin of de groep. Dit gold vooral voor diegenen die meteen warmte en bescherming ontvingen. Evers-Emden spreekt in termen van een ‘versmald bewustzijn’ voor kinderen die veel verplaatst werden. Men mocht niet achterom kijken en ook niet vooruit. Enkel het hier en het nu was van belang. Aan het verleden denken en daarover gevoelens koesteren was een risico omdat dit gedrag de moeizaam opgebouwde aanpassing kon breken. Dit beschermingsmechanisme trad in werking tegen al te veel emoties. Men moest zich uiterlijk aanpassen, afkijken hoe het er in dat gezin of instelling aan toe ging en ondertussen het eigen gevoel, de heimwee, de herinneringen aan ouders en familie afdempen of uitschakelen.⁴⁰⁷ Bij aanpassing kwam niet alleen het zich eigen maken van de nieuwe huisregels kijken, in de meeste gevallen moest men ook zo snel mogelijk religieuze gebruiken stellen. Het moest lijken alsof men nooit iets anders gedaan of gekend had. Om niet op te vallen moesten de kinderen zoveel mogelijk meedoen. Bidden, kruistekens slaan, mee naar de katholieke school, de kerk en de catechese.⁴⁰⁸ In een mum van tijd moest men gebeden en misteksten kunnen aframmelen, net als al de anderen. Op vragen in de godsdienstles moest vlijtig geantwoord worden, zonder haperen, want dat betaamde niet voor een goed opgevoed katholiek kind. Alles werd in het werk gesteld om zich zo goed en zo snel mogelijk te conformeren aan al die nieuwigheden en men liet vooral niet blijken dat men ‘anders’ was, dat men ooit andere leefregels had gerespecteerd. Hoe die godsdienstige aanpassing verliep, is onderwerp voor het volgende punt.

⁴⁰⁶ *Interview Johannes Blum met M.B.*, 29/01/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 254, cassettes 329, 325 en 331 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴⁰⁷ Evers-Emden, *Geleende kinderen*, 141.

⁴⁰⁸ Verhey, *Om het joodse kind*, 29.

De volgende citaten zijn erg variërend, de respondenten formuleerden hun antwoord vele jaren na de onderduik, waardoor het gekleurd is door de ervaringen van na de oorlog. Alles is ook afhankelijk van negatieve of positieve herinneringen aan de periode. Indien men slechte ervaringen opdeed, zal het bereikte aanpassingsniveau ook minder hoog geweest zijn. De beste aanpassingskansen werden gecreëerd bij kinderen die in de gelegenheid gesteld werden goed in te groeien in hun onderduikgezin. Ook zij die jong genoeg waren om langzamerhand de herinneringen aan hun ouderlijke thuis te doen vervagen, hadden meer kans op een geslaagde aanpassing.⁴⁰⁹ Het oproepen van herinneringen hieraan, riep allerhande gevoelens op. Van positieve aanpassing getuigen volgende citaten.

'Wat is jou het meest bijgebleven van deze periode, het meest markante?'

De periode in de kolonie, maar eigenlijk was alles markant, omdat er een constante schrik was. We mochten ook nooit met burens praten, er was altijd die grote geheimhouding en dat woog zwaar. Alles was betekenisvol, **bijvoorbeeld niet meer naar een gewone school kunnen, was enorm aanpassen.**⁴¹⁰

'Wat waren de markantste dingen tijdens uw verblijf daar?'

Ik was er content. **Ik had daar een goede tijd.** Ik kan niet zeggen dat er onrechtvaardigheden waren, het was er echt enorm goed. Perfect. De directie, die zijn leven voor ons riskeerde, die was buitengewoon.

'U werd dus heel goed opgevangen, in tegenstelling wat er soms gebeurde met andere verstopte kinderen?'

Alle mensen die daar met mij hebben gezeten, zullen u hetzelfde vertellen. Ik heb enorm veel geluk gehad, in een tijd van ongeluk.⁴¹¹

'Heeft u een andere identiteit moeten aannemen?'

Ja, de dame die me kwam ophalen en die me met de trein naar het home bracht, vertelde me wat ik precies moest doen. De treinreis duurde twee dagen, dus er was tijd genoeg. Mijn naam werd "Marcel Lupier". **Ik vond het niet erg.** Het versterkte het groepsgevoel en we vonden het een avontuur.⁴¹²

Het verhaal van A.W. toont aan dat aanpassen soms wat tijd vroeg, zeker als je van een goede plaats naar een iets minder aangename plaats moest verhuizen. Deze getuigenis illustreert dat men zich stukje bij beetje aanpaste, dat men daarin evolueerde en leerde leven met de veranderingen. A.W. was ook het meisje dat in het begin moeite had met het hanteren van haar nieuwe naam, zoals ik eerder al vermeldde. Maar dat overkwam haar geen tweede keer. Zij getuigde van een onvoorstelbare capaciteit zich

⁴⁰⁹ Evers-Emden, *Geleende kinderen*, 141.

⁴¹⁰ *Interview Johannes Blum met E.A.*, 05/01/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 68, cassette 021 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴¹¹ *Interview Johannes Blum met A.S.*, 06/10/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 658, cassette 968 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴¹² *Interview Johannes Blum met M.G.*, 24/05/2000, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 229, cassette 284 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

aan te passen, die eigen is aan alle kinderen. Ze beschikten allen over het mateloze vermogen tot kinderlijke aanpassing. Het was een bewijs van flexibiliteit en kracht.⁴¹³

‘In het begin ging het niet zo goed, omdat de faciliteiten in de nieuwe verblijfplaats minder modern waren dan in het pensionaat in Brussel, de sociale contacten waren minder goed en de studie was minder goed. Maar **ik voelde me wel goed** omdat mijn nichtje daar was. De zusters waren wel vriendelijk, maar zoals overal had je verschillende karakters. Ze waren niet uitermate streng, gewoon zoals het hoorde in die tijd.’⁴¹⁴

Voor anderen viel de aanpassing veel zwaarder. Haast permanent hadden ze het gevoel nergens echt bij te horen, bleven ze verweesd achter. Er trad bij deze personen een gevoelsverwarring op. Men wist niet meer wat er van hen verwacht werd, wat wel en wat niet mag in weer een ander gezin en welke houding men moest aannemen. Men kon zich terecht of onterecht niet opgenomen voelen.⁴¹⁵

‘Ik ben op het internaat gebleven bijna tot aan het einde van de oorlog. Enkel tijdens de vakanties moesten we weggaan, net zoals de andere kinderen. Tijdens de vakanties werden we weer ondergebracht bij particulieren. **Ik voelde me eigenlijk nergens goed**. In het internaat werd ik wel goed ontvangen, maar ik miste mijn familie, mijn thuis. De anderen kregen bezoek, wij niet.’⁴¹⁶

Als men zich niet moest aanpassen aan een ander gezin omdat men samen met het eigen gezin kon onderduiken, moest men zich wel aanpassen aan het monotone en stille leven in een aantal kleine kamers die men in drie jaar niet mocht verlaten. De constante confrontatie met dezelfde mensen, de ouders, was niet de ideale situatie voor een adolescent. De adolescentie is een periode van overgang, waarin de jongere een toenemende zelfstandigheid gaat ontwikkelen. Ten opzicht van de ouders wil men een andere positie gaan innemen, men streeft naar autonomie. Het is belangrijk dat men in deze levensfase voor zichzelf opvattingen gaat vormen en beslissingen gaat nemen.⁴¹⁷ Dit alles kon door een gezamenlijke onderduikperiode in meerdere of mindere mate belemmerd worden.

⁴¹³ Evers-Emden, *Geleende kinderen*, 141.

⁴¹⁴ *Interview Johannes Blum met A.W.*, 26/11/2001 en 05/12/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 345, cassettes 431 en 459 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴¹⁵ Evers-Emden, *Geleende kinderen*, 142.

⁴¹⁶ *Interview Johannes Blum met I.T.*, 03/02/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 71, cassettes 024 en 016 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴¹⁷ J. De Wit, G. Van Der Veer en N.W. Slot, *Psychologie van de adolescentie* (Baarn 2005) 93.

‘Maar het feit dat u samen met heel uw gezin onderdook voor twee jaar, dat is toch anders dan gescheiden zijn?’

Ja, maar het was heel erg moeilijk. Zelfs al ben je dan bij je familie. **Om zo te moeten leven, dat is zeer, zeer moeilijk.** Ik werd achttien toen hé, en mijn vader die is zelfs naar de verhuurders gestapt om te zorgen dat ze bloemen kochten voor mijn verjaardag. Dat was een heel zwaar leven. Maar vergeleken met het leven van de gedeporteerden, hadden wij het heel goed.⁷⁴¹⁸

Net zoals bij de getuigen van Evers-Emden, nam niemand het woord ‘identiteitscrisis’ in de mond, maar we kunnen aannemen dat de uiting van negatieve gevoelens samenhangt met een identiteitsverwarring. De eigen identiteit te moeten ontkennen en zich een nieuwe naam moeten eigen maken, kon een aantasting van de persoonlijkheid teweeg brengen.

‘Maar altijd getekend door het feit dat u een valse naam had?’

Ja, dat ik **mijn identiteit verloren** had. Dat was het eerste. Ten tweede dat ik mijn ouders weinig zag. En ten derde dat ik niemand kon vertrouwen. En dan ook nog dat Antwerps meisje die me altijd angst aanjaagde. (F. werd door dit meisje regelmatig lastig gevallen, ze kreeg opmerkingen die aangeven dat dit meisje wist dat F. joods was. Hoe ze dit wist was voor F. een raadsel). Ik voelde me nooit veilig, ik was nergens zeker van.

Kon je nog rustig slapen?’

Ik had daar dromen over, dat heeft me ook getekend.⁷⁴¹⁹

6.6 Godsdienst: bekering en doopsel.

Het merendeel van de kinderen werd vroeg of laat in zijn onderduikperiode geconfronteerd met een andere of nieuwe godsdienstbeleving. Enkel indien men de hele tijd in een tehuis van het AJB terecht kon of samen met de ouders onderdook, bleef het kind onder ‘joods’ gezag en kon men erop toezien dat de opvoeding volgens joodse normen verliep, ook al ging het in die tehuizen soms om kinderen die nooit eerder iets met het joodse geloof of de joodse levenswijze te maken hadden gehad.

Zoals gezegd was een belangrijk element in de aanpassing het katholieke geloof. Uit veiligheidsoverwegingen liet men het kind deelnemen aan alle religieuze activiteiten en voedde men het op volgens katholieke waarden en normen. Uiteindelijk stemde de opvoeding enkel overeen met het milieu waarin men toen opgroeide. Er was bijna geen andere mogelijkheid tijdens de oorlog. Voor enkele zionistische leden van het CDJ was het een noodgedwongen oplossing. Dit nam niet weg dat ze steeds inzaten met het feit

⁴¹⁸ Interview Johannes Blum met E.S., 09/05/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 276, cassettes 363 en 364 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴¹⁹ Interview Johannes Blum met F.L., 11/10/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 661, cassettes 973 en 974 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

dat ‘joodse kinderen in een katholiek milieu zich mogelijkerwijze konden losmaken van het geloof dat hun voorouders altijd hadden beleden.’ Men maakte zich zorgen over de joodse identiteit van deze kinderen.⁴²⁰ Voor de kinderen zelf was één van de overlevingscriteria zich zo vlug mogelijk aanpassen aan het nieuwe milieu. Tegenstand aan de leefregels was uit den boze. Integendeel, velen gingen zich overdreven identificeren met het reddende milieu.⁴²¹ Bekering was in die tijd een normale en geaccepteerde zaak.⁴²² We mogen niet vergeten dat de feiten zich zestig jaar terug afspeelden en dat we nu andere visies hanteren die tot andere denkwijzen leiden. Eenzijdig stellen dat religieuze instellingen en gezinnen er enkel op uit waren joodse kinderen te redden door hen te winnen voor het katholicisme, zou niet rechtvaardig zijn en weinig respectvol voor de gestelde verzetsdaden. Dit neemt natuurlijk het feit niet weg dat heel wat joodse kinderen gedoopt werden, ook in mijn groep respondenten.

Het bekeren van de kinderen was toch iets dat in het achterhoofd van menig katholiek persoon bleef rondhangen en waartoe men zich soms liet verleiden. Bekeringsijver is een zeer beladen woord. Sommigen verstaan onder het katholieke opvoeden van de kinderen alleen al bekeringsijver, terwijl anderen oordelen dat de term enkel slaat op bekeren onder dwang. We moeten volgens Hellemans twee zaken duidelijk onderscheiden. Enerzijds dat de kinderen katholiek opgevoed werden voor hun eigen belang, hun eigen veiligheid, maar anderzijds moeten we ook bedenken dat de intenties die men voor ogen had wel eens konden verschillen. Besepte men dat de kinderen na de oorlog weer joods konden worden en ging men hiermee akkoord of wou men de kinderen overtuigen om hun verdere leven in de katholieke geest verder te zetten? Deze twee extremen en alle wegen hiertussen in, komen in de casussen voor. Toch gelooft Hellemans dat zelfs in de meest liberale milieus er steeds een stille hoop gekoesterd werd dat de kinderen bevangen zouden worden door de katholieke godsdienst en dat ze zonder enige dwang of druk uit te oefenen de weg naar het katholieke geloof zouden vinden, ook na de oorlog.⁴²³

Dit is volgens mij de meest genuanceerde denkwijze over deze problematiek en ze benadert het meest de waarheid. Één van de steunpilaren van het katholieke geloof is immers missionering, oefende men ze niet actief uit, dan toch passief en misschien zelfs onbewust. Deze visie werd door een onderduikkind als volgt samengevat:

⁴²⁰ L. Dequeker, ‘Baptism and Conversion of Jews in Belgium, 1939-1945’, in: D. Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust, Jews, Belgians, Germans* (Jeruzalem 1998) 239-240.

⁴²¹ Brachfeld, *Zij hebben het overleefd*, 113.

⁴²² Verhey, *Om het joodse kind*, 29.

⁴²³ Hellemans, *Zij die verloren zijn, zullen niet vergeten worden*, 28-29.

‘Waarschijnlijk wilden ze me dopen om nog een zieltje te winnen. Dat is wat de christenen willen, zielen winnen. **Maar dat was op een vriendelijke manier, maar ze wilden me wel bij hun aansluiten, zonder twijfel.** Men kan dat zien als een vriendelijke benadering, men heeft me daar nooit voor bedreigd. Er werd nooit druk op me uitgeoefend. Maar ik ging wel naar alle missen en ik moest ook meezingen. Gewoon om me niet te laten opmerken.’⁴²⁴

Omtrent de godsdienstige beïnvloeding zijn weinig algemene conclusies te trekken, omdat zoals gezegd iedere casus verschilt. Ieder individueel voorbeeld waarin blijk wordt gegeven van bekeringsdruk, kan weerlegd worden met een tegenvoorbeeld waarin religieus georiënteerden geen aanstalten maakten om kinderen te bekeren en geen druk uitoefenden.⁴²⁵ Ontzettend veel factoren traden bij ieder kind afzonderlijk met elkaar in interactie, wat telkens leidde tot een uniek gebeuren. Geen enkel onderduikkind was hetzelfde, niemand had precies dezelfde achtergrond en niemand maakte net dezelfde ervaringen mee.

Vanuit de onderduikverleners speelden hun mate van godsdienstig beleven en de wijze waarop, eerder orthodox of eerder vrijzinnig, mee. Ook hun missionaire drang, hoe lang het kind bij hen verbleef en hun relatie met het kind waren bepalende factoren.⁴²⁶ De godsdienstige beleving in kloosters en pensionaten was sterk, dus kinderen die daar verbleven zullen zonder uitzondering een katholieke invloed/beïnvloeding ondervonden hebben, maar dit leidde niet in de regel tot doopsels. De onderduikkinderen halen volgende redenen aan om het al dan niet bekeringsgedrag van hun onderduikverleners te verklaren.

‘Na zes maanden zei de hoofdzuster dat ze niet meer voor ons kon zorgen, ofwel moest er meer geld betaald worden, ofwel moesten we gedoopt worden. Maar deze reactie was begrijpelijk omdat de Duitsers ook de kloosters doorzochten. De zusters hadden waarschijnlijk **heel veel schrik**, ze wilden gewoon geen joodse kinderen bij zich die het klooster in gevaar brachten. We werden dus gedoopt en kregen een priester die voor ons zorgde. Ik deed aan alles mee vanaf dan, de eerste en plechtige communie, de communie in de kerk, alles. Ik ging ook iedere week te biechten, we wisten op den duur niet meer wat te zeggen. Dat vond ik een beetje belachelijk, zo iedere week moeten vertellen wat je fout had gedaan.’⁴²⁷

⁴²⁴ *Interview Johannes Blum met F.L.*, 11/10/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 661, cassettes 973 en 974 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴²⁵ Verhey, *Om het joodse kind*, 31.

⁴²⁶ Evers-Emden, *Geleende kinderen*, 146.

⁴²⁷ *Interview Johannes Blum met E.A.*, 05/01/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 68, cassette 021 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

‘Marraine was zelf protestants opgevoed. Haar man had zich tot het protestantisme bekeerd. Ze wilden me naar school sturen. Ze zochten een katholieke school waar men joodse kinderen kon verstoppen. Ze contacteerden **de directie en die wou me wel onderwijzen, op één voorwaarde: dat ik gedoopt werd. Om me op die manier volledig te kunnen integreren in de groep.** En dus onder die omstandigheden werd ik gedoopt. Ik zie Marraine nog binnenkomen, met de mededeling dat ik daar naar school mocht, maar dat ik me moest laten dopen. En stel je voor, ik heb dat doopsel met blijheid ontvangen. Marraine moet heel opgelucht geweest zijn dat ik het zo opnam. Waarom ik daar zo blij om was, kan ik echt niet benoemen.

Ik kan u nu enkel de gevoelens die ik toen ervaren heb meedelen. Het kan wel zijn, het is **waarschijnlijk dat er toen zusters waren die de behoefte hadden om mensen te bekeren.** Maar ik denk dat ze het toch **vooral gevaarlijk vonden** om niet-gedoopten bij hen te hebben en in die situatie vind ik het legitiem. En ik bevind me niet in de situatie om daarover een oordeel te vellen. Maar ik kan enkel voor mijn situatie praten. Maar ik kan wel stellen dat die praktijk niet algemeen uitgevoerd werd, want in mijn man zijn situatie heeft men het bijvoorbeeld niet gedaan.⁴²⁸

‘Men spreekt veel over mensen die van joodse kinderen hebben geprofiteerd en dat ze hen naar het katholicisme hebben geleid. Hoe denkt u daarover?’

Ik heb dat zo niet beleefd. Ik denk niet dat het voor Marraine een overwinning was dat ik katholiek was. Maar ze was niet zo devotieel of zo, ze had ook haar eigen leven. Ze was niet getrouwd bijvoorbeeld. Maar **die godsdienst was gewoon aanwezig.** (...) Tijdens haar leven was ze wel katholiek, maar niet hevig. Maar **voor haar was het belangrijk dat het kind dat ze zo graag zag ook die godsdienst meekreeg.** Maar ze was vooral een vrouw met een groot hart. Ze had geen oogkleppen op en wist wat er in de wereld omging.⁴²⁹

‘Ik kende daar niemand. Het was een school die ik niet kende, gebruiken die ik niet kende, een godsdienst die me vreemd was. Maar er was wel een leerkracht die me snel enkele uren les gaf om mijn kennis over de katholieke religie bij te schaven. Omdat er kinderen waren die vragen stelden waarom ik niets wist over de catechese.

De zuster had contact gehad met mijn vader, die haar uit de grond van zijn hart bedankte voor **haar hulp en de risico’s die ze nam** om mij te versteken. Maar hij zei ook **dat ze niet mocht proberen mij te bekeren en te laten dopen.** En dat heeft ze ook nooit geprobeerd. Ik ben niet gedoopt geweest, en thans had ik de leeftijd om communie te doen. Op die momenten deden ze alsof ik ziek was. En als ik te communie moest gaan, werd ik naar de ziekenzaal gebracht.

Mijn vader zei me dat het normaal was dat ik leerde bidden en alle andere dingen meedeed. Maar het was maar iets tijdelijks. In mijn echte leven later moest ik dat niet toepassen, het was voor hem **enkel iets om je dankbaarheid te tonen** dat ik daar mocht verblijven. Maar hij vond dat alleen maar gekkigheid, het was een verhaal waarin ik moest meespelen, maar ik moest steeds in mijn hoofd bedenken dat het niet bij me paste.⁴³⁰

‘Hebben de zusters u proberen te bekeren?’

Ja. Er was er één die maar bleef doorvragen en ik zei altijd dat ze dat maar met mijn moeder moest regelen. En ze is dan in gesprek gegaan met mijn moeder.

⁴²⁸ Interview Johannes Blum met V.G., 23/06/1998 en 19/11/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 95, cassettes 065, 066, 060 en 067 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴²⁹ Interview Johannes Blum met S.K., 25/04/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 272, cassettes 357 en 356 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴³⁰ Interview Johannes Blum met E.R., 07/02/2000, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 201, cassettes 250 en 248 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

had gezegd dat zij het niet erg vond, maar dat ze niet wist hoe haar man zou reageren als hij terugkwam. En dat het zelfs een reden kon zijn dat hij van haar zou scheiden. En toen hebben ze **ons met rust gelaten**. Een scheiding wou ze niet op haar geweten, dus liet ze ons gerust. Nochtans was dat echt een enorm lieve zuster, echt ontzettend lief. We hebben nog contact met haar gehad na de oorlog.⁴³¹

‘Ik voelde me daar **heel erg verplicht** alles te doen wat die moeder me vroeg, ze was nogal streng. Ik ging naar school. Het was een katholieke familie, en ze zei me dat als ik iedere dag bad, dat mijn mama dan zou terugkomen. Dat hebben ze zeker gezegd, opdat ik met hen mee zou gaan naar de kerk op zondag, dat ik als alle kinderen catecheseles volgde. En ik deed mee natuurlijk. Ik bad iedere dag. Dat is gemakkelijk hoor, die vanbuiten leren.’

Die gebeden, geloofde je daarin omdat het een manier was om te blijven hopen?

Ja, natuurlijk. Alles was goed, om te kunnen hopen. Je gelooft dat meteen als ze je zeggen dat het je moeder zal terugbrengen. Het is daarom ook dat ik nooit meer wil geloven. Religie voor mij is dat iets... ik denk dat iedere religie een vulsel is voor het hoofd. Meer niet. Maar ik geloofde niet dat ze zou terugkomen door de religie, maar ik geloofde dat ze wel zou opduiken als ik al veertig was.

Ging u naar de kerk?

Ja, als de familie ging. Maar het was geen radicale familie hé. Goede katholieken, maar geen religieuzen hé.⁴³²

Was het een katholieke instelling?

Ja, maar ze waren zeer respectvol tegenover joden. En ik was altijd een vriendelijk meisje, omdat ze dat ook van me vroegen. En ik heb nooit veel vragen gesteld.

Jullie moesten geen gebeden leren?

Jawel, als er bombardementen waren, dan kropen we in de kelder en kregen we een rozenkrans en dan deed ik als de anderen. **Ze hebben me nooit verplicht**, maar ik deed gewoon mee en om den duur kende ik die vanbuiten. En ze zeiden ook, dat als ik bad, dat mijn ouders dan zouden terugkeren. Ja, want toen ze niet terugkeerden heb ik dat ook gevraagd, en dan zeiden ze dat mijn moeder ziek was. Ze zeiden me nooit wat er werkelijk aan de hand was. Dus ik bad. Maar iedereen deed dat, dus ik ook, **zo hoorde ik ook meer bij de groep** en ook omdat het misschien hielp om mijn ouders terug te krijgen.

Maar het was niet om u te bekeren?

Men heeft dat wel geprobeerd. Er was daar een monitrice die me veel affectie gaf. Ze hield veel van me, want op haar vakantiedagen nam ze me mee naar haar thuis en dan verwende ze me. En na de oorlog kwam mijn oom mij zoeken en ik vind dat ze daar heel correct in is geweest. Ze heeft **niet van de situatie geprofiteerd om me te dopen, maar zij had me wel gebeden geleerd en had me wat geïndoctrineerd**. Maar dat was niet tegen mijn wil in. Het was geen chantage of zo. Ze zei me wel dat het voor mijn ouders was, om ze terug te brengen. Maar ik denk dat ze een werk van barmhartigheid deed, als katholiek en als religieuze. Ik heb daar niet onder geleden. Neen.⁴³³

⁴³¹ Interview Johannes Blum met J.A., 20/09/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 652, cassettes 959 en 960 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴³² Interview Johannes Blum met L.W., 29/04/2002, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 370, cassettes 484 en 485 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴³³ Interview Johannes Blum met M.B., 27/03/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 267, cassette 350 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

Voorts droegen ook de kerk, de school, de familie en verdere omgeving hun steentje bij in de beïnvloeding.⁴³⁴ In wat volgt blijkt ook het onderscheid tussen kinderen die zelf een doopsel verlangden en zij die tegen hun wil werden bekeerd.

Sommige kinderen voelden zich erg aangetrokken tot het katholieke geloof. Vooral in kloosters, waar een mystieke en religieuze sfeer hing, was dit opvallend.⁴³⁵ De kinderen, soms getraumatiseerd door de scheiding met de ouders, konden zich erg aangetrokken voelen tot de ceremonies, de atmosfeer in de kapel of de kerk, de zachtheid van de Heilige Maagd die herinneringen opriep aan de afwezige moeder, een lijdende Christus waarmee men zich mogelijk kon identificeren. Voor de meisjes in het bijzonder was het verlangen soms erg groot om net als alle andere meisjes een mooi wit kleed aan te trekken bij de eerste of de plechtige communie. Het staat vast dat in talrijke kloosters de vraag om een doopsel niet geweigerd werd indien een kind begeistert raakte door de praktijk van het katholieke geloof.⁴³⁶ De specifieke sfeer werd meermaals aangehaald als ‘motivatie’ waarom men zich aangetrokken voelde tot de praktijk van het katholieke geloof.

‘Ik ben gedoopt in mei ‘43, ik was twaalf. Ik geloof niet dat het me opgelegd werd, ik weet niet of men daar echt achter zat. Ik weet wel dat ze mijn vaders adres hadden. Mijn vader slaagde erin om iemand die hij kende naar het klooster te sturen om mijn doopvader te zijn, ondanks het feit dat hij zeer antireligieus was. Maar zijn naam weet ik niet meer. Ik weet dat ik blij was dat ik mijn plechtige communie kon doen het jaar daarop. Ik weet nog dat ik die dag wou feesten, maar dat het middagrust was en dat er niet gefeest kon worden....

Welke indruk liet dit op u na?

Men leerde mij bidden, dat heeft mij zonder twijfel **onder de indruk gebracht**, maar het **heeft mij niet compleet door elkaar geschud**. Er waren er nog die zich lieten dopen en ik veronderstel dat ik zelf gevraagd heb om gedoopt te worden. Ik weet niet of daar op aangestuurd werd. Ik denk wel dat men wou bekeren, maar het ging, denk ik, toch vooral om het redden van de kinderen. Maar ik weet daar heel weinig over. **Het was, denk ik, eerder de context die me overtuigde, daarvoor interesseerde God mij helemaal niet.**⁴³⁷

‘Maar ze hebben nooit geprobeerd met te bekeren. En dat terwijl **ik helemaal enthousiast was over alles wat ik daar zag en te weten kwam**, ik hoorde over het bestaan van een God en dat Jezus gestorven was voor de mens. Ik wou zelf dat ik gedoopt werd, maar dat hebben ze altijd geweigerd. Ze zeiden dan dat ik na de oorlog maar moest overleggen met mijn ouders en dan een besluit moest nemen, maar dat het nu niet kon en dat het een te belangrijk onderwerp was om daar nu snel over te beslissen.

⁴³⁴ Evers-Emden, *Geleende kinderen*, 146.

⁴³⁵ Hellemans, *Zij die verloren zijn*, 25.

⁴³⁶ M. Comte, Sauvages et Baptêmes, *Les religieuses de Notre-Dame de Sion face à la persécution des Juifs en France (1940-1945)* (Parijs 2001) 171.

⁴³⁷ *Interview Johannes Blum met D.S.*, 11/03/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 95, cassette 034 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

Waarom wou u zich dan laten bekeren?

Omdat ik **in een mooie wereld was terecht gekomen**. En ik wou mijn broer en zus ook deel laten uitmaken van dat geluk, hen vertellen over die God en Jezus die geboren was in een stal met een ezel en een os. Mijn zus luisterde naar mij en zei 'Als je doorgaat met zo'n leugens te vertellen, zal papa met je lachen.' En mijn droom viel op dat moment in scherven op de grond, en vanaf dan was het gedaan.

Nee, het was zuiver het mooie aan die verhalen waar ik zo gek van was. Maar het was die uitspraak van mijn zus die mij terug met mijn voeten op de grond zette.⁴³⁸

'Deed u dat graag?

Ja, ik deed dat graag. We leerden eigenlijk niet eens de katholieke leer, we leerden het Oude Testament. De eigen katholieke leer die kenden ze niet, ze mengden eigenlijk alles. Ik weet niet of wij het waren die gevraagd hebben om gedoopt te worden. We werden gedoopt op 14 juli '45. Ik was toen tien jaar en vijf maanden. Maar dat was geen erge ervaring hoor, dat gedoopt worden! Het is niet dat ik een teken op mijn voorhoofd draag daardoor. Het was een mooi feest. **Luister, voor mij is dat een mooie herinnering. Kinderen die toen hun communie deden, dat was alsof ze in het huwelijk traden.** Ze maakten ons mooi. Het was net na de oorlog, het was echt een heuglijke gebeurtenis, na alles wat ons was overkomen. Het was niet dat er ons iets ergs overkwam.

Weet u, mijn ouders zijn niet teruggekeerd. Maar als ze waren teruggekeerd, dan nog was dat niet erg geweest. Er waren er zoveel zoals ons. We waren niet de enigen. Ze hebben ons ook niet geforceerd, ons niet verplicht.⁴³⁹

'Met haar ging ik naar de kerk en op school gingen we ook naar de kerk. En ze leerden ons gebeden. Dat was ook het beste, voor als er plots controle kwam. De kaarsen, alles was zo mooi. **Gewoon de hele omgeving, daar hield ik van.**⁴⁴⁰

Tweede motief was het verlangen naar veiligheid. Een doopsel kon enigszins de angst verzachten of wegnemen.

'Men vroeg mij of ik het niet zag zitten om me te laten dopen. En op dat moment dacht ik dat het wel **een goede verzekering was voor mijn leven**, die ik moest aannemen. Op die manier werd er een band gelegd tussen de priester en mij, ik moest hem gehoorzamen, maar hij op een manier ook aan mij, want hij moest ervoor zorgen dat ik veilig was en hij moest voor mijn bescherming zorgen. Op die manier was het een soort contract. Maar ik veroordeel die man niet hoor, helemaal niet. Dat was gewoonte om dat te doen. Ik ben nooit vergeten dat mensen een groot risico genomen hebben voor mij.⁴⁴¹

'Ik was blij **omdat ik me beschermd voelde**. Oké, het was een verlies van identiteit, maar dat was dat.⁴⁴²

⁴³⁸ Interview Johannes Blum met A.W., 26/11/2001 en 05/12/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 345, cassettes 431 en 459 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴³⁹ Interview Johannes Blum met A.P., 19/04/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 604, cassettes 880, 881 en 885 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴⁴⁰ Interview Johannes Blum met J.A., 20/09/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 652, cassettes 959 en 960 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴⁴¹ Interview Johannes Blum met A.O., 09/07/2004, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 540, cassettes 770, 771, 772 en 773 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴⁴² Interview Johannes Blum met F.L., 11/10/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 661, cassettes 973 en 974 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

‘En voor uzelf? Was het doopsel eerder een veiligheidsoverweging of eerder een vervulling van religieuze aspiraties?’

Ik denk beiden. In die tijd was ik ook diep gelovig. Ik was compleet verankerd aan die godsdienst. En ik herinner me ook heel goed dat later toen ik bombardementen hoorde, toen ik al in het klooster verstopt zat, ik me daar geen zorgen over maakte, want als ik stierf, dan ging ik toch naar het paradijs. **Het was een heel goed middel tegen de angst.**

En ik vond die ceremonies zo mooi. Zeker de heilige mis op zondag, dat was zeer mooi en indrukwekkend. Ik werd gedoopt op 31 oktober ’42. Ik deed ook mijn eerste communie, die me dan ook toegang gaf tot alle andere sacramenten. Dat was op 8 december en het was een grote dag voor mij. Want vanaf dan maakte ik deel uit van de grote gemeenschap van gelovigen.⁴⁴³

Een zekere affectie en dankbaarheid voor de zusters en onderduikouders kon ook meespelen.

‘Maar ik mocht me niet laten dopen van de Moeder Overste. Op een dag moest ik bij haar komen. Ze zei me: ‘L.,u bent joodse, maar u gelooft toch in Jezus Christus hé?’ Dus hield ik rekening met die grote onwetendheid en antwoordde ik haar: ‘Ja, ik geloof in Jezus.’ Om haar niet kwaad te maken. Het was voor haar moeilijk geweest om te aanvaarden dat iemand die ze zo graag zag, niet geloofde in haar redder, en daarom zei ik ja. Haar liefde en affectie voor mij gingen langs Jezus en daarom heb ik gezegd dat ik in hem geloofde, **om haar niet te kwetsen of verdriet aan te doen.** Maar ze wou me niet dopen, dat was wel nobel.’⁴⁴⁴

Een erg belangrijk element bij de onderduikkinderen zelf, was hun leeftijd. Een kind dat op jonge leeftijd onderdook en zich nooit bewust was geweest van een andere godsdienst, nooit iets anders had gekend dan het katholicisme, had niets anders om op terug te vallen. Het katholicisme was het eerste dat men hem of haar heeft geleerd en werd daardoor gemakkelijk geïnterioriseerd.⁴⁴⁵ Tot op een zekere leeftijd ben je ook erg beïnvloedbaar en neem je snel dingen over, zonder er daarom ernstig over na te denken.

‘We werden naar een religieus internaat gebracht. Daar leerden we de catechismus, dit om te verbergen dat we joods waren. Ik was niet gedoopt, maar ik kreeg wel de communie. **Op die leeftijd ben je gemakkelijk te overtuigen.** Ik werd zo goed als katholiek, maar mijn zus sloeg me. Zo wou ze me doen inzien wat er gebeurde.’⁴⁴⁶

⁴⁴³ *Interview Johannes Blum met V.G.*, 23/06/1998 en 19/11/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 95, cassettes 065, 066, 060 en 067 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴⁴⁴ *Interview Johannes Blum met A.W.*, 26/11/2001 en 05/12/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 345, cassettes 431 en 459 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴⁴⁵ Helleman, *Zij die verloren zijn*, 27 en 140. Brachfeld, *Zij hebben het overleefd*, 113.

⁴⁴⁶ *Interview Johannes Blum met I.T.*, 03/02/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 71, cassettes 024 en 016 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

‘Opeens werden we in een heel andere sfeer gegooid. Een religieus milieu. **Maar het is waar dat je als je die leeftijd hebt, je in alles kan geloven.** Ik heb toen die katholieke religie geaccepteerd, dat staat vast. En ik herinner me dat ik het leuk vond dat alles zo veilig was, alles was goed en vriendelijk.’⁴⁴⁷

De mate van joods bewustzijn beïnvloedde sterk de beleving van de confrontatie met een andere godsdienst. Kinderen die geen enkele herinnering hadden aan godsdienstige beleving bij hen thuis voor de oorlog, hadden het minder moeilijk om zich in te leven in de nieuwe religie.

‘Ik kende niet alleen alle gebeden, maar ik kende ook de hele mis vanbuiten, in het Frans en in het Latijn. Voor het einde van de oorlog kende ik alles. En ik ben niet rouwig om het strenge religieuze onderwijs dat ik toen gekregen heb, **omdat het het enige religieuze onderwijs is dat ik ooit gekregen heb.** En als ik al iets wist over de joodse godsdienst dan was dat via de katholieke leer. Maar zo kreeg ik dus een godsdienstinitiatie.’⁴⁴⁸

‘Marraine heeft gezorgd dat ik gedoopt werd. Ik was toen zo’n zes jaar, denk ik.
En wat denkt u daarover?

Ik heb ook mijn communie gedaan. En als je daarover nadenkt, is dat misschien iets wat mijn Marraine beter niet gedaan had. Maar ze gaf me zoveel liefde dat ik het haar niet kwalijk kan nemen. Omdat ze me niet... **ik kwam ook helemaal niet uit een andere religie.** Ik zei het al, ik heb geen enkele herinnering aan religie bij ons thuis.’⁴⁴⁹

‘Ik kwam niet uit een gelovige familie, wij waren agnosten, atheïsten. **Het feit dat ik wat water over mijn hoofd kreeg en gezalfd werd, dat betekende strikt genomen niets voor mij.** Maar men heeft weinig geprobeerd om me echt in dat geloof te betrekken.’⁴⁵⁰

Toch leidde een niet-religieuze opvoeding niet automatisch tot een spontane overgang naar het katholicisme. M.L. werd helemaal niet religieus opgevoed, wat haar een soort afkeer bezorgde voor alles wat met godsdienst te maken had. Het maakte in het begin niet eens uit om welke godsdienst het ging,

‘Wie wilde u dopen?’

Dat waren de zusters daar. Ik weet niet van welke congregatie. Maar ik hield helemaal niet van hen, ook al waren ze vriendelijk. De catecheseles, dat was ook iets dat helemaal niet aan mij besteed was. **Ik had helemaal geen religieuze opvoeding gekregen, dus alles wat met godsdienst te maken had, dat liet me onverschillig.** Daar hield ik

⁴⁴⁷ Interview Johannes Blum met R.B., 13/02/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 257, cassettes 333 en 334 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴⁴⁸ Interview Johannes Blum met V.G., 23/06/1998 en 19/11/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 95, cassettes 065, 066, 060 en 067 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴⁴⁹ Interview Johannes Blum met S.K., 25/04/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 272, cassettes 357 en 356 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴⁵⁰ Interview Johannes Blum met A.O., 09/07/2004, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 540, cassettes 770, 771, 772 en 773 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

helemaal niet van. Op een dag moesten me ze me heel snel verstoppen. Ze namen me mee naar de kapel om me te verstoppen en wat voelde ik me daar ongemakkelijk. Er was een controle in de school en daarom moest ik gauw weg. Maar ik kon die omgeving niet verdragen, misschien door die controle, ik weet het niet. Het was een plaats van bescherming, maar ondertussen walgde ik ervan. Ik was daar ook helemaal alleen. Ik denk dat het een zuster was die het voorstelde, om me te dopen. Of de directie. Ik weet het niet, maar dat deden ze wel bij ieder joods kind, zeker? Kinderen luisteren goed, hé. Maar **ik wou niet, ik heb echt neen gezegd**. Alles wat met religie te maken had, dat verveelde me zo.'

Maar toen M. later naar een tehuis van de AJB werd overgebracht, overkwam haar het volgende.

'Ging u daar naar school?

Ja. En er was ook een synagoge. Dat was zo wat **mijn kennismaking met het judaïsme**. Thuis werd er Jiddisch gesproken, maar dat was het. Maar daar was er een grote refter en op het einde daarvan was er zo'n ruimte met grote gekleurde vensters. En ik vroeg een jongen die bij me liep wat dat was. Die zei dat het de synagoge was en ik vroeg natuurlijk wat dat was, een synagoge. En hij zei me dat het de plaats was waar ik met mijn vader naartoe ging. Maar ik was daar nog nooit naartoe gegaan. Daar vierden we wel de sabbat. Dat was de eerste keer dat ik geconfronteerd werd met de joodse cultuur. Daar heb ik die leren kennen. Ik leerde niet echt de gebeden, het was er niet erg streng. Maar men dacht aan de feesten, we zongen in het Hebreeuws, we leerden enkele dingen. We staken de kaarsen aan van de menora, bij de feesten en op zaterdag. Dat was eigenlijk wel belangrijk.

Wat deed u dat?

Ik had het gevoel dat ik thuiskwam. Ik had het katholicisme zo afgewezen en daarna aanvaardde ik het judaïsme zonder problemen. Er was iets dat me aantrok daarin. Dat was het verschil. Ik was aangetrokken tot mijn cultuur, mijn geschiedenis.⁴⁵¹

Ook al werd men niet bekeerd, men deed vaak met alle ceremonies en diensten mee om niet op te vallen. Dit 'acteren' en zeker een doopsel en bekering kon grote verwarring teweegbrengen bij kinderen die in de joodse traditie of religie waren opgevoed. Plotseling moest je voor een 'andere God' bidden en zingen, andere gebeden opzeggen waarin gesproken werd over Jezus en Moeder Maria, kruistekens slaan en misdiensten bijwonen in een kerk of kapel. Brachfeld omschrijft het als volgt: 'Breken met zijn geloof en een nieuwe religie aanvaarden, kan vaak een conflict veroorzaken waarbij men zich als een verrader van zijn God gaat voelen. In het jodendom zijn er drie verboden waarvoor de gelovige de dood moet verkieszen en die hij niet mag overtreden. Dit zijn: afgodendienst, betrekkingen met bloedverwanten en iemand vermoorden. Het schuldgevoel bij het dienen van een andere godsdienst, ook al gaat het erom zijn leven te redden, kan verregaande gevolgen hebben. (...)En dan zijn er diegenen die het

⁴⁵¹ Interview Johannes Blum met M.L., 25/01/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 253, cassettes 326 en 329 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

hebben aangedurfd om de komedie van hun nieuwe geloof met overtuiging te spelen, omdat het een kwestie was van leven of dood. Men kan zich moeilijk de spanningen indenken die hierbij kwamen kijken.’ Brachfelds voorgaande bewering is gekleurd door zijn eigen ervaring:

‘s Ochtends om zes uur gingen we naar de mis en in de zomer ’s avonds ook naar de vespers. Voor het slapengaan moest ik samen met alle jongens van onze slaapzaal voor het Mariabeeldje knielen en het Onze Vader en enkele weesgegroetjes opzeggen. Maar van zodra ik in mijn bed lag, trok ik de dekens over mijn hoofd en reciteerde ik met overtuiging het credo van het jodendom: ‘Hoor Israël, de Heer onze God, de Heer is één.’ Dat was voor mij als een afzweren van al wat ik in de loop van de dag in de kerk had gedaan. Het was mijn geloofsbelijdenis in God en in het jodendom. Ik was me ervan bewust een jood te zijn en wou dat ook blijven. Elke vrijdagavond zong ik nog de liturgische gezangen die ik vroeger met mijn vader aan tafel zong. Ik kende ze uit het hoofd. Ik zong en huilde tegelijkertijd. **De vervreemding was vreselijk om dragen.** Ik had mijn naam moeten opgeven, ik was geen jood meer, ik was zelfs geen kind meer, maar een soort volwassene gerijpt door enkele dagen van overlevingservaring. Dag in, dag uit **speelde ik met overtuiging mijn rol**, steeds en overal attent op gevaar. Dat was het lot van joden die als christenen zaten ondergedoken.’⁴⁵²

In de groep getuigenissen was er één persoon die getuigde van een soortgelijk gevoel. Een schuldgevoel en een erg joods bewustzijn dat hen niet toeliet het katholieke geloof zonder innerlijke tweestrijd zomaar aan te nemen.

‘Ik zat in een weeshuis, bij zusters. Ik heb er geen goed herinneringen aan, maar ze hebben natuurlijk mijn leven gered. Jaren later nog, toen zusters nog steeds in zo’n stijf habijt gekleed gingen, ging ik langs de andere kant van de straat lopen. Dat joeg me zo’n schrik aan. Ik werd er goed behandeld, maar het eerste wat ze daar deden, was me dopen. Ik was toen ongeveer vier jaar. Ik moest steeds denken aan wat mijn moeder gezegd had. (S.’s moeder nam afscheid met de woorden: ‘Mijn kindje, vergeet nooit dat je joods bent.’) en toen ik daar met mijn handjes gevouwen zat, zei ik steeds tegen mezelf: **‘God, vergis niet, vergis u niet, dit is een vergissing.’** Maar ik werd toch gedoopt.’⁴⁵³

Hellemans stelt in haar scriptie dat joodse kinderen nochtans een soort ‘religieus gevoel’ in zich hadden, waardoor een aantal onder hen eenvoudig van godsdienst kon ‘wisselen’.⁴⁵⁴ Een aantal zaken in een godsdienstbeleving zijn nu eenmaal gelijklopend. Het is een voordeel als je het gewend bent te bidden, naar een eredienst te gaan en te leren en te spreken over God. Mits enige aanpassing. Uiterlijk kon men sneller het ‘juiste’ gedrag vertonen. In hoofdstuk drie over de joodse identiteit van de onderduikkinderen voor de oorlog, selecteerde ik vijf personen wiens opvoeding

⁴⁵² Brachfeld, *Zij hebben het overleefd*, 56- 57 en 111.

⁴⁵³ *Interview Johannes Blum met S.F.*, 18/08/2003, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 468, cassettes 663 en 673 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴⁵⁴ Hellemans, *Zij die verloren zijn*, 27.

traditionalistisch was en waarvan gesteld kan worden dat ze dagelijks met godsdienst of joodse praktijken werden geconfronteerd. Twee van hen (M.S. en J.D.J) doken onder met hun familie, waardoor ze nooit met een andere godsdienst geconfronteerd werden. J.S. en E.L. (deze laatste vluchtte met haar moeder naar Zwitserland. Haar moeder werd naar een werkkamp in Sumiswald gebracht en E. werd ondergebracht als ‘onderduiker’ bij een familie) kwamen beiden in een gezin terecht waar de godsdienstbeleving niet erg sterk was. Geen van hen werd gedoopt of gevraagd zich te bekeren, wat de aanpassing gemakkelijker deed verlopen. Ze vertelden weinig over het wisselen van godsdienst, enerzijds omdat er in hun nieuwe leefomgeving weinig aandacht naar uitging, anderzijds kon het impliceren dat ze door hun reeds aanwezige religieuze gevoel met de overgang naar het katholicisme weinig moeite hadden zich aan te passen.

‘We gingen niet veel naar de mis op zondag. Dat was niet verplicht. (...) Op school leerden we ook gebeden, maar men verplichtte ons niet om ze te leren.’⁴⁵⁵

‘Ik ging naar school in Zwitserland. Er was één leerkracht die ik graag had, dat was die van muziek. Die gaf me een boek met Zwitserse liedjes en eentje met psalmen in het Duits. Maar ik herinner me weinig van mijn leven daar, omdat ik ongelukkig was.’⁴⁵⁶

De laatste getuige met een godsdienstige opvoeding, is E.A. Zij werd wel in een klooster verstoppt en werd daar ook gedoopt. Ook zij gaf geen blijk van een moeilijke overgangperiode, ze geeft geen enkele keer aan dat ze een schuldgevoel had over het verloochenen van haar joodse afkomst en godsdienst of dat ze moeite had met de overschakeling.

‘Mijn zus en ik waren gewone leerlingen. Alles ging normaal en we waren als al de anderen. We deden mee met het zingen in de mis. (...) We werden gedoopt omdat de zusters waarschijnlijk heel veel schrik hadden en ze gewoon geen joodse kinderen bij zich wilden die het klooster in gevaar brachten. Vanaf dan deed ik aan alles mee, de eerste en plechtige communie, de communie in de kerk, alles. Ik ging ook ieder week te biechten, dat vond ik een beetje belachelijk, zo iedere week moeten vertellen wat je fout had gedaan.’⁴⁵⁷

⁴⁵⁵ Interview Johannes Blum met J.S., 30/04/2003, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 446, cassettes 617 en 618 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴⁵⁶ Interview Johannes Blum met E.L., 18/09/2003, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 471, cassettes 665 en 667 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴⁵⁷ Interview Johannes Blum met E.A., 05/08/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 68, cassette 21 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

Later werd E. naar een kolonie gebracht door Père Bruno waar de godsdiensttoepassing, naar wat ze zelf zegt, helemaal niet zo streng was als in dat eerste klooster.

De karakterstructuur draagt ook bij tot het al dan niet vlot overgaan naar de nieuwe godsdienst⁴⁵⁸, zoals bij J.S. die zoals gezegd uit een traditioneel milieu kwam.

‘En opeens werden we in een heel andere sfeer gegooid. Een religieus milieu. Maar het is waar dat als je die leeftijd hebt, je in alles kan geloven. Ik heb toen die katholieke religie goed geaccepteerd, zeker en vast. En ik herinner me dat ik het leuk vond dat alles zo veilig was, alles was goed en vriendelijk.

Het was er wel heel streng, dat was wel iets nieuws, denk ik. Heel streng. Maar ik denk dat mijn karakter neigde naar het goed verzorgen van mijn zus, gehoorzaam zijn, vriendelijk zijn. Maar ik moest me wel zeker aanpassen, dat wat bekijken in het begin.’⁴⁵⁹

Ten laatste moet er rekening gehouden worden met de persoonlijke ontvankelijkheid voor het Woord en de rituelen, het persoonlijk gevoel voor mystiek.⁴⁶⁰

‘Alle dagen ging ik naar de kerk. De zondag, de vespers in de middag, le salut in de avond. Dat was volledig, we deden alles. Ik kende ook alle gebeden. Ik moet wel zeggen **dat ik me altijd geïnteresseerd heb**. Ik was tien jaar of zo en op school waren er kinderen die wel godsdienst volgden en die hadden een Bijbel en daarin zat het Oude Testament en het Nieuwe Testament. En ik kreeg die soms in handen en dan las ik beide delen. Ik heb me daar altijd voor geïnteresseerd.’⁴⁶¹

Ook de afhankelijkheid aan de onderduikgevers, de wens het hen naar de zin te maken omdat men angst had de liefde te verliezen, de identificatie met de onderduikouders en het erbij willen horen, worden in de literatuur vermeld als factoren die bijdragen tot het al dan niet overgaan tot het katholieke geloof.⁴⁶²

Wat de gevolgen waren bij de kinderen die een geloofswissel en katholieke beïnvloeding ondergingen, bespreek ik kort in het volgende deel.

⁴⁵⁸ Evers-Emden, *Geleende kinderen*, 147.

⁴⁵⁹ *Interview Johannes Blum met J.S.*, 30/04/2003, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 446, cassettes 617 en 618 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴⁶⁰ Evers-Emden, *Geleende kinderen*, 147; Hellemans, *Zij die verloren zijn*, 26-27.

⁴⁶¹ *Interview Johannes Blum met J.A.*, 20/09/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 652, cassettes 959 en 960 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴⁶² Evers-Emden, *Geleende kinderen*, 147.

Deel IV – Herinnering en omgang met het verleden

Dat gevoel, die pijn kan niemand zich voorstellen. Dat gaat nooit meer weg, daar sterf je mee. En vooral de vraag: ‘Waarom?’, heeft mij heel erg lang beziggehouden. Maar ik heb dat nooit tegen mijn ouders gezegd, enkel één keer tegen mijn man. ... Mijn ouders zwegen over de oorlog. Alles wat gebeurd was, stond tussen hen in. Zo leerde ook ik om te zwijgen. Dit is voor mij ook de eerste keer dat ik er echt over spreek, omdat ik altijd tussen hen in stond en niet durfde spreken. Daar leed ik enorm onder, maar op deze manier wou men mij beschermen. Maar 's nachts was er geen bescherming en dan dacht ik na en huilde om het gebeurde en de dingen die ik niet goed wist omdat iedereen zweeg.⁴⁶³

Gedurende september 1944 wordt België bevrijd met onder andere de hulp van Britse en Amerikaanse troepen. Het heeft voor de geallieerden niet langer dan tien dagen geduurd om België te veroveren. Zelfs de Duitsers deden er langer over in mei 1940. Voor het land is die snelle zegetocht van de geallieerde legers een zegen. De vernielingen en het menselijke leed bleven beperkt. Na jaren van verdrukking en honger ontladen de gevoelens van de bevolking zich in een gigantische collectieve vreugde-uitbarsting. Naast de herwonnen vrijheid, steken bij heel wat Belgen ook zorgen de kop op. Levensmiddelen bijvoorbeeld zijn schaars. De vreugde om de bevrijding kan de lage rantsoenen, die volgens sommigen nog lager zijn dan voor de bevrijding, en andere kwesties niet blijvend van de voorgrond verdringen.⁴⁶⁴ Na de eerste uitbundige vreugde kwam de ontzuivering. De Duitsers hadden weliswaar een nederlaag geleden, maar de ontzetting over de materiële en de psychische nood van de overlevenden was groot. In de eerste plaats kwam de klap hard aan bij hen die zich in België hadden weten te redden.⁴⁶⁵

Dit deel geeft een beeld van de geschiedenis van de onderduikkinderen na de oorlog. Hun verhaal eindigde niet met de bevrijding, zoals het citaat bij het begin van dit deel aangaf. Keilson onderscheidt drie fases in zijn onderzoek naar de traumatiserende effecten van de onderduik. De eerste fase nam zijn aanvang met de invasie en de bezetting. Gelijktijdig werd het startschot gegeven voor de terreur, de verordeningen en de aanslagen op de sociale en mentale integriteit en waardigheid van de joodse gezinnen. Ook de kinderen werden geïsoleerd, maar vooral waren ze getuige van de paniek die ontstond door dit alles in hun omgeving.

⁴⁶³ Interview Johannes Blum met L.O., 29/01/1999, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 125, cassettes 119, 123 en 124 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴⁶⁴ Van den Wijngaert, *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 267-275.

⁴⁶⁵ De Dijn, *Zeg nooit dat je Rachmil heet*, 215.

De tweede traumatiserende sequentie situeerde zich in de periode dat het kind onderdook. Men was getuige van arrestaties en het vertrek van familieleden, men werd gescheiden van het gezin omdat men meestal alleen onderdook. De belangrijkste componenten in dit clandestiene bestaan waren de voortdurende angst om opgepakt te worden, het moeten verbergen van de eigen identiteit en de aanpassing aan de nieuwe omgeving.

Als laatste onderscheidt Keilson nog de naoorlogse periode. Deze wordt gekenmerkt door de terugkeer uit een illegale situatie naar een zeer georganiseerd leven op juridisch en administratief vlak. Hetzij naar het ouderlijke huis, hetzij via toewijzing van voogdijschap. Het kind kon, bij afwezigheid van de ouders, worden toegewezen aan familie, een pleeggezin of een joods of ander kindertehuis.⁴⁶⁶ Keilson beschrijft de derde fase als bepalend voor de verwerking van de opgelopen psychische schade in de twee voorafgaande fases. Het trauma van de twee eerste fases beïnvloedt volgens zijn onderzoek wel de psychische toestand, maar bepaalt deze niet. Het is enkel de laatste fase die kan dienen voor het latere gedrag van het kind en dus meer bepalend is dan de andere twee.⁴⁶⁷ In punt 7 van dit deel ga ik dieper in op de psychologische weerslag die de onderduik bij mijn groep respondenten heeft achtergelaten.

Ik tracht aan de hand van de interviews zoveel mogelijk elementen van de naoorlogse impact aan bod te laten komen. Ik moest me wel beperken tot de vraagstelling die Blum hanteerde. Hij ging minder uitgebreid te werk dan Evers-Emden, waardoor in haar boek nog meer specifieke vragen aan bod komen. Vragen waar ik door het beperkte interviewmateriaal onmogelijk een antwoord op kon formuleren. Zo kon ik niet dieper ingaan op de relatie die de kinderen heden ten dage nog onderhouden met hun onderduikmilieu.

Ik ga wel in op volgende vragen. Hoe verliep het afscheid op de onderduikplaats? Hoe verliep de omgang met de ouders of verzorgers na de oorlog? Hoe zat het met de religie? Kropste men zijn gevoelens op of kreeg men de kans veelvuldig zijn verhaal te vertellen? Wat denken de kinderen zelf over de invloed die de onderduik had op hun leven en welke gevoelens koesteren ze nu tegenover de onderduik?

In de drie laatste punten wil ik ingaan op iets delicatere thema's. In punt 7 stel ik volgende vragen. Hebben de kinderen als adolescenten en volwassenen psychologische

⁴⁶⁶ Keilson, *Enfants victimes de la guerre*, 35-38.

⁴⁶⁷ *Ibidem*, 152, 180-185; Hellemans, *Zij die verloren zijn*, 132.

belemmeringen ondervonden die uit de onderduik voortvloeiden? Werden ze geconfronteerd met ouders die zelf getraumatiseerd waren en gaven deze hun eigen trauma door? Hoe gingen de kinderen daar mee om? Zocht men professionele hulp? Of men veel belang hecht aan het in stand houden van de herinnering, is het onderwerp van punt 8. In punt negen tracht ik weer te geven hoe de respondenten hun eigen joodse identiteit vandaag de dag ervaren. Heeft men problemen ondervonden deze identiteit te vormen of verliep dit net gemakkelijk, als een soort thuiskomen na jaren van zwerven?

1. Gevoelens bij het vertrek uit de onderduikplaats

De meeste kinderen konden na de oorlog, na enige tijd toch, terugkeren naar de joodse gemeenschap. Als hun ouders overleden waren, werden ze opgevangen door familieleden of ondergebracht in een joods weeshuis. Maar in de eerste plaats moesten de ouders of andere familieleden hun kinderen, neven en nichten kunnen opsporen. Voor kinderen die via het CDJ geplaatst werden, is dit een relatief eenvoudige zaak dankzij de nauwkeurige administratie van de organisatie. Kinderen die via andere kanalen een onderduikplaats vonden, vond men moeilijker terug. De zoektocht naar de joodse kinderen kon beginnen⁴⁶⁸ en dat was geen simpele zaak. Op 11 oktober 1944 hadden de voorzitter van het ONE, Yvonne Nevejean en enkele joodse sympathisanten in Brussel een afspraak met notaris Charles Moureaux en riepen een nieuwe organisatie van algemeen nut in het leven: L'Aide aux Israélites Victimes de la Guerre (verder AIVG). De groep had tot doel om joodse oorlogsslachtoffers te helpen.⁴⁶⁹

Wanneer een kind werd teruggevonden, waren de problemen nog niet van de baan. Weinig respondenten konden zich iets herinneren van het afscheid met het opvangmilieu of Blum vroeg er niet naar, waardoor ik weinig materiaal heb om me op te baseren. Ik kan wel vergelijken met de resultaten van Evers-Emden.

Voor een aantal onderduikkinderen was het een traumatische gebeurtenis om bij het inmiddels vertrouwd geraakte gezin of uit de instelling weg te moeten naar een 'vreemde' of vreemd geworden vader en/of moeder.

Was het moeilijk voor u uw moeder terug te zien, en weg te moeten bij je onderduikgezin?

⁴⁶⁸ Hellemans, *Emilie Fresco*, 67.

⁴⁶⁹ C. Massange, *Bâtir le lendemain: l'aide aux victimes de la guerre et le service social juif de 1944 à nos jours* (Brussel 2002) 17.

Ja. Ik heb nog vele dagen na mijn vertrek daar gehuild toen ik bij mijn moeder was, alle dagen, alle dagen. Uiteindelijk ben ik gekalmeerd. Van mijn zus weet ik dat niet. Maar ik heb veel gehuild.

Wat zei uw moeder?

Ik denk dat ze dat wel begreep. En daarna zijn we daar nog vaak op vakantie gegaan. En elke keer moest Meneer Georis huilen toen we weggingen. Iedere keer. Hij kwam ons ook bezoeken in Seraing, om ons nog eens te zien.

Uw moeder zat toch in een zeer moeilijke positie?

Ja. Zij had ook veel geleden. Dat weet ik nog. Zij was constant ongerust geweest omdat de Duitsers ook bij ons in de buurt waren. Zij ging ook altijd naar de fabriek om te vragen of er geen gevaar was, of nieuwtjes over ons. Maar ze heeft het nooit aan mij getoond dat ze afzag, dat ze leed. Als je eigen dochttertje zegt dat jij niet haar moeder bent, dat moet erg zwaar zijn. En niemand wou dat ook dat het zo ging. De Georissen wilden ook dat ik haar erkende als mijn moeder.⁴⁷⁰

‘Ik herinner mij wel de terugkomst van mijn vader, die én zijn vrijheid terugkreeg én zijn zoon terugvond. Maar ik was een vreemde voor hem en hij voor mij.’⁴⁷¹

‘Dus ik wou ook dat na de oorlog, als mijn vader terugkwam, dat ze met hem trouwde en dat we mijn moeder aan de deur zouden zetten. Ik wou mijn moeder niet meer. En toen mijn moeder terugkeerde, wou ik niet bij haar in de buurt komen, ik ging me verstoppen achter de zetel. Het heeft een tijd geduurd voordat ik terug bij haar wou zijn.’⁴⁷²

Na al die jaren was men gehecht geraakt aan de ouders, maar de ouders ook aan hen. Ook al was dat niet altijd hun bedoeling. Meestal hadden de echte ouders of andere familieleden hiervoor begrip en werd een regeling getroffen zodat de onderduikverleners en de kinderen elkaar nog geregeld konden bezoeken⁴⁷³, zoals hierboven beschreven bij J.S. en hieronder het geval was bij E.A.

‘Tot aan de bevrijding zijn wij in St.-Georges geweest. We zijn er nog enkele weken gebleven, moeder schreef ons dat ze vrij was, maar dat ze nog een appartement moest zoeken. We hadden dus een mooi vooruitzicht.

Was het moeilijk voor jullie om de kolonie te verlaten?

Nee, maar we zijn er de volgende vakantie wel teruggegaan, om er zes weken door te brengen. Het deed misschien wat pijn om zuster Véronique achter te laten, maar we waren al wat ouder en verstonden de situatie wel.’⁴⁷⁴

Evers-Emden heeft het nog over andere gevallen waar de kinderen zoveel scheidingen hadden moeten verduren, dat ze hun gevoel min of meer hadden afgesloten, het was toch de zoveelste keer. Weer anderen herinnerden zich een ambivalentie. Een

⁴⁷⁰ Interview Johannes Blum met J.S., 30/04/2003, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 446, cassettes 617 en 618 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten)

⁴⁷¹ Interview Johannes Blum met M.K., 08/06/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 282, cassette 364 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴⁷² Interview Johannes Blum met M.B., 29/01/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 254, cassettes 329, 325 en 331 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴⁷³ Hellemans, *Emilie Fresco*, 68.

⁴⁷⁴ Interview Johannes Blum met E.A., 05/01/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 68, cassette 021 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

gevoelsverwarring omdat ze graag wilden blijven, maar tevens hadden ze het ‘eigen’ herkend en dat trok hen ook aan. Nog anderen accepteerden het gewoon, er waren immers toch altijd boven hun hoofd beslissingen genomen.⁴⁷⁵

⁴⁷⁵ Evers-Emden, *Geleende kinderen*, 152-153.

2. Omgang met de eigen ouders/verzorgers na de oorlog

De herintegratie is niet evident. Zoals we reeds zagen, is een vlotte integratie in de naoorlogse jaren volgens Keilson zeer belangrijk voor het latere leven van het kind. Evers-Emden maakte hierover een grondige analyse, het is haar opdeling die ik volg in dit hoofdstuk.⁴⁷⁶

Allerlei nuances zijn mogelijk in deze problematiek. Er heerst een trieste sfeer in de meerderheid van de gevallen, een sfeer die gepaard gaat met een wil tot overleven en pogingen om het verleden zo snel mogelijk te vergeten. Ook een verscheurdheid kon zich meester maken van de onderduikkinderen. Er vonden zeer plots verschuivingen plaats in de relaties met de eigen ouders en de onderduikverleners. Maar er zijn ook gevallen waarbij de relaties warm en hartelijk zijn gebleven. Voor vele kinderen begon het zwerven opnieuw na mislukte pleeggezinplaatsingen. Kwamen de eigen ouders wel terug, dan was de vervreemding vaak zo ernstig dat het vanzelfsprekende contact moeilijk te herstellen viel. In een minderheid van de gevallen werd de draad wel weer opgepakt.

Als kinderen bij een van de ouders konden terugkeren na de oorlog, kon het gevoel ontstaan bij het kind niet meer welkom te zijn thuis. Aan het einde van de oorlog hadden vooral de jonge onderduikkinderen zich aangepast aan hun nieuwe leven. Ze herinnerden zich, afhankelijk van hun leeftijd bij het onderduiken, weinig of zelfs niets meer van het ouderlijke huis. De tijdsbeleving van kinderen is een andere dan die van volwassenen, bij 3-jarigen kan een scheiding van 12 maanden voldoende zijn om hun ouders te vergeten. Boven de leeftijd van 3 jaar zou die vergeettijd langzaam opklimmen naar 24 maanden bij ongeveer 5-jarigen.

Vele kinderen kwamen terecht in een ouderlijk gezin dat materieel het essentiële ontbrak. Daarnaast moesten ze het onverwerkbare verdriet proberen in te passen in het dagelijkse leven. De ouders werden bovendien geconfronteerd met een in de bange jaren geïdealiseerd, maar nu veel realistischer beeld van hun kind. Men ontdekt dat het ook negatieve eigenschappen in zich draagt. Soms wou het kind helemaal niet bij de ouders zijn en had het heimwee naar andere mensen. Het kind moest weer wennen aan een ander sociaal milieu met andere opvattingen, zeden en gewoonten dan men had

⁴⁷⁶ *Ibidem*, 161-164.

gekend in de katholieke instelling of in het pleeggezin. De godsdienstige aanpassing komt aan bod in hoofdstuk 3.

Noch onderdak bij de eigen ouders, noch elders garandeerde een goede periode. Ook in mijn groep respondenten zijn er een aantal uitspraken waaruit blijkt dat de periode na de oorlog soms erger was dan de onderduikperiode zelf. Het fysieke gevaar was geweken, maar er bestond zeker nog risico op psychische schade. Als een kind in een overlevend joods gezin terecht kwam, was dat in vele gevallen niet de best denkbare woonplaats door de vele traumatiserende factoren. Er konden zich grote problemen voordoen.⁴⁷⁷

Volgende citaten duiden aan dat er heel wat negatieve herinneringen in het geheugen van de onderduikkinderen zitten. Vaak heeft dit te maken met de psychologische toestand waarin de ouder(s) zich bevond(en). Als je zelf de trauma's uit je recente verleden moet verwerken, valt het vaak moeilijk hierbij nog de volledige verantwoordelijkheid voor je kind op te nemen. Ik selecteerde enkele representatieve citaten, vooral het eerste verhaal van R.B. is erg lang, maar toont zo goed de gemoedstoestand aan waarin vele kinderen zich na de oorlog bevonden.

'En daarna zijn we terug bij onze ouders gaan wonen, met onze grootouders. Dus in een klein huisje. En daar ben ik in een shock geraakt. Er was natuurlijk de droom om mijn ouders terug te vinden en hun genegenheid en liefde. Een soort comfort te krijgen, naar de normen van die tijd. Maar **ik had nooit gedacht in een ergere situatie terecht te komen dan daarvoor**. We sliepen met z'n vieren op zo'n zolderkamer, gewoon op matrassen. Er waren heel veel wandluizen, ik controleerde mijn bed altijd voordat ik erin kroop. En daar heb ik mijn ergste nachtmerries gehad. Enorme nachtmerries. Ik was erg moeilijk toen. Onze ouders waren er niet voor ons. We gingen naar school en 's avonds gingen zij weg, ze waren er niet. Eens de vrijheid er terug was, dan maakten ze daarvan gebruik en elke avond waren ze weg. Mijn grootmoeder stierf na een jaar. En ik weet niet wat er van ons geworden was indien zij er niet was geweest. De realiteit was dat mijn ouders er niet waren. Ik heb geen enkele herinnering aan een spel met hen of een conversatie of een uitstap met hen. Ik ging naar school en dat was het. Het was heel zwaar, omdat ik iets heel anders gedroomd had al die jaren dat ze er niet waren. En mijn leven bestond uit nachtmerries. Ik werd ook heel erg ziek. Ik kreeg zware migraineaanvallen. En ik vond na de oorlog ook een vader terug die heel depressief was. Geheel leeggezogen door de oorlog en hij moest alles terug opbouwen in zijn leven. Als je volwassen bent dan accepteer je dat beter, dat hij drie jaar was opgesloten was geweest als onderduiker. Maar daar denk je maar later aan. Een klein kind begrijpt dat niet en stelt zich gewoon de vraag waarom er niet op die diepste verlangens wordt ingegaan. Men kan nog niet op die wijze reflecteren zodat men het ook begrijpt en vader daarvoor excuseert. En wachten, ik kon niet wachten. Ik had mijn vader ook drie jaar niet gezien, ik bevond me om het zo te stellen bijna tegenover een vreemde toen ik hem terugzag. Hij was een gedesillusioneerde man, hij had graag gestudeerd en heel zijn generatie zat in de onmogelijkheid om iets te doen. In mijn ogen was hij gebroken.

⁴⁷⁷ *Ibidem*, 166-168 en 161.

Moeder was eerder een uitzonderlijk geval. Die kon zich veel beter aanpassen. Zij trad meer in actie.

Maar die relatie met mijn ouders was zeer moeilijk. Door de hele situatie en door mijn gereserveerde natuur. Ook door mijn depressieve vader. Een kind heeft nood aan ouders die interesse tonen, die vragen wat je van plan bent met je leven. En dat had ik niet, zo'n vader, een vaderfiguur. En dat contact is er zeker wel geweest voor de oorlog. Dat zie je op de foto's. Daar sta ik ook op, een klein levenslustig meisje. En je ziet gewoon dat mijn ouders daar toen wel toe in staat waren, om interesse te tonen. Om ons lief te hebben en aandacht te hebben. En dat ik zelf wel een gek en vrolijk kind was, helemaal niet introvert en teruggetrokken. Maar dat herinner ik me niet. Ik draag geen herinneringen in me mee van aandachtgevende ouders. Ten eerste stond de oorlog tussen ons in, de ervaringen van toen en ten tweede stond de naoorlogse economische situatie tussen ons in.⁴⁷⁸

‘Mijn moeder heeft daar zelf weinig over gepraat. Ze heeft me verteld dat ze naar Ravensbrück gedeporteerd werd. Over het kamp zelf heeft ze nooit iets verteld. Zonder twijfel omdat het zeer pijnlijk moet geweest zijn om erover te vertellen. Waar ze wel over vertelde waren de martelingen van de Gestapo. Ze zei dat ze nooit gepraat heeft en dat ze niemand had verraden. Ze vroegen haar toen waar haar dochter was, ze wisten dat ik bestond. Maar ze heeft nooit iets gezegd. Later heb ik daar veel schuldgevoel over gehad, dat ze gefolterd is geweest en dat ik daarvan de oorzaak was. Ze vertelde dat toch zo: dat ze gemarteld en geslagen werd en dat ik aan de basis daarvan lag. Dat was heel zwaar voor me. En ik heb heel lang met een heel groot schuldgevoel rondgelopen. Mijn adolescentie later, die ik toch samen met haar doorbracht, dat was niet om te lachen. Maar tegelijkertijd voelde ik me schuldig over mijn slechte gevoelens over haar omdat ik het recht niet had, omdat ze zich zo heldhaftig had gedragen voor mij. Ik zat vastgeklemd. Zij werd gedeporteerd, terwijl ik hier gelukkig was geweest.’ (V. had voor de oorlog al een moeilijke relatie met haar moeder, ze was geen gewenst kind).⁴⁷⁹

‘Toen mijn vader beter was, is hij teruggekeerd. Hij heeft dan een kamer gehuurd en is vrij vlug weer beginnen werken. Hij nodigde me uit om bij hem en Sonja, ‘een vriendin’, te komen logeren. Sonja was zwanger, maar ik ontkende dat het een zusje of broertje van mij zou zijn. Ik kon het niet geloven, het drong niet tot me door. Op een dag vroeg ik hem ernaar. Hij zei dat hij met Sonja getrouwd was, omdat hij zeker wist dat mijn moeder niet meer zou terugkeren. Hij had me al die tijd niets gezegd, hij dacht dat het dan minder pijn zou doen. Ik had echter steeds nog de hoop gekoesterd dat mijn moeder en mijn broertje nog zouden terugkeren.’⁴⁸⁰

Er waren ook positieve herinneringen aan de terugkeer naar het ouderlijk huis of aan het nieuwe opvangadres. Ik vond er weinig, omdat de negatieve herinneringen de positieve ruimschoots overstijgen.

‘Ik verwachtte ieder moment mijn ouders. Maar ze hebben niet meteen contact met me gezocht. Waarom weet ik niet. Wat ik wel weet is dat mijn nichtje met haar moeder

⁴⁷⁸ Interview Johannes Blum met R.B., 13/02/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 257, cassettes 333 en 334 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴⁷⁹ Interview Johannes Blum met V.G., 23/06/1998 en 19/11/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 95, cassettes 065, 066, 060 en 067 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴⁸⁰ Interview Johannes Blum met R.G., 10/04/2000, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 220, cassette 272 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

enkele dagen later vertrok, dat was een pijnlijk moment omdat zij al weg kon en ik niet. Dus iedere dag werd een lange wachttijd. Ik weet niet meer hoe lang het duurde voor men mij kwam ophalen. Ik weet enkel dat het lang en pijnlijk was.

Waren uw ouders erg veranderd na de oorlog?

Ik denk het niet. Ze hebben natuurlijk ook ondergedoken gezeten, en zullen ook wel geleden hebben, maar anders dan ik. Ik denk dat zij steeds een vrij veilig en beschermend gevoel hebben gehad. In Elzenberg gebeurde er niet veel en konden ze zich aanpassen aan hun onderduikbestaan en het einde van de oorlog afwachten. Ze zaten niet in een direct gevaar.⁴⁸¹

‘Ik denk dat mijn ouders net als vele joodse immigranten de oorlog achter zich wilden laten, het verleden in het verleden laten en een nieuw leven beginnen en zich daar op concentreren. Ze focusten zich op het integreren. Mijn ouders waren jonge mensen en wilden verder gaan met hun leven, maar zonder te vergeten wat er gebeurd was, zonder het verhaal van de familie te vergeten. Ze praatten niet meteen over de grote gebeurtenissen van de oorlog, maar mijn moeder praatte over haar moeder en mijn vader over zijn vader, zodat ik mijn grootouders op die manier wat leerde kennen. Mijn grootvader leefde nog natuurlijk, maar voor hij ons kwam opzoeken, wist ik al wat over hem. Het was wel erg, van mijn vaders kant leerde ik mensen kennen, in levende lijve, maar van mijn moeders kant was er niemand meer in leven. Zij ging daar mee om door veel over hen te praten.⁴⁸²

Er kon ook sprake zijn van een moeizaam begin waarin bij het verstrijken van de tijd verbetering kwam.

‘Ik was dus twaalf toen we bevrijd werden, dat was september ’44. Mijn vader vond werk, bij het AIVG. Maar in oktober kreeg mijn moeder tuberculose. Wij liepen kans op besmetting, dus werd ze naar het sanatorium gebracht. Daar verbleef ze voor maanden en maanden. En ik nam verantwoordelijkheid. Ik stond op om vier uur, maakte vuur aan, bakte omelet, streek vaders hemd en dan vertrok ik naar school. Zo ging het tot mijn moeder terugkwam, toen ik zo’n dertien was. Maar ik kon geen gewone jeugd meer beleven. Nu moeten meisjes van die leeftijd aan niets denken, ze doen sport en ze doen allerhande dingen met hun ouders, maar ik had eigenlijk een heel andere leeftijd. Ik was plotseling een volwassene geworden, vol zorgen. Vader was een gebroken man. Hij had alles verloren, niets interesseerde hem nog. Hij had geen motivatie meer, hij dacht enkel nog aan de dood. **Na enkele jaren beseftte hij dat hij kinderen had in de adolescentie en dat het leven zich hernam.** Mijn moeder was veel moediger, die ging werken en deed het huishouden toen ze beter was. We kregen in die tijd ook een hondje. Hij was de verbeelding van alles voor mij, liefde en vertrouwen. Het was veel meer dan een hond, hij stelde het leven voor na de oorlog.⁴⁸³

‘Mijn moeder was na de oorlog eigenlijk niet in staat om alleen te zijn. Dat is iets dat ze me ook doorgegeven heeft, ik kan dat nu ook niet. Ik werd bij boeren ondergebracht en zij zat in een tehuis voor oud-gevangenen van de kampen, dat was in Oulois. En op die manier konden we ons contact weer opbouwen, we konden dan praten en elkaar ontmoeten.

⁴⁸¹ *Interview Johannes Blum met A.W.*, 26/11/2001 en 05/12/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 345, cassettes 431 en 459 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴⁸² *Interview Johannes Blum met L.S.*, 07/01/2003, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 428, cassette 593 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴⁸³ *Interview Johannes Blum met E.R.*, 07/02/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 201, cassettes 250 en 248 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

Daarna huurde moeder een appartement in Brussel waar geen water was, geen toilet, daarvoor moesten we helemaal naar beneden. We hadden ook geen meubels. Ze kreeg heel veel kolen en daaruit bestond ons meubilair. Uit kolenzakken, op om te slapen, om aan te zitten, ... we hadden niets in hout. Mijn moeder heb ik ook altijd weten overgeven, iedere dag. Ik kende niet anders, tot op een bepaalde dag, toen hield het op. Later, toen ik haar moest verzorgen, heb ik haar nog gezegd dat ze alles voor me betekende. Dat ik als kind niet snapte dat ik alles aan haar te danken had.⁴⁸⁴

Sommige ouders contacteerden of bezochten hun kinderen wel, maar konden ze nog niet meteen meenemen omdat ze nog geen onderkomen hadden. Anderen stuurden het kind nog even weg omdat ze zichzelf niet in staat zagen voor het kind te zorgen.

‘Mijn vader zag ik terug in het begin van ’45. Het was toen niet gemakkelijk om iets te vinden om te verblijven, dus moest hij dit eerst in orde brengen, waardoor het lang duurde voor ik hem terugzag.’⁴⁸⁵

‘Het drama begon pas na de oorlog, toen mijn ouders terugkeerden. Wat goed gesymboliseerd kan worden door het feit dat ze me niet meteen kwamen ophalen en bij hen lieten wonen. Ze kwamen me wel opzoeken. Mijn moeder gaf een erg gezwollen indruk. Ik veronderstel dat ze veel honger had en dorst, zwaar ondervoed was en daardoor overal water opsloeg.’⁴⁸⁶

‘Op een dag kwam ik van school en ze zeiden me op een opgewekte toon, ‘Madou, je hebt bezoek.’ En ik was ervan overtuigd dat het mijn moeder zou zijn. En het was een meneer. Een kleine man. Die me in zijn armen nam. En ik voelde een afkeer voor hem, maar het was mijn vader. Hij is twee dagen gebleven. En dan is hij naar Parijs gegaan. Daar herstelde zich het joodse milieu, de overlevenden. Mijn vader begon te werken in die gemeenschap. En enkele maanden later is hij me komen halen, hij was zeer vriendelijk tegen de familie. Ik zei hen gedag en ik ging naar zo’n kindertehuis van de joodse gemeenschap in Parijs.’⁴⁸⁷

Uitspraken die getuigen van een relatie met de ouders die nooit meer hersteld is vond ik niet in mijn groep respondenten. Bij deze kinderen valt er volgens Evers-Emden een gevoel van niet-welkom zijn in het eigen huis te merken.

Er waren natuurlijk ook kinderen wiens ouders niet terugkeerden. Zij konden niet bij hun ouders terecht, maar kregen elders opvang. Dit kon een goede ervaring zijn, soms kijkt men er erg negatief op terug.⁴⁸⁸

⁴⁸⁴ *Interview Johannes Blum met M.B.*, 29/01/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 254, cassettes 329, 325 en 331 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴⁸⁵ *Interview Johannes Blum met D.S.*, 11/03/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 78, cassette 034 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴⁸⁶ *Interview Johannes Blum met M.K.*, 08/06/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 282, cassette 364 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴⁸⁷ *Interview Johannes Blum met L.W.*, 29/04/2002, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 370, cassettes 484 en 485 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴⁸⁸ Evers-Emden, *Geleende kinderen*, 163 en 167-168.

‘Ik heb na de oorlog nog een tijd gehoopt dat ze nog in leven waren. Ik dacht dat ze misschien door de Russen waren meegenomen. Mijn vader en moeder waren 52 en 53 jaar als ze met het achtste konvooi gedeporteerd werden. Ook na de oorlog was het moeilijk voor me. Je bent te jong om op eigen benen te staan. **Het is niet evident in een familie te leven die niet de jouwe is. Ook al waren ze wel vriendelijk.**⁴⁸⁹

‘Marraine heeft mij onmiddellijk terug in huis genomen. Maar het was niet hetzelfde als de eerste keer, want in juni ’44 hadden ze een zoon gekregen. En ik voelde me verplicht dat als Marraine even weg moest, voor dat kind te zorgen. Terwijl zij me zei dat ik dat niet moest doen. Ze zei me dat zo wel, maar in werkelijkheid verwachtte ze wel wat van me. Ik was dus het tweede kind geworden en de rollen werden dus hevig door elkaar geschud. Marraine was er op den duur ook van overtuigd dat ik me tegen het kind verzette en dat ik jaloers was. Terwijl het voor mij... Ik stond inderdaad niet meer in het centrum van de aandacht. **Alles was veranderd, niets was meer hetzelfde.**⁴⁹⁰

Iets waar Evers-Emden weinig rekening mee houdt, zijn de kinderen die na de oorlog in een tehuis terecht kwamen. Ook dit kon positief of negatief zijn voor het kind. Veel was afhankelijk van de omgang met het kind. Vertelde men het botweg de harde waarheid over de dood van de ouders of pakte men het meer pedagogisch aan? Was het er plezierig vertoeven of hield men er onaangename ervaringen aan over? Ook het karakter van het kind zelf speelt hierin mee.

‘In 1946 heeft men me dan gezegd dat mijn ouders overleden waren. Men heeft me dat zeer diplomatisch verteld, ik heb pas later vernomen dat ze vergast werden. (...)De mensen in het home waren heel vriendelijk. Ik ben van ’44 tot ’48 in Wezembeek gebleven, uitgezonderd de periode dat we gevlucht waren. Na de oorlog gingen we naar een katholieke school, ‘Joli-Bois’ genaamd.⁴⁹¹

‘Ik verbleef in ‘La maison du grande terre’. Het was niet erg vrolijk in die kolonie. Ik heb dat beeld voor me dat ik daar verschillende keren in mijn bed geplast heb. Ik weet niet zeker of ik het was, maar het was alleszins zo dat als je in bed plaste, je dan met dat deken over je hoofd tegen de muur moest gaan staan. Als straf. Dat is niet bepaald een sympathieke herinnering. Ik herinner me ook nog iets van bij mijn aankomst. In mijn groep zat er ook een klein meisje met zo’n mooie bos haar, met veel krullen. Maar we moesten ontsmet worden, gedesinfecteerd, en daarom moest ook ons haar af. Wat ergens te begrijpen is, gezien de hygiëne. En dat meisje haar haren moesten ook geknipt worden. En ik herinner me zo scherp haar grote verdriet, ze hilde zo erg omdat haar mooie haar af moest. En dat is me bijgebleven. Ik heb aan dat huis dan ook slechte herinneringen. Ik krijg een slecht gevoel als ik er aan denk.⁴⁹²

⁴⁸⁹ *Interview Johannes Blum met I.T.*, 03/02/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 71, cassettes 024 en 016 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴⁹⁰ *Interview Johannes Blum met V.G.*, 23/06/1998 en 19/11/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 95, cassettes 065, 066, 060 en 067 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴⁹¹ *Interview Johannes Blum met B.K.*, 09/12/1997, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 64, cassettes 015 en 016 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴⁹² *Interview Johannes Blum met S.K.*, 25/04/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 272, cassettes 357 en 356 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

Één persoon stelt klaar en duidelijk dat het voor kinderen en voor zichzelf beter was geweest om in een gezin opgevangen te worden, in plaats van in een tehuis. Het had hem in zijn opinie veel leed bespaard. Hij zou er tenminste liefde ervaren hebben en in de mogelijkheid zijn gesteld zijn talenten te kunnen ontplooiën.

‘Pff, dat home van het AIVG. Het was er niet goed, neen. Ik kan niets zeggen op vlak van eten, materieel gezien dus. Maar er was een tekort aan opvoeding, er was tekort aan psychologische ondersteuning. Ik was liever opgegroeid in een familie, zelfs een katholieke familie, dat zou er niets toe gedaan hebben, maar niet in een home. Daar was ik beter af geweest, want in dat home was alles op voorhand al verloren. Het probleem zat in het gebrek aan affectiviteit, dat was er gewoon niet. Er was niets.’⁴⁹³

3. Religieuze herintegratie na de oorlog

Wanneer de oorlog ten einde is, dringt het besef door dat vele ouders niet zullen terugkeren. De vraag wat er met de weeskinderen moet gebeuren, wordt prangend. In hoofdstuk 2 vermeldde ik al de ervaringen van kinderen wiens ouders niet terugkeerden en die in een familie of home terecht kwamen. Hier ligt de nadruk op de ervaringen van alle onderduikkinderen op religieus vlak. Wat gebeurde er met hun geloof na de oorlog toen ze onderdak kregen in een katholieke omgeving of terugkeerden naar de eigen ouders?

Binnen het bestek van deze scriptie is het echter niet mogelijk dieper in te gaan op de kinderkwestie die ontstond na de oorlog en de verschillende belanghebbende partijen hierin. Hierover werd al uitgebreid onderzoek verricht door Hanne Hellemans.⁴⁹⁴ Zij besluit hierover het volgende:

‘De specifieke omstandigheden van de nazi-vervolging maken dat vele joodse kinderen een toevlucht vinden in een katholiek milieu en daar ook katholiek opgevoed worden. De katholieke opvoeding tijdens de oorlog is niets om verontwaardigd over te zijn. Veiligheidsmaatregelen maken dit noodzakelijk. Het joodse verzet weet dit en gaat hier noodgedwongen mee akkoord. **Het probleem situeert zich na de oorlog.** Aan katholieke zijde hebben sommigen van de situatie gebruik gemaakt om kinderen bewust te distantiëren van het jodendom. Verschillende kinderen zijn moedwillig niet teruggegeven aan de joodse gemeenschap, ondanks verwoede pogingen van deze laatste

⁴⁹³ *Interview Johannes Blum met R.D.*, 20/10/2004, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 555, cassette 795 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴⁹⁴ Hellemans, *Zij die verloren zijn, zullen niet vergeten worden* (RUG, onuitgegeven licentiaatverhandeling 2002); Hellemans, ‘Tot wie behoort de ziel van het kind?’, in: *Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis* 13/14 (2004) 187-222.

ze terug te halen. Dat mag echter niet veralgemeend worden: vele mensen beseffen wel degelijk dat de kinderen joods zijn, dat hun ouders een joodse opvoeding zouden hebben geprefereerd en dat ze bijgevolg de joodse gemeenschap toebehoren. Bovendien is bekeringsijver slechts één van de motieven om de kinderen bij zich te houden. Affectieve banden zijn net zo belangrijk. (...) Bepaalde geledingen van de katholieke kerk komen in opspraak ten gevolge van het uitdrukkelijk negeren van gerechtelijke bevelen. Er wordt geen aanstoot genomen aan het feit dat verschillende joodse kinderen katholiek zijn geworden omdat zij tijdens de oorlog vervolgd werden en dat pogingen om hen weer te integreren in de joodse gemeenschap vaak niet lukken. De kinderkwestie speelt zich af op microniveau en leidt tot de verzuring van individuele relaties tussen joden en katholieken. Belangrijk is dat ze uitmondt in een conflict tussen diverse tendensen in de joodse gemeenschap zelf.⁴⁹⁵

Niet alle kinderen keerden dus terug naar een joodse omgeving. Dit kon bijvoorbeeld het geval zijn wanneer de ouders overleden waren en de eventuele familieleden en de joodse gemeenschap er geen zaak van maakten dat het kind op zijn onderduikadres bleef. Soms stonden familieleden en de joodse gemeenschap er wel op dat het kind terugkeerde naar een joods milieu, terwijl het pleeggezin of de pleeginstelling het kind weigerde af te staan. Dergelijke situaties vormden een pijnlijke epiloog aan de onderduik. Vaak werd dan voor de rechtbank beslecht wie de voogdij over het kind kreeg.⁴⁹⁶ Gelukkig bleven alle veertig respondenten van mijn groep zo'n gerechtelijke twist bespaard. M.G., die zelf bij vrienden van zijn ouders terecht kon na de oorlog, vertelde wel het volgende over zijn zus:

'Mijn zus is bij het gezin waar ze ondergedoken was gebleven. Deze mensen beschouwden zichzelf als goede katholieken. Mijn zus was er wel goed geïntegreerd, maar in feite deed ze er al het werk. Ze hadden haar ook bekeerd tot de katholieke godsdienst. Ze hadden haar als het ware **spiritueel gered**. Ik denk dat ze zich heeft laten dopen. We hebben geprobeerd haar daar weg te halen, maar dat lukte niet. We hadden de middelen niet. De vrienden van mijn ouders hadden niks te zeggen en mijn tante kon haar ook niet weghalen. We hebben toen met de familie de zaak bij de vrederechter besproken. Ik was nog minderjarig en het was dus wettelijk niet mogelijk dat ik voor mijn zus zou zorgen. De vrederechter heeft toen beslist dat het voor haar beter was dat ze bij die familie zou blijven. We nodigden haar uit om bij ons op vakantie te komen. Ze is een keer geweest en toen zag ze dat er ook iets anders bestond dan haar kleine en beperkte leventje. Toen ze echter terug bij de familie kwam, hebben die haar vlug weer op andere gedachten gebracht. Ze wilden haar niet loslaten, ze hadden haar ziel gered.

⁴⁹⁵ Hellemans, *Tot wie behoort de ziel van het kind?*, 220-221.

⁴⁹⁶ Idem, *Zij die verloren zijn*, 185-200.

Op een gegeven moment is er echter een misverstand ontstaan tussen ons en mijn zus. Zo zijn we elkaar uit het oog verloren.⁴⁹⁷

Slechts drie getuigen werden na de oorlog nog geconfronteerd met een katholieke omgeving en waren daardoor nog lange tijd praktiserend katholiek. Uiteindelijk hebben ze alle drie dat katholieke geloof laten vallen, de ene al wat sneller dan de andere.

‘Marraine is me dan komen halen, en nam me mee naar Lille. Tot ’52 ben ik bij haar gebleven. Zij moest me ook onderhouden, want er was niemand die voor me kon betalen, terwijl ze moest rondkomen met een klein inkomen. Ieder jaar kwam ik ook een maand op vakantie naar België. Naar een tante die twee dochters had, waarvan eentje even oud was als ik. En het is vanaf dan dat ik mijn judaïsme ben gaan integreren. **Ik was helemaal niet joods opgevoed, religieus dan. Ik was tot dan toe katholiek opgevoed en had helemaal geen joodse mensen in mijn omgeving.** Ik voelde me dus helemaal niet joods. Toen ging ik ook bij een joodse vereniging, ik werd me bewust van Israël. Stilletjes aan begon ik die andere wereld ook te leren kennen. Ik ben me dan ook vragen gaan stellen over die God, of die wel bestond. En voor mij was het duidelijk dat als hij er was, ik dat moest voelen. Maar dat was niet zo dus **ik besloot dat allemaal achter me te laten.** Van de ene op de andere moment ben ik daar mee gestopt. Marraine heeft dat eigenlijk nooit geweten. Zij werd opgenomen in het ziekenhuis en ik ging ondertussen eerst nog bij vrienden van mijn ouders wonen en daarna bij mijn familie. Ik voelde nooit de nood om haar te vertellen dat ik niet meer thuis woonde. Het kwam er niet van. Ik dacht dat het haar zou doen lijden en dat wou ik niet, dus vertelde ik niets. Ze is het pas veel later te weten gekomen.⁴⁹⁸

‘Ik werd pas na de oorlog gedoopt. Toen ik bij Vandorre woonde en bij de zusters op school zat. Dat kwam gewoon zo, dat was een continuüm. De reden om me bij de zusters te brengen, was dat de kinderen daar beter opgevoed werden. Waarschijnlijk namen ze allen samen het initiatief om me te dopen. Ik kan niet zeggen dat het Vandorre was of zo. Nog een reden om bij de zusters te gaan was dat ik me dan makkelijk zou kunnen aanpassen aan mijn nieuwe naam, Colette Vandorre. Ik denk ook dat ik mijn communie wou doen, net zoals al de anderen. Ik heb niet geprotesteerd, ik wou zijn zoals iedereen. Ik had een verlangen naar integratie. Naar assimilatie. Ik kan het niet anders zeggen dan dat ik schrik had om joods te zijn en dat ik helemaal niet joods wou zijn. In die tijd gaf dat doopsel me ergens een goed gevoel. En ook de woorden ‘dat de joden Jezus hadden gedood’, dat was allemaal in die context, ik wou niet joods zijn.

Is dat doopsel ooit een probleem voor u geweest?

Neen. Mijn interpretatie is: als het een probleem zou zijn, is het voor anderen een probleem, niet voor mij. In realiteit moet dat niet van belang zijn, het is maar welk belang je daar zelf aan hecht.⁴⁹⁹

⁴⁹⁷ *Interview Johannes Blum met M.G.*, 24/05/2000, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 229, cassette 284 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴⁹⁸ *Interview Johannes Blum met S.K.*, 25/04/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 272, cassettes 357 en 356 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁴⁹⁹ *Interview Johannes Blum met E.H.*, 03/05/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 609, cassettes 890, 891 en 892 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

Één van hen werd door haar Marraine zelfs in een klooster geplaatst om daar te werken, waar ze het grootste deel van het jaar verbleef. De invloed van deze religieuze omgeving was niet min, het duurde jaren voordat ze dit juk kon afwerpen.

‘Ik zat nog steeds in dat pensioonaat in Ramioul na de oorlog. Twee jaar daarna, zijn ze mij komen halen. Omdat niemand voor me betaalde. En ze zeiden dat ik me niet gedroeg, ongedisciplineerd was en dat ik daarom weg moest. Het was Parraine die me kwam halen, dat was de man van de zus van Mevrouw Delcourt, mijn Marraine. Zij heeft me naar St-Augustin gestuurd. Waar ik zeer hard moest werken en waar we iedere ochtend om zes uur moesten opstaan. Dat was een slotklooster, ze communiceerden niet met de buitenwereld. Er was zelfs een tunnel om van het ene gebouw naar het andere te gaan om niet over straat te moeten. Ik kon met de Moeder Overste schrijven, ook al was ik maar een bediende. Zij is op een dag naar Rome vertrokken, maar ik bleef met haar schrijven. En toen hebben ze me uitgenodigd om ook naar Rome te komen. Ik was dus heel erg praktiserend. Dat duurde tot ik 15 jaar was. Al het geld dat ik in die jaren verdiende, ging naar Marraine, geld waar ik nooit één frank van gezien heb.’⁵⁰⁰

In deze subgroep was er niemand die praktiserend katholiek bleef voor de rest van zijn of haar leven. Wat niet betekent dat er geen kinderen waren die dit wel deden. Er zijn ook enkele bijzondere gevallen, bijvoorbeeld het verhaal van Emilie Fresco. Een meisje dat in 1914 in een Nederlands joods milieu geboren werd en in 2005 stierf als kloosterzuster in Onze-Lieve-Vrouw-Waver. Zuster Gerarda trotseerde de Duitsers in de Dossinkazerne om Emilie te redden. Emilie bleef haar hele leven lang dankbaar voor haar redding. Dit uitte zich in haar toewijding aan het klooster van de gasthuiszusters.⁵⁰¹

Erg veel van de respondenten, maar liefst 28 van de 40, konden na de oorlog terecht bij één of meerdere ouders. Dit maakte dat het katholieke geloof, waar een aantal onder hen zo ijverig aan had deelgenomen tijdens de oorlog, nog van weinig tel was in de naoorlogse periode. Er kan in sommige gevallen gesproken worden van een directe terugkeer naar het judaïsme. Zoals ik al bewees in hoofdstuk 3 van deel 3, was een groot deel van de joodse bevolking in België helemaal niet meer praktiserend voor de oorlog en deze trend werd na de oorlog zeker verder gezet. Hierdoor kwamen heel wat kinderen in een niet-religieuze omgeving terecht. Ze moesten enkel het aangeleerde katholieke geloof laten vallen en zich niet aanpassen aan het joodse geloof.

‘Het is heel curieus. Ik moet zeggen dat vanaf het moment dat ik buiten ging uit het klooster, dat al die zaken me ontvallen zijn. Dat verliet me plotsklaps. Wel ben ik nog een paar keer naar de kerk geweest, toen ik bij Marraine woonde. Dan had ik het

⁵⁰⁰ *Interview Johannes Blum met A.P.*, 19/04/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 604, cassettes 880, 881 en 885 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵⁰¹ *Idem, Emilie Fresco*, 17.

verlangen om nog eens een mis bij te wonen. En het is zeer raar, maar daarna, toen ik bij mijn moeder woonde, was er geen sprake meer van naar de mis gaan. Misschien heb ik me snel aangepast aan de nieuwe situatie. Het geloof was mijn redmiddel geweest in de tijd dat ik bij de zusters was. En nu had ik daar plots geen nood meer aan, waarschijnlijk omdat me nooit de vraag gesteld werd of ik wel naar de mis ging. Naar de kerk gaan kwam gewoon niet meer aan bod in mijn leven. Er was in het algemeen gewoon geen sprake van enige godsdienstbeleving.⁵⁰²

‘Op het einde van de oorlog heeft mama me verteld dat ze gehoopt hadden dat los van het geld, ze ons niet zouden dopen. Maar wat de religie betreft, ik weet nog dat ik in ’45 naar huis ging en dat ik allerhande zaken mee had gebracht: mijn prentjes, misboekje en een rozenkrans. Mijn vaders moeder, nam me alles af en verbrandde het allemaal. Ze zei: ‘In dit huis zijn we niet katholiek! Hier zijn we niet gelovig!’ En ik heb daar nooit meer naar gevraagd. Het was alsof we een pagina omsloegen en dat het verhaal daar voorbij was. En dat ik terugkeerde naar mijn echte verhaal, mijn werkelijke leven.’⁵⁰³

‘Maar er zijn er zoveel in mijn vriendenkring die gedoopt geweest zijn en die daarna, na de oorlog, gewoon getrouwd zijn met een jood en op joodse wijze verder leefden. **Dat betekende niets.** Het Vaticaan heeft toen ook gezegd dat de doopsels van tijdens de oorlog niet geldig waren, dus veel betekende dat niet.’⁵⁰⁴

In de groep van kinderen die terug bij hun ouders terecht kwamen en het katholieke geloof achter zich lieten, is er één uitzondering. D.S. bleef, ondanks het feit dat ze bij haar vader woonde na de oorlog, het katholieke geloof belijden. Pas later begon ze ook haar joodse identiteit te ontdekken, weliswaar zonder haar katholieke opvoeding te verloochenen. Dit heeft te maken met de leeftijd. Indien men als adolescent terugkeerde naar het joodse milieu had men meer kracht om zich te verzetten tegen de omgeving en kon men volharden in het katholicisme.⁵⁰⁵ Weinig kinderen hielden hun bekering vol. Bij jonge kinderen manifesteerden zich in het begin nog enkele gewoontes, zoals we zagen in het citaat van R.B., maar dit werd al snel opgegeven⁵⁰⁶ omdat men gedwongen werd de gewoontes af te zweren of omdat men het kind liet begaan en de nood aan de rituelen vanzelf liet betijen.

‘Uiteindelijk ben ik ook getrouwd en dit was een christelijk huwelijk, ook al is mijn man niet echt katholiek, **ik ben wel praktiserend.** Ook met hem heb ik erover gepraat toen ik hem leerde kennen. Ondanks het feit dat hij niet praktiserend was, wou hij toch trouwen omdat ik dat graag wou.

Hoe is uw godsdienstbeleving nu?

⁵⁰² Interview Johannes Blum met V.G., 23/06/1998 en 19/11/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 95, cassettes 065, 066, 060 en 067 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵⁰³ Interview Johannes Blum met R.B., 13/02/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 257, cassettes 333 en 334 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵⁰⁴ Interview Johannes Blum met J.A., 20/09/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 652, cassettes 959 en 960 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵⁰⁵ Keilson, *Enfants victimes de la guerre*, 39-153.

⁵⁰⁶ Rajsfus, *N'oubliez pas le petit Jésus. L'église catholique et les enfants juifs (1940-1945)* (Levallois-Peret 1994) 319-321.

Ik voel me joods en christelijk. Ik heb me daar ook nooit voor geschaamd of het verstoken, maar nu ben ik zeker ook trots op het feit dat ik joodse ben. Misschien beleef ik wel de twee tezamen. Na de oorlog heb ik pas besef gekregen van alle twee de strekkingen, vooral dan pas van het judaïsme, maar ik hield me bezig met het opvoeden van mijn kinderen. Ik heb een hele evolutie meegemaakt van bewustwording over mijn godsdienst, maar voel me nu goed bij een samengaan van de twee levensbeschouwingen.⁵⁰⁷

Twee van de 28 kinderen wiens ouders de oorlog overleefden, waren tegen het einde van de oorlog oud genoeg om op eigen benen te staan. Nog een ander persoon had ook deze leeftijd bereikt, maar zijn ouders keerden niet terug. In deze drie gevallen was de adolescent oud genoeg om zelf te beslissen over zijn of haar godsdienstbeleving na de oorlog. Alle drie kenden voor de oorlog een beperkte religieuze opvoeding, en dat veranderde niet na de oorlog. Hun joods religieus leven bleef beperkt of onbestaand.

Nog een klein aantal kinderen kwam terecht in een joods home of een joods gezin, vaak familie die de verantwoordelijkheid voor het kind op zich wou nemen. Voor hen was de godsdienstkwestie geen probleem. Zij pasten hun gedrag aan aan de nieuwe omgeving, die daarom niet altijd erg praktiserend was.

4. Het vertellen van het eigen verhaal, in het gezin en in het latere leven

Zwijgen: de tweede versteekplaats. Zo benoemt Delpard het hoofdstuk van zijn boek waarin hij de getuigenissen overloopt waaruit blijkt dat het merendeel van de ondergedoken kinderen na de oorlog niet zomaar honderduit kon vertellen over de onderduikperiode. Velen gebruiken het woord ‘geheim’, voor sommigen een beschamend geheim, voor anderen een intact geheim dat nog nooit het daglicht heeft gezien.⁵⁰⁸ Tot men op een bepaald punt in het leven aankomt. Dan voelt men toch de nood stilletjes aan enkele dingen aan de buitenwereld te vertellen. Soms aan iedereen die het horen wil, soms enkel aan familie, soms helemaal niet aan familie en vrienden, vaak enkel aan ‘collega’s’ die het best kunnen inschatten wat je hebt doorstaan.

Teitelbaum-Hirsch stelt dat paradoxaal genoeg de zo lang verwachte bevrijding voor heel wat kinderen het einde van een droom betekende. M.K. bevestigt deze

⁵⁰⁷ *Interview Johannes Blum met D.S.*, 11/03/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 78, cassette 034 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵⁰⁸ Delpard, *Überleben im Versteck*, 215-225.

paradox door te zeggen: ‘Het drama begon pas na de oorlog, toen mijn ouders terugkeerden’.⁵⁰⁹ Jarenlang verzwegen de kinderen hun lijden, verborgen ze hun verdriet en wilden ze de jaren van angst achter zich laten. Ze dachten het verleden te kunnen negeren.⁵¹⁰

Het machteloze zwijgen nam zijn aanvang na de oorlog, toen ze allen hoorden wat er in de concentratiekampen gebeurd was. Bij het aanhoren van de gruwelen, dachten ze zelf of kregen ze te horen van hun omgeving dat zij als onderduiker toch ‘geluk’ hadden gehad, dat ze eigenlijk geen recht van spreken hadden en dat ze in feite niets hadden meegemaakt. Dit maakte één van de redenen uit van het zwijgen over de onderduik. Er zijn nog andere redenen waarom veel onderduikkinderen haast nooit gesproken hebben over de onderduikperiode. Zo is het mogelijk dat men zich zo vernederd voelde dat men niet wou vertellen. Hierbij sluit een alles doordringende schaamte aan omdat je ‘toeliet’ dat je als mens in zo’n situatie gedwongen werd. Soms zijn de gebeurtenissen tē ingrijpend geweest, dat men er haast niet over kan praten. Onderzoek gaf ook aan dat de wil om te vergeten en de verdringing ook meespeelden. De ervaringen en de gevoelens waren zo schokkend en vielen zozeer buiten het begrijpelijke dat men redeneerde dat wie het niet meegemaakt had, het ook niet kon begrijpen. Het onbegrip en ongeloof van de omgeving maakte de drempel om te vertellen steeds hoger, waardoor men spoedig zweeg of niet eens begon met vertellen. Ook creëerden sommige ouders een taboesfeer in het gezin: de oorlog werd een verboden onderwerp. In andere gezinnen werd er wel over gesproken en rolde de oorlog dagelijks over tafel, een gedrag dat de kinderen in hun andere levenssferen verderzetten.⁵¹¹ Hierna volgt een greep uit de verschillende antwoorden die de onderduikkinderen verwoordden. Hieruit blijkt dat er vaak nog persoonlijke redenen bijdroegen tot het al dan niet vertellen van het verhaal. De situatie waarin men zich bevond, had hierop een grote impact.

‘Al mijn klasgenoten wisten wat er gebeurd was. Ik heb er zelfs ooit een bespreking over gedaan, dus ik heb er zeker veel over gepraat.’⁵¹²

‘Die stilte, waarover niemand praat, dat is erg.’⁵¹³

⁵⁰⁹ *Interview Johannes Blum met M.K.*, 08/06/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 282, cassette 364 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵¹⁰ Teitelbaum-Hirsch, *Tranen onder het masker*, 157.

⁵¹¹ Evers-Emden, *Geleende kinderen*, 109-110 en 178.

⁵¹² *Interview Johannes Blum met D.S.*, 11/03/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 78, cassette 034 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵¹³ *Interview Johannes Blum met L.O.*, 29/01/1999, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 125, cassettes 119, 123 en 124 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

‘Ik heb geprobeerd om met mijn echtgenoot te praten over de feiten, maar hij kon me niet begrijpen. Ik was achttien toen ik met hem trouwde. Hij was zesentwintig en had verschrikkelijke dingen meegemaakt. Hij zat in Buchenwald en op het moment van de bevrijding, ging hij bijna ten onder aan tyfus. Voor overlevenden die nog één of meer overlevende familieleden hebben, is het anders. Ze hebben iets gemeenschappelijks en kunnen zich aan elkaar optrekken. Bij mij bleef er niemand meer over.’⁵¹⁴

‘Er zijn wel mensen die daar een schuldgevoel over hebben, over het feit dat zij het wel hebben overleefd. Ik heb bijvoorbeeld een vriendin die het nog steeds erg moeilijk heeft met het feit dat ze geen gedag heeft kunnen zeggen. Ze kan er nog steeds niet goed over praten. Maar ik heb geen schuldgevoel, daar heb ik geluk in.

Sprak u daarover met uw man?

Ja, ik heb daarover verteld, ja. Maar ik heb geen nood om daar constant over te vertellen, ook niet tegen mijn man, dat verandert niets voor mij. Ik praat er nooit spontaan over, ik wacht altijd de vraag af. Want ik heb me gerealiseerd, toen mijn vader me vertelde over de oorlog van ‘14, dat me dat toen niet interesseerde, dus ik denk dat de mensen rondom mij het ook niet zal interesseren als ik mijn verhaal vertel. Daarom vertel ik er niet spontaan over. Er zijn volgens mij ook dingen die moeilijk communiceerbaar zijn. Ik heb bijvoorbeeld de impressie dat ik drie keer geboren ben. Een keer bij mijn geboorte, dan bij mijn andere naam, en dan nog eens bij de bevrijding. Wanneer ik echt geboren ben, daar weet ik geen antwoord op, ook al stel ik me die vraag geregeld. (...) Er zijn veel van mijn vrienden die er niets van weten, er zijn weinig mensen waar ik er mee over praat. En ik denk dat het hen ook niet interesseert. Ze vragen er ook niet naar. En ik vertel hen ook niet zomaar: ‘Weet je, vijftig jaar geleden was ik een verstopt kind!’, dat gaat zo niet. We praten er nu over omdat het een onderwerp is dat u en mij interesseert, maar in het gewone leven..., het staat niet op mijn hoofd dat ik van joodse afkomst ben, hé.

Waarom wil u er met mij over praten?

Ik denk dat u me vertrouwen geeft, maar zonder twijfel ook uit een noodzaak om het te vertellen. Niet iedereen is ook bereid naar zo’n traumatiserende zaken te luisteren.’⁵¹⁵

‘Ik praat niet echt veel over mijn jeugd en het onderduiken. Wel soms over het home, daar heb ik uiteindelijk ook geleefd. Van nature hou ik niet zo van die typische bijeenkomsten waar de herinneringen gevoed worden.’⁵¹⁶

‘We hebben veel meegemaakt. Ik kan echter niet goed over mijn gevoelens praten en houd alles voor mezelf. (...) Ik ben heel jong getrouwd en had al vlug twee kinderen. Je komt dan in een systeem terecht van werken en voor de kinderen zorgen. Er was dus geen ruimte meer om nog veel te zoeken en piekeren over mijn familie en mijn leven tijdens de oorlog. Pas als mijn kinderen uit huis waren, kwam daar tijd voor.’⁵¹⁷

‘Ik was vier jaar, ik praatte er gewoon niet over, dat was iets dat ik voor mezelf hield. Zelfs nu nog, ik zit nu al vier jaar in therapie, maar daarvoor praatte ik daar niet over.

Wat maakte dat je erover praatte, wie of wat overhaalde je?

⁵¹⁴ Interview Johannes Blum met R.M., 05/08/1999, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 171, cassettes 207, 210 en 214 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵¹⁵ Interview Johannes Blum met E.R., 07/02/2000, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 201, cassettes 250 en 248 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵¹⁶ Interview Johannes Blum met M.G., 24/05/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 229, cassette 284 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵¹⁷ Interview Johannes Blum met M.L., 25/01/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 253, cassettes 326 en 329 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

Toen ik mijn aanvraag voor een invaliditeitsuitkering deed, waarvoor de reden dan was dat ik getraumatiseerd was door de dingen die ik had meegemaakt. En toen ben ik beginnen praten.⁵¹⁸

'Vroegen je ouders je uit over de periode van onderduik, wat je allemaal had meegemaakt?'

Dat weet ik niet. Ik denk niet dat ik hen uitgelegd heb wat ik had meegemaakt. Het was eerder 'ieder zijn verhaal' en meer niet. Dat is zwaar hé. (...) Mijn ouders hadden ook nog eens de Eerste Wereldoorlog meegemaakt. Als er geen oorlog was geweest, waren mijn ouders heerlijke mensen geweest, maar nu was alles anders.

Tegen wie bent u dan gaan praten, wanneer was de eerste keer dat u erover praatte? Met uw man?'

Niet veel. Ik ben wel begonnen een therapie te doen bij het begin van mijn huwelijk.⁵¹⁹

'Maar mijn oom praatte zo weinig, hij heeft me steeds zo weinig gezegd. Ik kon niet met hem over mijn ouders praten, omdat hij niet over zijn lijden kon praten. Hij wou er niet over praten omdat hij dacht dat hij zo kwaad deed aan anderen, hij wou die beschermen. En dat voelde ik goed aan.'⁵²⁰

'Maar met mijn man wel. Omdat die ook zijn verhaal had. We hebben wel verschillende dingen daarover tegen mekaar verteld. Maar ik weet niet goed in hoeverre ik toen dingen verteld heb. Dat was ook niet in één keer dat je dan je verhaal doet, dat komt ook bij stukjes en beetjes naar boven als het ter sprake komt. Maar volgens mij moeten we niet gisteren leven, maar nu. Dus ik vertelde enkel maar als het iets met het gesprek te maken had en ook nooit met grote emoties. Als ik iets vertel, ben ik heel voorzichtig. Niet dat ik dat zo wil, maar ik doe en zeg de dingen op mijn ritme, op mijn tijd en tempo.'⁵²¹

'Stelde u vragen over uw ouders?'

Dat is iets intuïtief hé, men stelt geen vragen. Ik wist dat ik geen vragen moest stellen, ik wist dat zo. De hele situatie, er werd niet gebabbeld. Je moet je de opvolging van omstandigheden voorstellen, waar er niets werd uitgelegd.'⁵²²

5. Invloed van de onderduik op het eigen leven tot nu toe

Evers-Emden gaf een bonte rij citaten weer omdat de respondenten op deze vraag erg uitvoerig ingingen en veel zelf aanbrachten. Zij vat samen dat de onderduikkinderen in wisselende mate en individueel erg verschillend na meer dan een halve eeuw nog last hebben van overmatige aanpassing, tekorten in capaciteiten om zich te hechten, nachtmerries, een gevoel van een 'gat in je leven', zich onveilig voelen,

⁵¹⁸ Interview Johannes Blum met M.B., 29/01/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 254, cassettes 329, 325 en 331 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵¹⁹ Interview Johannes Blum met R.B., 13/02/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 257, cassettes 333 en 334 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵²⁰ Interview Johannes Blum met M.B., 27/03/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 267, cassette 350 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵²¹ Interview Johannes Blum met S.K., 25/04/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 272, cassettes 357 en 356 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵²² Interview Johannes Blum met I.T., 03/02/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 71, cassette 034 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

bestaansonzekerheid, een doordringend gevoel van verlatenheid, nog steeds op de vlucht zijn, altijd kijken naar een vluchtweg in vreemde situaties, angsten, depressies, overlevingsschuld, een permanent verdriet, agressie, woede, niets of geen eten kunnen weggooiden en niet herinnerd willen worden aan de oorlog of de onderduikperiode.⁵²³

Een aantal van de psychologische beschadigingen uit deze rij kon ik zeker ook ervaren in de interviews. Maar omdat ieder mens anders is, anders reageert en anders omgaat met het verleden, kwamen er ook een aantal nieuwe dingen naar boven. Zo is er iemand die schrik heeft voor crematies:

‘Ik heb wel schrik om naar verbrandingen te gaan. Ik ga nooit naar crematies, dat doet me te erg aan de vergassing en verbranding denken van de vele joden die zo omgekomen zijn in Auschwitz.’⁵²⁴

Er zijn respondenten die de invloed van de onderduik op het eigen leven met gemengde gevoelens bekijken. Enerzijds beseft men zijn geluk, vooral als de familie herenigd werd, anderzijds is men kwaad om de gestolen kinderjaren en jeugd:

‘Ik zeg altijd dat ik veel geluk gehad heb. Ik heb dat allemaal overleefd en ik ben een grote uitzondering, want ik heb mijn beide ouders teruggevonden, velen hebben dit geluk niet gehad. Dus ik moet tevreden zijn. Ik verplicht mezelf te zeggen dat het zo goed is geweest. Het enige negatieve is dat ik op twaalfjarige leeftijd een soort levenservaring had die anderen niet hadden, ik was volwassen op die leeftijd. Ik heb geen kinderjaren gehad, die heeft men van me gestolen, net zoals ze mijn adolescentie van me gestolen hebben. Maar het is niet nodig daarover te klagen, daar spijt over te hebben, het is nu eenmaal zo gegaan.’⁵²⁵

Angst is een veel genoemd verschijnsel waar men lang na de oorlog mee kampt, deze angst kan het duidelijke effect zijn van een bepaalde gebeurtenis, maar kan ook onbenoemd blijven. Deze angst kende soms een ombuiging tot sociale angst.

‘Toen ik veertien, vijftien jaar was had ik erg veel schrik. Ik geloofde echt dat ik abnormaal was. Ik had zo weinig contact met anderen, leeftijdsgenoten. Dat was echt de meest verschrikkelijke periode van mijn leven. Erger nog dan het gescheiden zijn van mijn ouders en het onderduiken.’⁵²⁶

‘Tijdens heel mijn vroege jeugd, heb ik altijd een angst in mijn buik gehad, een pijn. Alsof er steeds een enorm gevaar boven je hoofd hing, een enorm zwaard van

⁵²³ Evers-Emden, *Geleende kinderen*, 195.

⁵²⁴ *Interview Johannes Blum met D.S.*, 11/03/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 78, cassette 034 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵²⁵ *Interview Johannes Blum met E.R.*, 07/02/2000, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 201, cassettes 250 en 248 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵²⁶ *Interview Johannes Blum met R.B.*, 13/02/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 257, cassettes 333 en 334 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

Damocles, een soort deklaag die op je weegt, een zwarte mist: jood, angst, ... angst. En dat tekent iemand.⁵²⁷

‘Ik denk een zekere angstige nervositeit. Zeker angst. Als er nu iemand van mijn familie een beetje te laat op een afspraak komt, dan loop ik de muren op. Dat kan ik niet verdragen. Dan heb ik schrik, dan denk ik meteen het ergste, dat er iets slechts is gebeurd.

Ik ben wel optimistisch gebleven, dat had ik al van nature uit. Maar ik ben banger geworden. Men kan mij heel erg snel angst aanjagen.⁵²⁸

‘Op een bepaald moment werd ik ziek, ik kreeg nachtmerries. Tijdens die twee jaar na de oorlog dat ik alleen sliep op die mansarde, kon ik niet in slaap raken. **Ik had enorme schrik**. Dat ze gingen vertrekken tijdens de nacht of dat ze zouden sterven. Dus ging ik in het donker drie verdiepingen naar beneden en luisterde met mijn oor tegen de deur of ze er nog waren. Ik hoorde hen ademen en dan ging ik terug naar boven. Zo heb ik hele nachten doorgebracht, op de trap. Zonder daarover iets te vertellen tegen iemand. En op een dag hoorde ik hen niet. Ik dacht dat ze dood waren of weg. En ik klopte op de deur, ik vond snel iets uit om niet te hoeven zeggen dat ik dacht dat ze weg waren, dat ik schrik had. Ik zei dat ik kwam om de vuilbak leeg te maken. Ze hebben eens gelachen en ik moest terug gaan slapen. Maar ze begrepen het niet. En zo ging dat door tot ik echt pijn kreeg aan mijn buik, ze brachten me naar de dokter, die onderzocht mij, maar er was niets. En dat is uiteindelijk gekalmeerd.⁵²⁹

Ook het ‘gat’ in het leven, waarbij men ervaart dat er een leven voor en na de oorlog was en daartussen niets, kwam voor bij één van de respondenten.

‘Een gat, een periode van niet-bestaan. Een tijd waarin we niet mochten bestaan, niet zijn wie we waren. Ik mocht niet meer dat vrolijk kind zijn, daar bleef niets van over.⁵³⁰

Iemand vertelt over de moeilijkheden die ze nog steeds ondervindt om haar leven goed te regelen, ze heeft steeds iemand nodig die haar bij de hand houdt. Ze heeft ook steeds iemand nodig die gewoon in de buurt is, zodat ze niet alleen is. Zelfstandigheid werd een probleem.

‘Mijn broer werd ook een halve vader voor mij, hij was erg vaderlijk ingesteld. Hij was heel goed voor mij, en hij beschermde mij. Ik adoreerde hem. Hij zorgde echt voor alles en later werd ik in de familie bekeken als een beetje gek, omdat ik compleet geen respect voor geld heb en als ik geld heb, dan geef ik het uit, heb ik het niet, dan leef ik zoals ik leef. Mijn broer heeft me altijd geholpen omdat ik me altijd in onmogelijke situaties bevond. Hij nam me altijd bij de hand. Maar als ik me slecht voel, dan koop ik. Dat is mijn ziekte, ik koop er op los als ik me niet goed voel.

⁵²⁷ Interview Johannes Blum met S.F., 18/08/2003, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 468, cassettes 663 en 673 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵²⁸ Interview Johannes Blum met L.R., 20/01/1999, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 122, cassettes 120 en 121 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵²⁹ Interview Johannes Blum met E.H., 03/05/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 609, cassettes 890, 891 en 892 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵³⁰ Interview Johannes Blum met R.B., 13/02/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 257, cassettes 333 en 334 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

Ik kan ook niet alleen zijn. Ik leef dus altijd samen met iemand, personen die allemaal goed weten wat mijn probleem is. Als ik hier wegga, dan zal ik verhuizen naar een huurappartement of zo, ergens waar nog mensen aanwezig zijn in het gebouw.⁵³¹

Een ander nasleep van de onderduik was dat één persoon zich als het ware nog steeds verstopt voelde, ergens aanvoelde dat ze niet bij de klasgroep hoorde. Diezelfde getuige stelde zich op een manier ook weerbaar op. Ze bedacht strategieën voor als hetzelfde nog eens zou gebeuren. Dit toont aan dat de oorlog een alles doordringend gegeven was en is.

‘Wat mij mijn hele jeugd wel wat achtervolgd heeft, is dat ik me heel moeilijk kon integreren in een groep met jongeren. Ik wou dat wel, maar had er blijkbaar niet de moed voor. Ik denk dat ik nog steeds een beetje in die kelder zat, in die cocon. Die integratiemoeilijkheid had ik vroeger sterk, die moeilijkheid om naar mensen toe te gaan en aan te spreken. Maar dat is weggeëbd. Maar eerlijk gezegd heb ik niet geleden en lijd ik er nu ook niet onder.

Wat ik wel doe, als we op het platteland rondrijden en ik zie een klein boerderijtje, is me steeds bedenken: ‘Hier zou men zich nog goed kunnen versteken.’ Dat is eigenlijk geen normale manier van denken, maar wel voor mensen die de oorlog op mijn manier moesten overleven.⁵³²

Het voorgaande citaat maakt eigenlijk melding van integratieproblemen, iets waar nog andere onderduikkinderen mee kampten.

‘Ik had wel het gevoel dat ik andere dingen had overleefd dan de andere meisjes van mijn klas. **Ik had het moeilijk om me een plaatsje te veroveren in die klas, ik had het moeilijk me te integreren.**⁵³³

Anderen stelden gedrag waardoor ze in hun hele omgeving lief en begrijpend werden gevonden, net als in hun onderduikperiode. Ze bleven luisteren naar anderen, bleven zich aanpassen zoals in de oorlog. Dit hield ook in dat men zich zo sterk aanpaste, dat men zichzelf wegcijferde en steeds ja knikte. Assertief zijn was erg moeilijk en men deed er soms lang over dit gedrag om te draaien.

‘Later hebben ze me als totem gegeven: ‘Het Meisje dat Begrijpt’, dus dat zat erg in mij.⁵³⁴

⁵³¹ Interview Johannes Blum met M.B., 29/01/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 254, cassettes 329, 325 en 331 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵³² Interview Johannes Blum met S.W., 19/06/2003, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 454, cassettes 639 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵³³ Interview Johannes Blum met A.W., 26/11/2001 en 05/12/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 345, cassettes 431 en 459 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

‘Ik heb geleerd dat ik **een profiel van een verstoken kind heb**.

Wat wil dat zeggen?

Het geldt voor mezelf vooral op professioneel vlak. Kinderen die toen verstoken zaten, hebben het nu **heel moeilijk om neen te zeggen**. Ik was altijd vriendelijk tegen iedereen, durfde enkel ja te zeggen. Ik moest mezelf echt leren dwingen ook eens neen te zeggen. Mensen met zo’n profiel kenmerken zich door zich nooit tegen iets te verzetten, alles steeds te ondergaan, zich te onderwerpen. **Het zijn mensen die dezelfde kleur van de muur proberen aan te nemen om vooral niet de aandacht te trekken en zo proberen geaccepteerd te worden. Ze gaan eigenlijk door met zich te verstoppen**. Ik pas niet geheel in dat profiel, maar ik weet dat er wel zo veel mensen zijn. Ik geloof ook dat als ik geen verstoken kind was geweest, ik een heel andere academische carrière zou doorlopen hebben. Ik zou meer agressief geweest zijn op professioneel vlak, ervoor gezorgd hebben dat er meer rekening met me gehouden werd. Ik klaagde nooit, aanvaardde alles.⁵³⁵

Sommigen werden lange tijd geplaagd door nachtmerries.

‘Ik heb heel lang nog dromen gehad daarover. Soms nu nog. Kijk, ik heb geluk gehad dat mijn gezin nog geheel intact was. Ik had geen neven, tantes of nonkels meer. Maar ik had maar één idee toen, ik was negentien, dat was dat ik wat van het leven wou gaan profiteren. Je bent jong, ik was nog nooit gaan dansen. Ik begon ook te werken, pikte mijn leven op.

Ik droom soms nog over de Duitsers, dat ze er toch in slagen om me op te pakken. Dat gebeurt soms nog. Maar een echt trauma? **In één opzicht wel, maar ik kan het niet uitleggen.**⁵³⁶

‘In het huis bij mijn ouders heb ik **mijn ergste nachtmerries** gehad. Enorme nachtmerries. Ik was erg moeilijk toen. Mijn leven bestond uit nachtmerries. Ik werd ook heel erg ziek. Ik kreeg zware migraineaanvallen.⁵³⁷

‘Marraine vertelde me dat mijn moeder toch gedeporteerd was, maar we wisten nog niet of ze zou terugkomen of niet. Mijn eerste reactie was: ‘Maar dan zie ik haar nooit meer terug!’ Ik wist dat je dan in erbarmelijke toestanden terecht kwam en dat je meestal stierf daaraan. En vanaf dan heb ik **schrikwekkende nachtmerries gekregen. Ik wou niet meer gaan slapen**. En dat voor jaren, echt verschrikkelijke nachtmerries. Over de concentratiekampen, het vervolgen van joden, arrestaties, enzovoort. Dat heb ik jaren gehad. Op een bepaald moment kwamen er foto’s in de kranten en kwamen de verhalen van teruggekeerde gedeporteerden, men begon te weten wat er gebeurd was. En daarvan ben ik beginnen dromen. Die dromen waren altijd in dezelfde stijl.

Ik heb ook doodsangsten gehad. Na de oorlog. En niet dat ik wou sterven. Ik dacht niet dat ik meteen ging sterven, maar wel ooit eens. En ik begon over de dood na te denken. Ik heb al heel vroeg die benauwdheid voor de dood gekregen. En ook al in het weeshuis, toen we nog zo klein waren, discussieerden we met vriendinnen over vragen als: ‘Is er leven na de dood?’ Het is een gevoel dat al heel lang bij me leeft. Ik begon me

⁵³⁴ *Interview Johannes Blum met M.B.*, 27/03/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 267, cassette 350 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵³⁵ *Interview Johannes Blum met M.K.*, 08/06/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 282, cassette 364 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵³⁶ *Interview Johannes Blum met E.S.*, 09/05/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 276, cassettes 363 en 364 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵³⁷ *Interview Johannes Blum met R.B.*, 13/02/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 257, cassettes 333 en 334 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

dus echt de dood zeer fysiek voor te stellen. (...) Zo droomde ik eens over ontbindende lijken.⁵³⁸

‘En lukt dat om te leven zonder daar veel aan te denken?’

Ja. Ja. Dat lukt. **Ook al zit dat in mijn onderbewustzijn, het is sterker dan mezelf. Het gebeurt vaak in mijn dromen dat ik nachtmerries krijg over achtervolgingen.** En het is iets klassiek, maar op het moment dat ik opgepakt word, dan spring ik uit het raam en ik vlieg. Het gebeurt steeds minder en minder, maar ik heb veel gedroomd over achtervolgingen.⁵³⁹

Bij anderen kanaliseerde het beleefde zich in woede...

‘Ook nu ben ik **nog steeds woedend over het onrecht dat ons volk is aangedaan.** Na de oorlog was ik zo woedend dat ik probleemloos met mitrailleurs naar Berlijn zou zijn gegaan om Duitsers te vermoorden. Ik heb nog nooit een voet in Duitsland gezet.⁵⁴⁰

‘Ik veroordeel de Duitsers niet voor tien miljoen, **ik veroordeel ze voor één baby.** Één enkele baby, die nog moet groeien tot een mens. Want een menselijk leven is iets heiligs. Ze hebben een hele populatie van de kaart geveegd, vernederd en gedegradeerd. Een volk dat compleet onschuldig was. Zonder een reden. Zelfs een grijsaard van 99 jaar die iedere dag kan sterven, daar mag men niet aan raken. Omdat het een mens is. En dat heeft zich 10 miljoen keer herhaald. Dat is 10 maal 10 maal 10 maal 10...⁵⁴¹

... of kwamen de gevoelens tot uiting in een depressie. Door het vele piekeren en tobben kampte men met depressieve gevoelens die van tijdelijke aard konden zijn, maar ook permanent.

‘Ze hebben me later verteld dat dit iets is dat wel meer bij kinderen voorkomt die hun ouders niet hebben weten sterven, dat ze denken dat deze zich ergens bevinden, maar het spoor naar hun kind niet meer vinden. Het is een soort ziekte, maar het is algemeen voorkomend. En ik had dat ook, zeker na de oorlog, toen ze niet terugkwam. En dat heb ik slecht beleefd, **want toen ik veertig werd, kreeg ik een enorme depressie.** Ik moest naar het ziekenhuis. En de laatste dag daar heb ik een droom gehad, dat ik op de begrafenis was van mijn moeder. Maar dat heeft lang geduurd om daar overheen te raken.⁵⁴²

⁵³⁸ *Interview Johannes Blum met V.G.*, 23/06/1998 en 19/11/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 95, cassettes 065, 066, 060 en 067 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵³⁹ *Interview Johannes Blum met S.F.*, 18/08/2003, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 468, cassettes 663 en 673 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵⁴⁰ *Interview Johannes Blum met R.M.*, 05/08/1999, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 171, cassettes 207, 210 en 214 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵⁴¹ *Interview Johannes Blum met S.F.*, 18/08/2003, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 468, cassettes 663 en 673 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵⁴² *Interview Johannes Blum met L.W.*, 29/04/2002, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 370, cassettes 484 en 485 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

Er trad soms ook complete verdringing op, men wou werkelijk niets horen over de oorlog of over de onderduik. Alles moest vergeten worden en men moest vooruit in het leven.

‘Pas veel later heb ik beseft dat ik in die tijd veel affectie gemist heb. Tussen het einde van de oorlog en enkele jaren erna, heeft er zich een blokkade in mijn geheugen voorgedaan. Ik heb alles weggeduwd, waardoor er nu soms flarden terugkomen, maar zeker niet alles. Ik kan me dus niet veel herinneren, geen details. Alles is verdrongen geweest en daardoor ben ik ook heel veel vergeten.’⁵⁴³

‘Persoonlijk heb ik weinig herinneringen aan de oorlogsperiode zelf. In mijn jeugd heb ik altijd gezegd dat wij enorm veel geluk hebben gehad, toch in de groep van joden. Maar ik wou er niet te veel over horen en ik heb er toen weinig bewust over gepraat. Voor mij was het een gedane zaak en nu moest er over ander dingen gepraat worden. En zelfs later, toen ik al getrouwd was en kinderen had, zag ik dat er mensen waren die daar wel zoveel over praatten. Toen dacht ik dat het echt genoeg moest geweest zijn, dat we er niet meer moesten aan terugdenken. Dat we gelukkig moesten zijn nu we jong waren, dat we vooruit moesten in het leven met onze kinderen en onze jobs. De grote ommekeer kwam er toen ik kleinkinderen kreeg, niet toen ik zelf kinderen kreeg. Maar net als mijn toenmalige echtgenoot had ik het gevoel dat ik ergens een verhaaltje vertelde, een geschiedenis en niet mijn ervaringen als overlevende.’⁵⁴⁴

Toch blijkt dat verdringen niet helpt. Soms worden ze door al hetgeen ze verdrongen hebben heel plots overvallen.

‘Maar ik vind dat ik in mijn leven al die dingen wel goed heb doorstaan. Maar ik weet goed dat er dingen in mij zitten die ik meedraag, maar die ik daar zo laat zitten, die ik niet aanraak. Ik hou dat allemaal erg op afstand, ver van mij. Er zijn nu wel momenten dat ik het moeilijk heb. Bijvoorbeeld toen ik naar een theaterstuk ging kijken dat handelde over revisionisme. Men deed de processen van na de oorlog na en op een bepaald moment werd het voor mij onhoudbaar. Dat overviel mij zo plots. Net zoals toen ik op reis was in Oost-Europa. Toen bezochten we een museum in Krakow. Daar speelden ze beelden af met joodse mensen die moesten vluchten en ook daar kon ik het niet meer aan. Ik moest stoppen met het bezoek en ik moest naar buiten. Ik huil zeer zelden, ik ben niet zo’n emotioneel persoon, maar die aanvallen, die komen op, ineens en dan voelt het alsof je gaat exploderen.’⁵⁴⁵

Er zijn ook respondenten die het gevoel hebben dat ze eigenlijk geen recht op leven hebben, dat ze net als de anderen hadden moeten sterven, het is een soort overlevingsschuld. Maar anderzijds, vond ik ook een getuige die helemaal geen schuldgevoel met zich meedroeg in het leven na de oorlog. Dit bewijst weer dat iedere

⁵⁴³ Interview Johannes Blum met D.S., 11/03/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 78, cassette 034 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵⁴⁴ Interview Johannes Blum met S.W., 19/06/2003, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 454, cassette 639 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵⁴⁵ Interview Johannes Blum met S.K., 25/04/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 272, cassettes 357 en 356 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

getuige zijn eigen verhaal heeft en ieder op unieke wijze omging met zijn of haar verleden, waardoor veralgemenen moeilijk is.

‘Ik heb dus lang dat schuldgevoel gehad ten opzichte van mijn moeder. Aan de ene kant vond ik haar slecht omdat ze er nooit was geweest, maar langs de andere kant was ze een heldin. Maar ik heb dat zeker ook gehad tegenover mijn vader. Hij was wel een held in de oorlog in Spanje, maar hij heeft me wel verwaarloosd. En ik heb het ook gehad ten opzichte van die grote aantallen doden, want wij waren de overlevenden. Wij waren ook veroordeeld tot de dood, maar het versteken heeft ons gered. Het was alsof ik niet het recht had om gelukkig te zijn. Het was een heel algemeen gevoel van schuld. Dat ging soms zover dat ik me verantwoordelijk voelde voor het ongeluk, de ellende in de wereld.’⁵⁴⁶

‘Ik ging heel normaal om met mijn verleden, met wat ik meemaakte. Ik had geen enkel gevoel van wroeging of zelfverwijt. Ik heb nooit gedacht: ‘Waarom ik niet en zij wel?’ Dat heb ik nooit gehad. Veel mensen hebben dat wel, maar ik heb nooit dat metafysisch probleem gehad.’⁵⁴⁷

Ideaal zou een analyse zijn van de veertig getuigenissen afzonderlijk, waarbij ik voor iedere persoon zou kunnen schetsen hoe men omging met het verleden en wat de onderduik teweeg bracht in het latere leven. Gezien het opzet van mijn onderzoek en het oplopend aantal pagina’s is dit spijtig genoeg niet mogelijk. De omgang met het verleden is een studie op zich waard.

6. Gevoelens van nu ten opzichte van de onderduik

Deze vraag werd door de kinderen op allerhande manieren beantwoord, soms ook niet. Het viel sommigen zwaar een samenhangend antwoord te formuleren omdat het zo’n omvangrijke vraag is.

Bij een aantal komt een schuldgevoel naar voor in hun reflectie over het verleden.

‘Het feit dat ik die dingen meemaakte en mijn familie verloren ben, is een voortdurend lijden. Dat gevoel is steeds aanwezig. Ik ben een tijdje in therapie geweest. Ik voelde me steeds ongelukkig, hoewel ik een heel lieve man en twee kinderen heb. Ik voelde me in zekere zin gestraft. Ik leefde, mijn familie niet.’⁵⁴⁸

‘Wat blijft u van al die jaren het meeste bij?’

⁵⁴⁶ Interview Johannes Blum met V.G., 23/06/1998 en 19/11/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 95, cassettes 065, 066, 060 en 067 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵⁴⁷ Interview Johannes Blum met L.R., 20/01/1999, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 122, cassettes 120 en 121 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵⁴⁸ Interview Johannes Blum met R.G., 10/04/2000, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 220, cassette 272 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

Die vraag stel ik me geregeld en ik weet het niet. Enkel dat het een grote impact moet gehad hebben op mij later, op mijn leven, maar ik weet niet op welke manier. Wat me raakt, is dat na de oorlog, de joden zo weinig hun doden behuuld hebben. Dat heeft me geraakt. De eerste verklaring die ik daaraan geef is dat het zo'n collectief ongeluk was, dat men daar anders op gaat reageren dan op een persoonlijk ongeluk. Ten tweede dat men zo ondergronds had geleefd, dat men nu eindelijk de tijd vond om zelf adem te halen. Men kon herbeginnen. En ten derde, met welk recht huilt men. De ene heeft zijn vader verloren en huilt, maar een ander heeft zijn moeder en vader verloren, de anderen hebben nog meer verlies geleden. Dus er zijn altijd gevallen die nog erger zijn dan de eigen ervaringen. Dus **waarom zou men klagen en waarom zou men huilen? Heeft men dat recht wel?** Men zegt niet letterlijk dat men geen recht van huilen heeft, maar het is onderhuids wel aanwezig. Voor mij persoonlijk heb ik er nooit rekening mee gehouden wat voor een geluk ik gehad heb dat ik mijn beide ouders nog teruggevonden heb. Dat was normaal. Maar het is eigenlijk een grote uitzondering.

Bij het einde van de oorlog ben ik gewoon verder gegaan met mijn leven, ik leed een heel gewoon leven van een tiener. Maar de gruwel van de shoah heb ik pas beseft in de jaren daarna, **de pijn kwam pas met de jaren**. Dus een herinnering die eerst vervaagde, kwam later enorm sterk terug.⁵⁴⁹

‘Dat schuldgevoel. Mijn grootvader is nog naar mij komen kijken in ‘42, zijn kleine meisje dat toen één jaar en een half was. Hij is toen in allerijl moeten vertrekken en liet zijn koffer hier achter. Het enige dat ik nog van hem heb. Hij is nooit teruggekeerd. En men begreep in die tijd wel dat als iemand niet terugkwam, wat er met die persoon gebeurd was. Ik heb een **groot schuldgevoel**. Ik hoorde hem elke keer in mijn dromen zeggen ‘viens voir où je suis passé’. Ik ben dan ook een dag naar Auschwitz geweest, in de eerste plaats voor mijn grootvader, maar ook voor de miljoenen joden.

Op school, op het secretariaat, daar was er een raam dat uitgaf op de speelplaats. Ik zag die kleine kindjes in de rij en dan kreeg ik een ware schok. Steeds als ik zo'n dingen zag, bijvoorbeeld als naar de cinema ging en daar joodse kinderen zag. **Dat gevoel, die pijn kan zich niemand voorstellen, die gaat nooit meer weg, daar sterf je mee**. Vooral de vraag: ‘waarom?’, heeft me heel lang beziggehouden. Ik heb dat nooit tegen mijn ouders gezegd, enkel een keer tegen mijn man.⁵⁵⁰

‘Op een of ander moment kwam dat schuldgevoel naar de oppervlakte. Ik heb al een depressie gehad, toen ik mijn kinderen had. Omdat ik veel te gelukkig was.

Dus u bent zich ongelukkig gaan voelen, om ook een beetje dat leed van die anderen te voelen, te delen?

Ja.⁵⁵¹

Voor anderen betekende de onderduik een stuk levensweg dat hen ertoe bracht hun identiteit op een bepaalde manier te ontwikkelen.

‘Ik ben heel gelukkig dat ik dankzij de onderduik dat type onderwijs (bij de zusters) mocht ontvangen, want ik zie vandaag jongeren die geen greintje respect meer hebben. Ik heb mijn kinderen een liberale opvoeding gegeven, maar gaf hen de goede manieren door en ik denk dat dat een zeer goede opvoeding is. Het is een zeer beschaafd gedrag

⁵⁴⁹ Interview Johannes Blum met A.W., 26/11/2001 en 05/12/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 345, cassettes 431 en 459 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵⁵⁰ Interview Johannes Blum met L.O., 129/01/1999, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 125, cassettes 119, 123 en 124 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵⁵¹ Interview Johannes Blum met M.B., 27/03/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 267, cassette 350 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

dat men dan aanleert. En dat vind ik goed, want ik voel me overal op mijn gemak daardoor.

En het religieuze aspect, dat heeft me ook zaken bijgebracht. Ten eerste heeft me dat later toegang gegeven tot elementen van de Westerse cultuur. Bijvoorbeeld de Westerse kunst en alle andere dingen. En het is schrijnend te zien dat de huidige generaties geen kennis meer hebben daarover, geen cultuur meer hebben. Een essentieel domein van de cultuur wordt achterwege gelaten. Men moet daarom niet religieus opgevoed worden, maar gewoon in die cultuur. En ten tweede heeft het me toegelaten - pas op het is niet daardoor - dat ik me tot het judaïsme kon bekeren.⁵⁵²

De onderduik en het besef van het onrecht van de judeocide evolueerde bij sommigen tot de ontwikkeling van een zeer groot rechtvaardigheidsgevoel in hun identiteit.

‘Ik denk dat het van mij een humaan persoon gemaakt heeft. **Ik verdraag geen enkele vorm van discriminatie en ik ben tegen iedere vorm van intolerantie die de mensenrechten schendt.** Ik ben een heel tolerant persoon geworden en ik sta op de eerste rij als het over dit onderwerp gaat, ook al heeft het persoonlijk niets met me te maken.⁵⁵³

‘Na de oorlog kwamen er vrienden van mijn ouders langs, en die vertelden dan de meest verschrikkelijke verhalen. Dat heeft me zo doorheen geschud, dat heeft een enorme psychologische impact op me gehad. Want vandaag nog, **alles wat te maken heeft met gevoel, lijden en vernedering, verdraag ik niet.** Iemand vernederen, is iets wat ik niet verdraag.⁵⁵⁴

Ook groeide bij sommigen het besef dat men veel geluk heeft gehad. Door hun getuigenis klinkt een optimistische noot, een geloof dat ze na de oorlog de toekomst zelf in handen konden nemen.

‘Pas na de oorlog heeft men ons verteld aan welke gevaren we ontsnapt waren. Tijdens de oorlog had ik van dat alles op dat moment geen bewustzijn, dus heb ik er ook weinig herinneringen aan. En nu jaren later, besef ik wel dat ik veel geluk heb gehad en dat ons veel leed bespaard is gebleven. Dat ik niet geconfronteerd ben geweest met gruwelen.⁵⁵⁵

Één iemand verhaalde dat zijn gevoel ten opzichte van de onderduik kort kan weergegeven worden. De periode erna was veel betekenisvoller voor hem.

⁵⁵² *Interview Johannes Blum met V.G.*, 23/06/1998 en 19/11/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 95, cassettes 065, 066, 060 en 067 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵⁵³ *Interview Johannes Blum met M.K.*, 08/06/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 282, cassette 364 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵⁵⁴ *Interview Johannes Blum met S.F.*, 18/08/2003, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 468, cassettes 663 en 673 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵⁵⁵ *Interview Johannes Blum met J.G.*, 13/06/2002, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 384, cassette 507 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

‘De vragen over de oorlog, daar kan ik kort in zijn. Het is daarna dat ik een hele levensweg van vechten kan vertellen. Van home naar home, steeds veranderen.’⁵⁵⁶

Op het einde van hoofdstuk 1 van deel 3 haalde ik al enkele citaten aan waaruit blijkt dat onderduikkinderen vaak een grote dankbaarheid koesteren jegens hun redders. Ze beseffen heel goed wat deze personen voor hen riskeerden. Ook dit gevoel kwam naar boven bij de vraag naar hoe men terugkijkt op de onderduikperiode.

‘Maar ik ben niet de enige met nare ervaringen na de oorlog (het kostte F. heel wat moeite om erkend te worden als Belg). Er zijn er nog die het nog slechter moesten overleven. En uiteindelijk ben ik zeer blij dat die zusters me konden redden. Ik heb het grootste respect voor die personen daar die me beschermd hebben. Ze hebben me lichamelijk maar ook affectief gered. Er was geen enkele koude of kwade zuster bij die me een slecht gevoel gaf. Ze gaven me een zekere warmte die even die van mijn moeder kon vervangen. En ik denk ook altijd aan de Heilige Thérèse, omdat zij mij beschermd heeft. (F. kreeg zo’n hangertje met de Heilige Thérèse van de zusters om haar te beschermen).

Maar vergeten kan je dat niet. Telkens als er over de feiten van de oorlog gebabbeld wordt, komt dat allemaal naar de oppervlakte. Als we met vrienden samen zijn, komt het na twee minuten op dat onderwerp terecht. Dan wordt er over de deportaties gepraat en dan komt dat ook allemaal terug boven. En ik kan ook niet naar beelden of foto’s van de kampen kijken. Dat is als herinnering bedoeld, maar ik heb het daar heel moeilijk mee, ik kan er niet naar kijken.’⁵⁵⁷

Volgende antwoorden vallen moeilijk onder een noemer te plaatsen, maar vond ik wel de moeite om op te nemen omdat ze zo goed weergeven dat het leven voor een ondergedoken kind niet meeviel. Niet tijdens en niet na de oorlog.

‘Een kind van drie jaar kan de situatie nog niet begrijpen en niet integreren in zijn hoofd. Er is geen enkel begrip bij dat kind, omdat er geen uitleg is geweest. Geen ouder die gezegd heeft dat hij of zij heel triest was het kind achter te laten, om die en die redenen en dat het jouw fout niet is. Kijk naar kinderen van gescheiden ouders, die voelen dat ook, maar die krijgen vaak wel uitleg. Maar ik heb dat meegemaakt als een verlaten kind en dan verlies je alle vertrouwen. Een kind is normaal gezien zeer afhankelijk en ik heb nooit een normaal gevoel van vertrouwen gehad. Terwijl een kind compleet afhankelijk is van zijn ouders. De enige bescherming die ik toen had was... me in mezelf opsluiten en alles vergeten, hetgeen wat ik wist.’⁵⁵⁸

‘Alles blijft me vandaag bij, denk ik. Dat vergeet je nooit. Ik koester geen haat, want dat vernietigt alles, ook jezelf, maar ik wil nooit in mijn leven nog teruggaan naar Duitsland. Dat is wat ik eraan overhoud. Mijn moeder wou wel terug, zij kon daar ook aarden, ze is daar ook opgegroeid. Moeder kon ook goed de taal, had haar ‘roots’ daar, maar ik ben daar later drie maanden geweest en dat was al veel te lang. In mijn

⁵⁵⁶ Interview Johannes Blum met R.D., 20/10/2004, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 555, cassette 795 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵⁵⁷ Interview Johannes Blum met F.L., 11/10/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 661, cassettes 973 en 974 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵⁵⁸ Interview Johannes Blum met J.A., 20/09/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 652, cassettes 959 en 960 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

onderbewustzijn was die verblijfsperiode daar heel erg slecht voor mij, pas later heb ik dat gemerkt.⁵⁵⁹

Evers-Emden selecteerde ook citaten waaruit bleek dat bepaalde kinderen woede koesteren ten aanzien van de Duitsers, de oorlog en de onderduik. Zij vermeldt ook nog enkele getuigenissen die met permanente onheilsverwachtingen leven.⁵⁶⁰ Goede voorbeelden hiervan kon in deze groep respondenten moeilijk terugvinden, een voorbeeld van woede kwam in het vorige hoofdstuk al aan bod.

7. Psychologische gevolgen en begeleiding na de oorlog

Claudine Vegh, zelf een onderduikkind, verzamelde in haar boek zeventien getuigenissen van kinderen wiens ouders gedeporteerd werden. Bruno Bettelheim haalde in zijn nabeschouwing op het boek deze woorden van de auteur aan:

‘Wij, joodse kinderen, die de nazi-tijd overleefd hebben, hebben alle denkbare inspanningen gedaan om een oneindig smartelijke ervaring te verdringen, alsof het bijkomstig was. Maar dat lukte niet. We kunnen de bittere realiteit en de zwaarste beproevingen van ons leven niet opzij schuiven. Wat we ook ondernemen, we kunnen dit gegeven niet uitwissen. Als we het toch zouden proberen, zouden we onszelf verloochenen. We moeten het verleden en wat gebeurd is, als deel van onze persoonlijkheid aanvaarden, zonder toe te laten dat het ons leven helemaal overwoekert. Maar als we proberen onze herinneringen te verdringen, zullen ze ons uiteindelijk opvreten.’⁵⁶¹

Alle onderduikkinderen hadden heel wat te verwerken, ze droegen een zware last. Zoals al vaker gesteld was dit voor iedereen anders en voor iedereen in een andere proportie. De scheiding met de ouders, nare onderduikervaringen, angsten, steeds moeten verhuizen, zich nergens veilig voelen, zich weinig geborgen en geliefd voelen,... allerhande zaken stapelden zich op in het hoofd van het kind. Maar het lijden was niet voorbij op het einde van de oorlog. Dood en eenzaamheid deden hun intrede in hun jonge leventje. Eindeloos wachten maakte plots deel uit van hun leven en zonder

⁵⁵⁹ Interview Johannes Blum met E.A., 05/01/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 68, cassette 021(Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵⁶⁰ Evers-Emden, *Geleende kinderen*, 199-200.

⁵⁶¹ C. Vegh, *Je ne lui ai pas dit au revoir. Des enfants de déportés parlent* (Parijs 1979) 208-209.

tegenbewijs bleef men vaak jarenlang hopen op de terugkeer van ouders en familie, vaak vruchteloos. Bij enkele ‘gelukkigen’ keert er een ouder terug, soms zelfs beiden. Maar dit garandeerde zeker niet dat men de volgende levensfase zonder problemen kon instappen, integendeel.

De manier waarop de kinderen de naoorlogse periode beleefden was net zo’n belangrijk punt in de verwerking van hun trauma’s. Keilson ziet dit trauma als een cumulatief proces, waarvan de aard en de ernst samenhangt met de beleving van de drie fasen (de periode tijdens de oorlog net voor de onderduik, de onderduik en de naoorlogse periode). Een vlotte integratie in de naoorlogse jaren is zeer belangrijk voor het latere leven van het kind. Hij legt de nadruk op de verbanden tussen gedrag en de samenhang met de omgeving. Er is volgens hem een durende en nauwe wisselwerking over en weer.⁵⁶²

Alle ondergedoken kinderen hebben trauma’s opgelopen, in meerdere of mindere mate en sterk afhankelijk van hun situatie tijdens en na de oorlog.⁵⁶³

‘Ik denk dat alle joodse ondergedoken kinderen die zoiets hebben meegemaakt, het onderduiken, het dragen van de ster, het verbergen van die ster, het om acht uur binnen moeten zijn. Ik denk dat we allen getekend zijn. En we blijven getekend. Ik wil alleen zeggen dat ik er toch door getekend gebleven ben.’⁵⁶⁴

Het is niet mijn bedoeling erg diep in te gaan op deze problematiek, ik genoot immers geen studie psychologie. Ik kan enkel proberen een overzicht te creëren van de psychologische problemen die voortvloeien uit de onderduik en de naoorlogse periode, wat er al beschreven werd in de literatuur en welke voorbeelden de groep respondenten naar voor brachten. Ik wil eerst beschrijven wat die kinderen ondergingen indien ze kort na de oorlog terug terecht kwamen bij hun eigen ouders. Daarna probeer ik specifiek de psychologische problemen te benaderen die onderduikkinderen vandaag nog ervaren.

Enkele weken na de Duitse capitulatie in mei 1945 kwamen de treinen met overlevenden aan in het Zuidstation. De overlevenden waren wrakken. Sommigen hadden hun gestreepte pyjama nog aan. De realiteit van de kampen drong voor het eerst door tot de mensen, ook tot de kinderen.⁵⁶⁵ Een deel van de kinderen vond zo zijn gezin

⁵⁶² Keilson, *Enfants victimes de la guerre*, 39-153.

⁵⁶³ Verhey, *Om het joodse kind*, 86.

⁵⁶⁴ Interview Johannes Blum met F.L., 11/10/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 661, cassettes 973 en 974 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵⁶⁵ Loncin, *Geheime routes en netwerken*, 157.

terug, sporadisch vond men zelfs iedereen terug, maar meestal slechts een gedeelte. De ouders waren zelf getraumatiseerd, bezig met overleven, in rouw om hun ouders, andere kinderen of familieleden. Weinigen onder hen waren in staat om op de noden en verwachtingen van de kinderen in te gaan. Het kind beseftte dat het voortaan zijn ouders moest geruststellen, hun angsten moest wegnemen. De kinderen werden een soort ouders voor hun ouders.⁵⁶⁶ Wanneer de ouders overlevenden waren van de kampen, was het trauma groter dan bij ouders die konden ontsnappen aan de deportaties en nog konden onderduiken. Het is hier niet de plaats om in te gaan op het trauma van kampoverlevenden.⁵⁶⁷ Ik wil enkel kort weergeven hoe ze hun trauma doorgaven aan hun kinderen, kinderen die deel uitmaken van de groep ‘ondergedoken kinderen’ en die in zich al elementen van een trauma droegen, waarover straks meer.

Onderzoekers verbaasden zich erover dat ze bij de kinderen van joodse overlevenden dezelfde symptomen constateerden als beschreven bij hun ouders. Ze noteerden een grote fragiliteit in relaties, een grote kwetsbaarheid in stresssituaties, een interne zwakheid, momenten van verwarring en geestesverbijstering, een intens schuldgevoel, angst en leven in een constante spanning, depressies, fobieën en paniekreacties. Zelfs hun dromen waren soms gelijklopend. Volgens deze auteurs vond de transmissie van de ouderlijke symptomen plaats in het kader van de objectrelatie. Het kind was voor de ouders een verlengstuk van henzelf en dus geen apart individu. Ze zagen in het kind een toekomstige doorgever van hun onbewuste en onuitgedrukte woede. Ouders die de judeocide overleefd hadden, werden aanzien als te angstig, te depressief en te gepreoccupeerd met rouwen om een aangepaste omgeving te schenken aan hun opgroeiende kinderen. Zulke ouders droegen hun emotionele last over aan hun kinderen waardoor opvoedingsproblemen ontstonden in de sfeer van hechting en loslaten.⁵⁶⁸ De groei naar autonomie en individuatie werd belemmerd en de balans in het gezin als systeem werd hierdoor uit evenwicht gebracht.⁵⁶⁹

Blum vroeg niet specifiek naar deze problematiek, toch waren er enkele kinderen die spontaan vertelden hoe moeilijk hun ouders het wel hadden met de terugkeer naar het gewone leven. Ze vertelden dat ze zelf als kind merkten dat hun ouders getraumatiseerd waren en hoe hun gedrag hen beïnvloedde.

⁵⁶⁶ Teitelbaum-Hirsch, *Tranen onder het masker*, 161.

⁵⁶⁷ Er verschenen hierover al heel wat psychologische studies, er worden bijvoorbeeld heel wat hoofdstukken aan gewijd in: N. Zajde, *Souffle sur tous ces morts et qu'ils vivent! La transmission du traumatisme chez les enfants des survivants de l'extermination nazie* (Grenoble 1993).

⁵⁶⁸ Zajde, *Souffle sur tous ces morts et qu'ils vivent*, 201-205 en 274.

⁵⁶⁹ Smet, *De intergenerationele transmissie van het holocausttrauma*, 35.

‘Ze babbelden over wat ze meemaakten, vooral tussen hen tweeën. En als kind hoor je wel veel, er zijn veel flarden die blijven hangen zijn. Ik werd erg geraakt door hun verhalen, ik vond het niet zomaar erg toen ik het hoorde, het raakte me echt. Wat ik wel weet is dat het mijn carrièrekeuze sterk beïnvloed heeft, ik heb beseft dat mijn keuze om dokter te worden te maken heeft gehad met mijn zieke mama die ik wou genezen. Ze was ziek en de oorzaak was het kamp. Mijn moeder vertelde niet echt over het leven in zo’n kamp, ik heb ook nooit doorgevraagd naar haar sterilisatie, ze vertelde daar ook niet over. Maar ook bij haar kwamen er wel eens herinneringen uit. Zoals hoe de ramen met hout waren afgespijkerd van het gebouw waar zij verbleef. Ze vertelde ook eens dat er een Duitse vrouw haar op de schouder klopte en zei: ‘Hou je tranen in en zorg dat je kan navertellen wat je gezien hebt.’

En uw vader, hoe ging het daarmee?

Die was er psychisch erger aan toe, want ik herinner me dat die ‘s nachts lag te schreeuwen en dat voor vele jaren. Ik heb hem daar maar één keer naar gevraagd en dan antwoordde hij dat hij slecht droomde, nachtmerries had. En dat heeft geduurd tot in de jaren ’70. Dus lange tijd erna.

Beïnvloedden hun ervaringen uw opvoeding?

Natuurlijk, dat was zeker zo. Het was een drama als ik geen hesp at, dus moest ik alles opeten, het vet dat er aanhing ook. Dat was allemaal goed voor de gezondheid en ik moest mijn bord leegeten. Ik herinner me geen uitleg daarvoor, enkel dat het in de praktijk zo was. En ik heb dat pas later beseft dat zo’n gedrag verklaard kon worden door hun ervaringen. Maar dat is zo voor die hele generatie, denk ik. Zij hebben honger meegemaakt en weten wat dat is, terwijl de mensen nu sinds enkele decennia gewoon niet weten wat dat is.

Heb je nog andere dingen meegemaakt die gekenmerkt worden door hun ervaringen?

Er ging geen dag voorbij of ik dacht dat ik niet mezelf was. Ook al was ik nooit in die kampen geweest, had ik nooit die gruwelen meegemaakt, toch had ik het gevoel dat ik er was geweest. Door wat ze vertelden en hadden meegemaakt.⁵⁷⁰

‘Papa had altijd een koffer klaarstaan om te kunnen vluchten, moeder had een enorme stock etenswaren opgebouwd. Dat heb ik ook van haar geleerd, enkele sneden brood gingen in een zakje en die vroom ik dan in, in ieder vak van de diepvriezer zat brood. Dat zijn zaken die overblijven uit de oorlog. Men had honger gehad.’⁵⁷¹

‘Mijn vader heeft zich nooit meer volledig kunnen integreren in het normale leven. Hij was steeds teruggetrokken en gereserveerd. Ook in het economische leven. Hij had ook een enorme schrik voor uniformen, die ik in het begin overnam van hem, want als hij politie zag dan maakte hij rechtsomkeer en wandelde hij de andere kant uit. Later heeft hij me dat uitgelegd, maar hij had die reflex al voor de oorlog omdat hij hier toen illegaal was. Mijn moeder was veel levendiger, maar die heeft nooit meer gewerkt. Ik weet nog dat ze altijd zei dat ze last had van haar zenuwen en iedere week wel naar een dokter ging, maar dat ze er niet echt ziek uitzag of was. Er was een dokter die haar zei dat ze best nog een kind kreeg en dat het haar zou helpen een nieuw leven te beginnen en daardoor kreeg ik er in ’49 nog twee tweelingbroertjes bij. Mij zag ze niet meer als een kind, ik was S., ik zat in de clan van mijn ouders. Ik hoorde meer bij de volwassenen door die oorlog. Ik was het grote meisje in het verhaal. Vanaf het moment dat ik naar school ging, moest ik hen helpen bij formulieren en facturen, omdat ik ook veel beter dan mijn ouders de taal kende.’⁵⁷²

⁵⁷⁰ Interview Johannes Blum met M.K., 08/06/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 282, cassette 364 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵⁷¹ Interview Johannes Blum met L.O., 07/02/1999, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 125, cassettes 119, 123 en 124 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵⁷² Interview Johannes Blum met S.W., 19/06/2003, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 454, cassette 639 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

Het is belangrijk te beseffen dat niet alle overlevenden beïnvloed werden op dezelfde manier. Velen lieten zelfs een ongelooflijke psychische sterkte zien. Ze pasten zich met grote vitaliteit aan aan hun nieuwe levenssituatie. Velen van hen hebben een opmerkelijk succes bereikt en hebben hiermee hun kinderen geïnspireerd om ook energetisch, toegewijd en verantwoordelijk te zijn.⁵⁷³

'Kon uw zich meteen losmaken van haar verhaal?'

Nee, niet meteen. Mijn moeder had de indruk dat ze had meegemaakt wat alle andere vluchtelingen hadden meegemaakt en dat ze niet erg speciaal was. Ik denk niet dat ze zich belangrijk achtte in het historische verhaal. Maar met de jaren kwamen al die angsten en gevoelens weer naar boven en werd duidelijk dat ze wel getraumatiseerd was. Het leven is altijd een gevecht natuurlijk. Toch hebben mijn ouders altijd geloofd in de hoop en hebben ze eerder dat dan een trauma aan mij doorgegeven. Ik denk dat ze net als vele joodse immigranten de oorlog achter zich wilden laten, het verleden in het verleden laten en een nieuw leven beginnen en zich daar op concentreren. Ze focusten zich op het integreren.⁵⁷⁴

Kort na de oorlog beseft men in het AIVG wel dat een harmonieuze opvoeding noodzakelijk is. Professionele hulp werd de kinderen echter niet geboden. Er wordt niet overgegaan tot psychologische behandeling van de kinderen. Het bestuur dringt in 1949 bij de monitoren van de homes aan op het volgen van een cursus psychologie. Men beseft wel dat er een probleem is en dat de kinderen niet zonder enige psychologische onrust uit deze periode gekomen zijn, maar men is zich niet voldoende bewust van de omvang van het probleem.⁵⁷⁵ Massange vermeldt dat vanaf 1961 enige stappen ondernomen worden in de richting van psychische hulpverlening door de Service Sociale Juif (de vroegere AIVG) in Brussel en het Centraal Beheer van Joodse Weldadigheid en Maatschappelijk Hulpbetoon in Antwerpen. Vanaf het begin van 1962 traden twee medisch-psychologische diensten in werking onder het toezicht van neuropsychiater Jean Dierkens.⁵⁷⁶ Veel onderduikkinderen hadden psychische behandeling of steun nodig, maar kort na de oorlog werd die niet onderkend.⁵⁷⁷ Met als gevolg dat velen van hen met ernstige psychische problemen bleven kampen. Slechts één getuige vertelde dat ze kort na de oorlog toch naar een psychiater werd gestuurd omdat haar toestand te ernstig was.

⁵⁷³ Smet, *De intergenerationale transmissie van het holocausttrauma*, 37.

⁵⁷⁴ *Interview Johannes Blum met L.S.*, 07/01/2003, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 428, cassette 593 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵⁷⁵ Hellemans, *Zij die verloren zijn*, 142.

⁵⁷⁶ Massange, *Bâtir le lendemain*, 157-158.

⁵⁷⁷ Evers-Emden, *Geleende kinderen*, 201.

‘Terug bij mijn ouders, hebben we een verblijfplaats gezocht in Brussel. Ik was blij iedereen terug te zien, maar alles leek me zo vreemd. Mijn ouders leken klein, de straat leek zo klein, het appartement was raar. Ik vond mij draai niet echt. Die aanpassing was moeilijker dan verwacht. Ik moest ook terug naar school, maar het ging slecht met mij, ik kon niet slapen ’s nachts. **Ik moest naar een psychiater**, wat vreemd was in die tijd omdat dat iemand was die voor de zotten moest zorgen. Maar die man heeft alles wel op zijn plaats gezet voor mij. Tijdens de oorlog was ik het die voor mijn broer en zus moest zorgen en mijn ouders hadden gefaald in hun opdracht om voor ons te zorgen, het was hun fout niet, maar het was wel zo. Dus ik was en volwassene geworden. En toen ik terugkeerde, was ik die volwassene gebleven en ik bleef maar verantwoordelijkheid opnemen voor mijn zus en broer, maar ook voor mijn ouders. En dat was teveel, te zwaar voor mij. Ik kon die verantwoordelijkheid niet naast mij neerleggen en bleef me in die rol inleven. Dus die psychiater heeft me toen duidelijk gesteld dat het niet mijn rol was, maar die van mijn vader. En dat ik hem moest toelaten om zijn rol terug op te nemen en voor ons te zorgen. Dus ik moest naar school gaan en mijn plaats van meisje terug innemen. Dus vanaf dan ben ik terug normaal gaan leven.’⁵⁷⁸

Het begrip ‘posttraumatische stress-stoornis’ (verder PTSD, Posttraumatic Stress Disorder) werd voor het eerst in 1980 opgenomen in diagnostische handboek van de American Psychiatric Association.⁵⁷⁹ Voor men kan spreken van dergelijke stoornis moet het slachtoffer blootgesteld geweest zijn aan een extreem traumatiserende bedreiging, die de dood of een ernstige verwonding tot gevolg kon hebben. De fysieke integriteit werd op een bepaalde manier bedreigd. De reactie die de persoon hierna stelt is er een van intense angst, hulpeloosheid en verschrikking.⁵⁸⁰

Bij de ondergedoken kinderen is er niet één traumatiserend moment aan te wijzen, maar is er sprake van een ketting van traumatiserende toestanden: de arrestaties, de scheiding van de ouders, de deportatie van moeder of vader, de plaatsing, de identiteitsverandering, het steeds moeten verhuizen van onderduikplaats. Het trauma heeft zich bij hen gevormd door de accumulatie van allerhande ervaringen en dat gedurende een lange periode. Hier moet nog aan toegevoegd worden dat ze zich niet in een situatie bevonden waar men adequaat mocht reageren op de ervaren emoties. Huilen zou de aandacht getrokken hebben, er kon geen sprake zijn van zich te verliezen in triestheid. Het kind stak al zijn energie in overleven.⁵⁸¹

In de DSM-IV (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders) worden een aantal symptomen opgesomd van de algemene PTSD. Enkele hiervan kunnen goed toegepast worden op de vorm van PTSD waar de ondergedoken kinderen aan lijden: het

⁵⁷⁸ *Interview Johannes Blum met A.W.*, 26/11/2001 en 05/12/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 345, cassettes 431 en 459 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵⁷⁹ J.L. Herman, *Trauma en herstel. De gevolgen van geweld – van mishandeling thuis tot politiek geweld* (Amsterdam 1992) 52.

⁵⁸⁰ S.A., *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, 424.

⁵⁸¹ Frydman, *Le traumatisme de l'enfant caché*, 181-182.

herbeleven van de gebeurtenis (zowel overdag in flashbacks als 's nachts in nachtmerries), het ontwijken van stimuli die aan de gebeurtenis doen denken en het vermijden hierover te praten, een hyperactieve levensstijl die afgewisseld kan worden met periodes van machteloosheid waarin men emotioneel afstandelijk, passief en onverschillig wordt. Gevolgen van PTSD zijn onder andere: een intens schuldgevoel, ernstige angstgevoelens, identiteitsstoornissen en relationele problemen waarin men moeite heeft met vertrouwen.⁵⁸² Deze kenmerken worden bevestigd door het onderzoek van Frydman.⁵⁸³

Al deze elementen kwamen al aan bod in voorgaande hoofdstukken. Ik voegde daar telkens voorbeelden aan toe, het is niet nodig die hier nog eens te herhalen. Ik wil hier nog de getuigenissen weergeven van kinderen die zo zwaar leden, dat ze de stap naar therapie gezet hebben. Het duurde vaak erg lang voordat men deze hulp aansprak. Men verklaart deze laattijdige hulpkreet vaak door het drukke leven. Men trouwde, kreeg kinderen, werkte hard (de hyperactieve levensstijl),... er bleef geen tijd over om het verleden te verwerken, dus werd het verdrongen. Desondanks kwam het toch vaak opduiken, gemaskeerd in nachtmerries. Uiteindelijk kwam men toch op een cruciaal punt waarbij men besliste het verleden terug te roepen en ermee te leren omgaan. Voor sommigen was dit 'moment van bewustwording' erg bruusk, bij anderen verliep het meer geleidelijk.

'De verwerking kwam veel later in mijn leven. Het was echt een abominabel jaar geweest, ik werd psychisch gezien helemaal aan het wankelen gebracht. Ik had een enorm gevoel van mislukking en verlies in me. Ik had dus al wat problemen ondervonden en op een moment zei ik tegen mezelf dat ik dat maar eens moest oplossen. **Ik wist dat ik in bepaalde situaties meer fragiel was dan anderen.** Maar ik merkte dus dat ik iets moest ondernemen, dus ben ik in **psychotherapie** gegaan. Maar die stopte na een jaar, waar hij me voor verwittigd had, dus ben ik naar een andere gegaan. Bon, ik ging misschien een heel klein beetje vooruit. Maar dan zei een vriend van me, een psychiater, dat ik bij die bepaalde vrouw moest gaan. Daar heb ik dan een echte **psychoanalyse** ondergaan. Dat was een grote investering, gezien op alle vlakken. Maar het feit dat ik er vandaag zo over kan babbelen, is dankzij die sessies. En het feit dat ik bij die vrouw ook bleef gaan, was een teken dat het werkte. **Maar het is van dan af, alhoewel het me soms nog gebeurt, dat die nachtmerries eindelijk gestopt zijn.** Die waren praktisch over. En dat **schuldgevoel is overwegend afgezwakt.** Ik leerde er mee leven, maar het werd vooral ook minder sterk. Want daarvoor, dat was verschrikkelijk, dan kreeg ik echt angstcrisisen. En dan was ik bang dat alles zou herbeginnen. Uiteindelijk is dat masochisme, mijn eigen verbeelding deed me zo afzien. Ik strafte mezelf. En de psychoanalyse heeft me daaruit gehaald.'⁵⁸⁴

⁵⁸² *Ibidem*, 424-429; Helleman, *Zij die verloren zijn*, 143-144.

⁵⁸³ Frydman, *Le traumatisme de l'enfant caché*, 201-220.

‘Toen ik mijn invaliditeitsaanvraag deed, ben ik ook naar een psychiater gestapt. Omdat de dokter van het ministerie me verkeerd had beoordeeld, vond ik. Het duurde lang voor ik er één vond die een tegen-expertise wou doen. En die heeft me vier zittingen laten doen, en maakte dan zijn rapport, maar zei me wel dat het nodig was dat ik me verder liet analyseren. Dus sindsdien ga ik bij hem en volgt hij me op. **Iedere week ga ik naar de sessie, ik volg die therapie nu al vijf jaar.**

In de familie daar vonden ze me wat gek en daar luisterde ook niemand naar me. Nu gaat dat al veel beter, maar vroeger mengde ik me niet in de discussies. Naar mijn gevoel luisterde er toch nooit iemand naar me. En sinds ik die therapie volg, heb ik het gevoel dat ze wel naar me luisteren. Ik durf nu ook publiek te praten en vragen te stellen in het publiek, vroeger deed ik mijn mond niet open.⁵⁸⁵

‘Enkele jaren na mijn huwelijk ben ik naar Zwitserland gegaan en heb daar een therapie gevolgd. En toen we terugkwamen, ben ik **een analyse begonnen**. Ik moest vanaf het begin van mijn leven vertellen. Daar heb ik maanden over gedaan, omdat het zo enorm was. Zo ingrijpend, ik begon vaak te huilen. Die analyse heeft enkele jaren geduurd, omdat ik vaak niets kon zeggen.⁵⁸⁶

‘Er is nog geen dag voorbij gegaan zonder dat ik aan mijn moeder en vader denk. Als mensen hun ouders moeten loslaten, hen verliezen, dat is iets dramatisch. Als je ze jong verliest, dan... ik kan er ook niet over praten zoals ik het zou willen.

Ik ben getrouwd, was snel zwanger, twee keer na elkaar. Daarna werkte ik, mijn man ook. In al die tijd heeft het theater me geholpen. Om ergens alles eens kwijt te kunnen. Als ik dat niet had kunnen doen, dan was ik gek geworden denk ik.

Op een bepaald moment heb ik een rok gerepareerd voor iemand, maar daardoor zat ik achter met mijn ander werk voor klanten en ik heb toen **een zenuwzinking gekregen**. Ik heb toen tegen mijn man gezegd dat ik nooit meer iets wou naaien, nooit meer. De volgende dag ben ik ingegaan op een vacature en ik werd aangenomen.⁵⁸⁷

‘Maar later kwam het tot een uitbarsting. Men noemt dat ‘un raptusse’. Dat is een psychologische term.⁵⁸⁸ Dat is een totale desintegratie, de persoonlijkheid, alles valt weg. Men gaat dan compleet over kop. Dat manifesteerde zich op een gewelddadige manier in één keer. Ik zat aan mijn bureau en ik deed moeite om een conflict op te lossen, was heel diep aan het nadenken. Ik had toen een eigen bedrijfje met twee jonge vrouwen. En ik weet dat ik gevallen ben, maar ik weet zeker dat ik naar het raam liep om eruit te springen. Maar dat ik gestopt ben en gevallen.

En u weet niet waarom?

Nee, ik heb er geen herinnering aan. En op dat moment toen ik me rechtzette, had ik een goed gevoel, maar ik had het gevoel gehad dat ik in een draaikolk zonder bodem zat. Dat was een verschrikking. Later heeft men mij uitgelegd dat het geen vallen was, maar een duw vanuit het onderbewuste. Een ontploffing.

En dan ben ik stilletjes aan dingen beginnen verzamelen. Ik heb me op mijn bed gezet en al de foto's uit het album getrokken om te kijken wat erop stond achteraan. Toen is het in mijn hoofd gekomen dat ik het anders moest doen. En dat was het begin **en twee**

⁵⁸⁴ Interview Johannes Blum met V.G., 23/06/1998 en 19/11/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 95, cassettes 065, 066, 060 en 067 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵⁸⁵ Interview Johannes Blum met M.B., 29/01/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 254, cassettes 329, 325 en 331 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵⁸⁶ Interview Johannes Blum met R.B., 13/02/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 257, cassettes 333 en 334 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵⁸⁷ Interview Johannes Blum met B.S., 22/10/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 335, cassettes 416, 417 en 460 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵⁸⁸ Ik kon geen goede vertaling vinden voor deze term. Waarschijnlijk betekent het ‘wegvoering, vervoering, compleet weg zijn van de wereld.’

jaar lang was in incapabel om te doen wat ik normaal deed. Dan ben ik een therapie begonnen, maar heel kalmpjes aan. Het eerste wat ik gedaan heb, was een bezoek brengen aan Wenen. Ik heb ook mijn echte voornaam teruggenomen. Dat was verschrikkelijk belangrijk. Dat stelt zo veel voor. Ik ben weggegaan uit Brussel en ik ben in Luik gaan wonen.⁵⁸⁹

⁵⁸⁹ *Interview Johannes Blum met E.H.*, 03/05/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 609, cassettes 890, 891 en 892 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

8. Herinnering en gedenken

Sommige kinderen bleven geheel alleen achter. Geen grootouders om te knuffelen, geen ouders om bij uit te huilen en geen broers of zussen om mee te spelen. Blum stelde steeds de vraag of men reeds Auschwitz bezocht in het teken van de herdenking van hun familie. De redenen waarom wel of niet variëren sterk.

Volgende getuigen bezochten Auschwitz, maar sommigen kijken er niet echt positief op terug. Soms was de impact van de reis groter dan gedacht.

‘Mijn man wou het echt zien, dus zijn we wel naar Auschwitz gegaan. Omdat zijn moeder in die streek geboren werd. En hij wou weten waar zijn moeder vandaan kwam. Ik wou eigenlijk niet naar Polen, omdat mijn ouders daar zo’n slechte herinnering aan hadden, maar hij wou de kampen zien, en dus heb ik toch toegestemd.

Wat deed u dat?

Dat was verschrikkelijk. **Het is onbeschrijfbaar**, ik kan het niet zeggen. Ik kijk soms naar films daarover, maar daar heb ik het zeer moeilijk mee.⁵⁹⁰

‘Bent u al in Auschwitz geweest?

Ja, één keer, ter nagedachtenis van mijn ouders. Het is bij deze ene keer gebeven, **het verandert uiteindelijk ook niets**. Mijn dochter, die nu in Israël woont, is meegegaan. Mijn andere dochter vindt dat er te veel over gepraat wordt.⁵⁹¹

‘Bent u naar Auschwitz geweest?

Ja, de eerste keer was in ’83. **Dat was belangrijk**. Maar ik ben nog eens gegaan in ’94. Ik denk dat het de eerste keer nog te vroeg was. Voor mij was het te vroeg. En op dat moment was er daar nog niks. Dan werd daar nog weinig naartoe gegaan.

Wat deed u dat om daar te zijn?

De tweede keer deed het me meer. Toen lag dat al meer op mijn weg, in het kader van mijn zoektocht naar waar ik vandaan kom. Ik had toen ook al mijn echte naam weer aangenomen.⁵⁹²

‘Ja, één keer heb ik Auschwitz al bezocht. Maar eigenlijk wou ik niet gaan. In het begin deed het me niets. Op een bepaald moment stonden we in groep en ik dacht echt dat er iemand J. riep en ik draaide me om en er was niemand. Mijn man vroeg wat later of ik mee wou gaan kijken naar die plaats waar dat paviljoen is, voor de joden. En ik zei ja, zonder meer. Ik ben daar geen vijf minuten binnen geweest. **Ik ben al huilend naar buiten gerend**. Ik moest erg aan mijn vader denken toen.⁵⁹³

⁵⁹⁰ Interview Johannes Blum met F.L., 11/10/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 661, cassettes 973 en 974 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵⁹¹ Interview Johannes Blum met I.T., 03/02/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 71, cassettes 024 en 016 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵⁹² Interview Johannes Blum met E.H., 03/05/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 609, cassettes 890, 891 en 892 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵⁹³ Interview Johannes Blum met L.S., 07/01/2003, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 428, cassettes 593 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

Één getuige woont nu in Israël en bracht al een bezoek aan Yad Vashem in Jeruzalem, een groot museum dat de judeocide en haar joodse slachtoffers herdenkt.

‘Bent u naar Auschwitz gegaan?’

Ik wou gaan, maar mijn zus wou niet dat ik ging. Ze gaat ieder jaar en ze zegt dat ze daar kaarsen doet branden, voor mij ook. Ik woon nog steeds in Israël, nu hé, maar mijn man laat me niet meer naar Yad Vashem gaan, want iedere keer dat ik er naartoe ga, kom ik terug als een wrak. Hij wil het niet, hij zegt dan dat ik genoeg heb afgezien (huilt). ‘Laat de anderen gaan’, zegt hij dan, ‘zodat ze weten wat er gebeurd is, want jij weet al wat het is.’ Als ik daar binnen ga en ik zie al die foto’s dan zie ik steeds het gezicht van mijn vader, van mijn broer. Dus hij wil niet meer dat ik ga.⁵⁹⁴

Overwegend veel getuigen willen Auschwitz niet bezoeken.

‘Ik heb Auschwitz nog niet bezocht, maar wil dit wel nog doen. Ik vind dat ik dat moet doen, **als herinnering aan mijn ouders, uit solidariteit met hen**. Ik heb wel de Dienst Oorlogsdocumentatie gecontacteerd. Zij hebben gezocht naar de documenten van mijn familie. Zo heb ik foto’s en documenten van hen gekregen. Het raakt me diep als ik hen zie op die foto’s en besef dat ze op zo’n verschrikkelijke manier zijn omgekomen. Ik ga af en toe naar het joodse gedenkteken in Anderlecht. Met Yom Kippoer, dat is het joodse feest waarop we de overledenen herdenken, brand ik kaarsen voor mijn familie. Dat doe ik al 30 jaar. Ik ken geen Hebreeuws, maar ik bid wel voor mijn ouders.’⁵⁹⁵

‘Ik ben niet in Warschau, noch in Auschwitz geweest. Mijn man wil niet naar Auschwitz omdat hij dat niet zou aankunnen. En daarbij, om er wat te doen? Ik weet wat er gebeurd is, maar daarvoor moet ik er niet naartoe. Ik hoef niet ter plaatse te gaan kijken.’⁵⁹⁶

‘Nee, ik ben nog niet in Auschwitz geweest en ik ga er ook niet naartoe. Er zijn bepaalde dingen... ik weet niet waar ik dat haal, maar ik ben ook nooit naar het graf gaan kijken van Murraine. Ik kijk meer naar hen in mijn leven, ze zijn daar, in mijn herinnering. Maar ik hou niet van plaatsen waar men zich moet verzamelen, dat spreekt mij niet aan, daar heb ik geen nood aan. En ik weet dat mijn vader daar verschrikkelijke dingen heeft meegemaakt. Ik krijg echt kippenvel als ik eraan denk dat ik die plaats moet gaan bezoeken. Dat is niet aanvaardbaar voor mij. Ik kan ook niet naar herdenkingen gaan. Dat maakt ongetwijfeld deel uit van mijn bescherming. Ik vraag me ook af waarom ik me daar aan zou moeten onderwerpen, ik heb daar geen nood aan.’⁵⁹⁷

‘Bent u al naar Auschwitz gegaan?’

Nee. Nee, nee. Daar ga ik niet heen. Dat anderen dat doen, goed, maar ik kan het niet. Als ik een film zie over het getto krijg ik een zenuwzinking, ik kan het niet.

Nee. Waarom zou ik moeten gaan? (begint te huilen)

Het is gewoon een vraag. Voor sommigen is het iets goeds.

⁵⁹⁴ Interview Johannes Blum met E.L., 18/09/2003, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 471, cassettes 665 en 667 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵⁹⁵ Interview Johannes Blum met B.K., 09/12/1997, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 64, cassettes 015 en 016 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵⁹⁶ Interview Johannes Blum met E.A., 05/01/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 68, cassette 021 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵⁹⁷ Interview Johannes Blum met S.K., 25/04/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 272, cassettes 357 en 356 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

Ik kan het niet. Zelfs aan het herdenkingsteken heb ik altijd het gevoel dat ze daar is en dat ze afziet. En dat wil ik niet, ik wil daar niet staan en plots compleet hysterisch worden. Ik kan het niet. Ik heb er geen nood aan. Ik heb het gezien op beeld en erover gelezen, maar dat is het. Ik weet dat ik haar nooit zal terugzien. Maar het zou te pijnlijk zijn om daarheen te gaan. Het doet me te erg lijden.⁵⁹⁸

‘Op een bepaald moment heb ik wel kennis genomen van de realiteit van de kampen en ik heb meteen tegen mezelf gezegd dat ik daar nooit naartoe wou (krijgt het moeilijk). Auschwitz zit in mijn hoofd, maar nergens anders. Wat men daar te zien krijgt, geeft niet de realiteit van de kampen weer. Ik geloof dat het me niets zal bijbrengen. Auschwitz is misschien iets voor anderen, maar niet iets voor mij. Dat is mijn persoonlijke zienswijze, maar er zijn er ook andere.’⁵⁹⁹

9. De eigen joodse identiteit

‘Ik ben niet religieus, maar ik zeg vaak: ‘Merci God, om van mij een joodse te maken.’
Wat was ik geweest als ik niet joods was geweest? Da’s een beetje een provocatie.’⁶⁰⁰

Als afsluiter van ieder interview vroeg Blum de respondenten naar hoe men zijn of haar joods-zijn vandaag ervaart. Hoe construeerde men, na alles wat men meemaakte, de joodse identiteit?

Vele van de als jood bestempelde personen hadden nooit tevoren stilgestaan bij wat anderen als een ‘joodse identiteit’ zien. Het joods-zijn, de vervolging, de gevangenschap en de deportatie kwamen voor de meesten als een complete verrassing, een onvatbare catastrofe. Voor enkelen vormde de stigmatisering de katalysator voor directe of uitgestelde vorming van een joodse identiteit, een proces dat niet zelden werd ingezet of afgerond door middel van een getuigenis.⁶⁰¹ Dit is ook het geval bij de onderduikkinderen. Doordat men op zo’n gewelddadige manier geconfronteerd werd met het begrip ‘joods-zijn’, was dit vaak het startschot van het bewustwordingsproces van de eigen joodse identiteit.

‘Het was zeker de oorlog die me heeft geleerd dat ik joods ben.’⁶⁰²

⁵⁹⁸ *Interview Johannes Blum met L.W.*, 29/04/2002, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 370, cassettes 484 en 485 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁵⁹⁹ *Interview Johannes Blum met J.A.*, 09/05/2002, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 372, cassettes 487, 488 en 490 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁶⁰⁰ *Interview Johannes Blum met S.F.*, 18/08/2003, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 468, cassettes 663 en 673 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁶⁰¹ van den Berghe, *Getuigen*, 56.

⁶⁰² *Interview Johannes Blum met V.G.*, 23/06/1998 en 19/11/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 95, cassettes 065, 066, 060 en 067 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

Alhoewel velen niet meteen na de oorlog en de onderduik aan deze identiteitszoektocht begonnen, was het een proces van lange adem en zeker niet eenvoudig. Een aantal gaf grif toe een periode zelfs beschaamd te zijn geweest over de joodse afkomst of dat ze een tijdlang helemaal niets met joden te maken wilden hebben.

‘Wel, gedurende **geruime tijd heb ik schaamte gevoeld**. Men zei steeds dat de joden zich hadden laten doen. Er waren er wel een klein aantal in het verzet, mensen die risico’s genomen hebben. Maar de meerderheid reageerde niet echt. Later ben ik beginnen inzien dat er nog veel meer Belgen, Fransen,... waren, die niets ondernomen hebben.

Inmiddels ben ik trots geworden op mijn afkomst. Ik heb ook meer interesse in het judaïsme. Ik ben de taal opnieuw gaan leren en ik interesseer me voor onze geschiedenis. Ik vind het belangrijk dat we aan de niet-joodse mensen tonen dat joden niet enkel zijn wat ze waren tijdens de oorlog. Ook voor onze kinderen is het belangrijk dat ze de joodse cultuur leren kennen.’⁶⁰³

‘Mijn reactie toen ik klein was, was: **‘Ik wil niets weten. Ik wil niet omgaan met joden, ik wil niets weten van mijn origine.’** Ik voelde me niet klaar voor die dingen, niet in staat daartoe. Het idee dat men me zou komen halen om naar Israël te gaan, daar werd ik ziek van. Er waren toen veel mensen die vertrokken en organisaties die daar voor zorgden. Maar ik wou nog niet weg, niet bewegen. Ik was ondertussen ook officieel door mijn onderduikvader geadopteerd, mijn naam was Colette Vandorre. Op mijn identiteitskaart stond E., maar iedereen zei Colette en ik noemde mezelf ook zo. Ik wist ook niet meer dat ik joodse was. Mijn ouders, dat was iets uit een ver verleden. Als men mij dat vroeg, dan zei ik altijd dat mijn moeder dood was en dat ze Engelse was. En dat ik geboren was in Wenen toen ze op reis was. (...)

Nu is mijn joodse identiteit iets dat ik met me meedraag en niet iets dat zwaar op mijn schouders weegt.⁶⁰⁴

Uiteindelijk hielden ze op zich te verzetten tegen dat joodse element dat intrinsiek

deel uitmaakte van hun identiteit. Volgende twee getuigenissen illustreren goed hoe zo’n bewustwording kan verlopen.

‘Op een bepaald moment ben ik les gaan geven, lessen moraal. En daarin zagen we de verschillende soorten moraal van de verschillende godsdiensten op een rijtje. Dus ik moest ook andere godsdiensten bestuderen. En ik las een stuk van Leon Poliakov, over het antisemitisme. Door het lezen van zijn boek ben ik pas te weten gekomen dat we eigenlijk al eeuwen vervolgd werden. Dat was een heel determinerend element. **Op die manier ben ik mijn joodse identiteit gaan verkennen.** Ik wist dat ik het was, maar op dat moment wist ik pas goed **wat het betekende**. Iedere identiteit is een verrijking. We zijn geen eendimensionale wezens. En ik voel me joods en Belgisch. Ik ben een gelaïciseerde jood en het zou zeer artificieel zijn om me plots in die gebruiken te storten. Maar wat me vooral interesseert, is het hele patrimonium waar ik toegang toe

⁶⁰³ Interview Johannes Blum met R.G., 10/04/2000, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 220, cassette 272 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁶⁰⁴ Interview Johannes Blum met E.H., 03/05/2005, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 609, cassettes 890, 891 en 892 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

kreeg. En het heel sterke gevoel om het te verdedigen. Ik vind geschiedenis zo belangrijk, als je geen verleden hebt, heb je ook geen toekomst.

Het geheugen van het volk?

Ja, dat is het. Om vooruit te gaan in de toekomst moet men het verleden kennen.⁶⁰⁵

‘Op een dag op school, een school met alleen maar meisjes, was er ruzie. En Monique zei tegen me: ‘Jij, vuile jood, ga eens achteraan staan!’ Ik was 13 jaar en heb niks gezegd. De hemel viel op mijn hoofd. Ik at niets en keek uiteindelijk in het woordenboek naar jood: ‘1. belijder van de joodse religie 2. woekeraar.’ ‘Maar mijn papa is niet zo’, dacht ik toen, ‘hij is een niet praktiserende jood en geen woekeraar.’ Toen mijn ouders vroegen wat er was, wilde ik dat eerst niets zeggen. Na enige tijd kwam het er toch uit. Ik zei dat ze me vuile jood hadden genoemd.

Ikzelf ging opzoeken wat het joodse geloof was, wat er in de oorlog gebeurd was en ik begon te lezen. Mijn vader kon het niet uitleggen, dus ben ik naar mijn tante gegaan in Parijs. Deze vertelde me wat het betekende om joods te zijn, mijn interesse was gewekt en ik begon aan mijn proces naar joods worden. Daarvoor had ik bijna niets geweten van mijn joodse afkomst, **het ‘turning point’ was die scheldpartij geweest.** Vanaf dan is alles zich gaan concretiseren. Vanaf dan voelde en was ik joods. Ik ben ook met een jood getrouwd. Ging bij joodse bewegingen. Dit om de situatie voor mezelf op orde te krijgen, niet voor iemand anders.

Waar komt die aantrekking vandaan?

Ik denk dat er twee redenen zijn. Eén: ik ben meer aangetrokken tot mijn vaders kant van de familie en wou me met hen identificeren. Twee: ik voelde een aantrekking tot het judaïsme door de pijn en het lijden van zovelen in de oorlog.

Uiteindelijk heb ik me bekeerd tot het jodendom. (L.’s moeder was zelf katholiek opgevoed, haar vader was van joodse afkomst). Mijn moeder wou niet meer met me praten toen. Ze zei: ‘Ik zal jou nooit zien als een jood!’ Dat deed me heel veel pijn. Vooral omdat zij degene was die mijn vader en mij gered heeft. Ik was 24 of 25 jaar en was helemaal verscheurd door die situatie. Voor mij persoonlijk, ben ik joods, zonder discussie en ik stel me ook zo voor. Wat voor mij telt is **de waarde om mens te zijn. Joods zijn is een ethisch referentiepunt, maar ook folklore, theater, eten, muziek. Religie is niet echt mijn ding, op Jom Kippoer doe ik kaarsen branden en ik zeg wel enkele gebeden. Het is ook geschiedenis.**

Geloof u?

Helemaal niet!!! Ik geloof niet in God en ik zal vertellen waarom. Men zegt dat er onder de mensen die in Auschwitz zaten er personen waren die gebeden hebben en personen die dat niet deden, maar God is niet gekomen. Voor geen van hen.⁶⁰⁶

Ik wees er al op in hoofdstuk 3 van deel 3 dat een wetenschappelijk afgebakende definitie van het begrip ‘jood’ niet mogelijk is. Er is zelfs geen eenduidig antwoord op de vraag: ‘Wie kan als jood beschouwd worden?’ mogelijk. Geen van de criteria en zelfs geen combinatie leidt tot een sluitende definitie.⁶⁰⁷ Zo’n definitie is ook niet wenselijk, het heeft volgens mij vooral ‘zwartwitdenken’ tot gevolg, iets wat we ten stelligste moeten vermijden.

⁶⁰⁵ Interview Johannes Blum met V.G., 23/06/1998 en 19/11/1998, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 95, cassettes 065, 066, 060 en 067 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁶⁰⁶ Interview Johannes Blum met L.O., 29/01/1999, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 125, cassettes 119, 123 en 124 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁶⁰⁷ Abicht, *De joden van Antwerpen*, 15-16.

Ik haalde reeds de woorden van Gie van den Berghe aan dat ‘jood’ een zeer subjectief begrip en gegeven is. Zeer verschillend bijvoorbeeld van het objectieve en biologische gegeven geslacht.⁶⁰⁸ Omdat het zo subjectief is, geef ik graag enkele citaten weer van getuigen van wie hun joodse identiteit een uitgemaakte zaak is en die daarover zonder problemen konden getuigen. In november 2005 woonde ik aan het Instituut voor Joodse Studies van de Universiteit Antwerpen een lezing bij van Professor Julien Klener die zich specialiseerde in Bijbels Hebreeuws en Bijbels Aramees, Semitische epigrafie, Semitistiek, Vergelijkende Taalkunde van de Afro-Aziatische talen en jodendom. De krachtlijnen die hij in zijn uiteenzetting hanteerde, om de cultureel-religieuze groep die men joden noemt te duiden, zal ik hier gebruiken om de citaten van de getuigen te kaderen.

Dat er zoveel verschillende aspecten zijn aan die joodse identiteit en dat mensen die al dan niet verenigen in hun identiteit, was de rode draad doorheen de lezing.

In de eerste plaats kennen we joden als een godsdienstige groep die zich baseert op de Tenach.⁶⁰⁹ De essentie hiervan is het religieus beleven van het joods-zijn.

‘We hebben een grote, rijke geschiedenis. **De bijbel en mijn geloof hebben me gered.** Mijn ouders geloofden in God, dus ik ook. Ik kon steeds terugvallen op God, maar niet op de mensen. Het is inderdaad een contradictie. Je kan je inderdaad afvragen waarom God dit allemaal heeft laten gebeuren, mijn ouders en broers waren goede mensen. Maar in de Talmud staat geschreven dat God aan de mens zei dat hij zelf tussen het goede en het kwade moest kiezen. God kan niet elke misstap van de mens weer rechtzetten, dan zou de mens niet meer vrij zijn. **Voor mij is onze grote religieuze en culturele rijkdom heel belangrijk.** Ik schaam me zeker en vast niet. Er zijn echter wel joden die zich schamen.’⁶¹⁰

Op de tweede plaats onderscheidde Klener joden als een volk. Deze benadering kent een nationalistische inslag, daar men er van uitgaat dat het een volk is dat recht heeft op een eigen gebied. Deze denkwijze wordt ondersteund door het zionisme. Hierin kent men strekkingen die religieus, maar ook niet-religieus zijn. In deze groep vond ik niemand die getuigde van een sterk zionistische ingesteldheid.

Anderen reageren tegen het zionisme:

‘Ik voel me ook **niet erg betrokken op Israël** want ik ben pacifist.’⁶¹¹

⁶⁰⁸ van den Berghe, *Getuigen*, 55-56.

⁶⁰⁹ Het Eerste (Oude) Testament of de joodse bijbel.

⁶¹⁰ *Interview Johannes Blum met B.K.*, 09/12/1997, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 64, cassettes 015 en 016 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁶¹¹ *Interview Johannes Blum met E.R.*, 07/02/2000, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 201, cassettes 250 en 248 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

‘Dat is zeer complex om uit te leggen omdat iedereen nu zeer beïnvloed is door de politiek en het bestaan van de staat Israël. Maar ik kom niet uit een joods nest, mijn vader was geen zionist, dus **Israël is niet mijn land.**’⁶¹²

‘Ik ben ook pacifist, **ik wil geen voet in Israël zetten.**’⁶¹³

Ten derde zijn er volgens Klener heel wat mensen die niet religieus zijn, niet nationalistisch, maar zich op één of andere manier toch nog verbonden voelen met de staat Israël. Voor hen geeft het bestaan van die staat een soort veiligheidsgevoel.

We hebben ook Israël nodig. Het is ons huis, om het zo te zeggen. We moeten dankbaar zijn dat we daar in onze eigen stek mogen wonen. Een plaats die van ons is en waar we mogen leven en bestaan en waar ze ons niet kunnen buitensmijten, zoals in de oorlog. Ik heb wel **een zionistisch gevoel**, maar aan de andere kant heb ik ook een erg Belgisch gevoel. Het is mijn land, mijn cultuur. Ik heb mijn studies hier gedaan, heb mijn kinderen hier grootgebracht, mijn leven hier opgebouwd. België heeft me veel gegeven.’⁶¹⁴

De vierde plaats wordt ingevuld door mensen die Klener onder de noemer ‘*historische lotsverbondenheid*’ plaatst. Ze kennen een sterk samenhangsgevoel dat gegroeid is vanuit de geschiedenisbeleving, maar het is een subtiel gevoel, iets wat je eerder zal denken dan dat je erover zal praten. Deze lotsverbondenheid categoriseert ook de mensen die een gevoel van fierheid koesteren omtrent hun joods-zijn. Dit joods-zijn draait voor hen onder andere om cultuur en filosofie. Hierbij kunnen zelfs mensen horen die compleet antireligieus zijn.

‘Mijn **enige joodse identiteit is de shoah**, niets aan te doen. Mijn ouders waren geen verzetsmensen of religieuzen, ze waren gewoon joods. Zonder eigenlijk te weten wat dat is, joods. Dat was eigenlijk de shoah. Dus na de oorlog wou ik helemaal niet joods zijn. Ik wou zijn zoals de anderen. Maar er is een evolutie geweest. Ik was een tijdje communist, zonder lid te zijn van de partij. Voor mij betekende dat gewoon meer sociale rechtvaardigheid voor iedereen, dat was humaan. En voor mij kon joods-zijn een voorbeeld zijn van dat humanisme. Dus wat er nu in Israël aan de gang is, is onverdraaglijk voor mij. Onverdraaglijk. Ze moeten geen mensen vermoorden om zich joods te verklaren. Dat is geen goede attitude. Dat is echt verschrikkelijk wat daar nu gebeurt.’⁶¹⁵

⁶¹² Interview Johannes Blum met A.W., 26/11/2001 en 05/12/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 345, cassettes 431 en 459 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁶¹³ Interview Johannes Blum met M.B., 29/01/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 254, cassettes 329, 325 en 331 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁶¹⁴ Interview Johannes Blum met S.W., 19/06/2003, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 454, cassette 639 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁶¹⁵ Interview Johannes Blum met M.B., 27/03/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 267, cassette 350 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

‘Die identiteit is zich gaan vormen **rondom een lijden**. Na de oorlog was ik iemand anders geworden. Er was een breuk geweest waardoor ik een ander menselijk wezen was geworden. Dat wel. Ik weet dat ik joods ben, ik heb mijn banden. Ik maak bijvoorbeeld soms wel eens een joodse maaltijd klaar. Ik heb die gevoelens wel, hoe moet ik dat zeggen... Ik kan niet tegen eender welke onrechtvaardigheid tussen mensen. Bijvoorbeeld Kosovo, dat raakte me zo. Dan droomde ik weer en stond ik op ’s nachts om te luisteren naar de berichtgeving. Voor mij waren wij dat, ik was daar zo gevoelig voor. Door het feit dat ik joods ben, maak ik dat van dichters mee. Het staat dicht bij mij.’⁶¹⁶

‘Ik voel me een joodse Belg, misschien Belgisch-joods. **Ook al ben ik niet religieus, ik voel me joods** en als ze me dat vragen zeg ik dat ook. Ik moet me voor dat gevoel niet verantwoorden, ik ben joods, punt uit. En dat ben ik **door mijn verleden**. Net zoals ik Belg ben omdat ik in België geboren ben.’⁶¹⁷

‘Ik voel me heel diep joods, maar dat is **niet op een religieuze manier**, want ik ben niet gelovig. Het is voor mij iets oneindigs, iets historisch dat ik de jood in mij erken en zal blijven erkennen. Voor buitenstaanders heb ik niets joods, is er geen link met het judaïsme, maar toch is dat gevoel aanwezig, in mij. **Nu ben ik trots op mijn joods-zijn en ik zal altijd toegeven dat ik joodse roots heb**. Maar dat is iets van lang na de oorlog, net na de oorlog nam ik echt niemand in vertrouwen.’⁶¹⁸

‘Dat is een ingewikkeld iets. Voor mij is het eigenlijk **heel natuurlijk**, ik heb er geen problemen mee. Er zijn er wel die het er moeilijk mee hebben. Ik ben in een joods milieu opgegroeid, ik heb Jiddisch geleerd. Ik ben opgegroeid met joodse liederen, keuken en theater. Ik geloof echter niet in speciale verplichtingen. Die traditionele gebruiken hoeven voor mij niet. **Natuurlijk zijn we als volk getekend door de geschiedenis**. Maar ook dat is volgens mij iets wat evolueert. Ik beschouw mezelf als een mengeling van twee culturen: joods en Belgisch. Wat betreft literatuur en muziek is er geen van beide culturen die primeert op de andere.’⁶¹⁹

‘Ik ben niet van joodse origine, ik ben joods! Ja, de oorlog heeft een spoor nagelaten: **ik ben heel trots om joods te zijn**. Ik ben compleet **atheïstisch, ik geloof niet**. Nee, ik ben joods en **erg trots** op dat joods - zijn **omdat de joden zolang al vervolgd worden**. En ik ben ook trots op het feit dat mijn kinderen joods zijn, ik heb hen altijd gezegd dat ze joods zijn. Joods en Rwandees erbovenop (M. woonde lange tijd met haar gezin in Rwanda voor het werk van haar man).’⁶²⁰

‘Na alles wat u meegemaakt hebt, wat betekent het nu voor u om joods te zijn?’
Die vraag stel ik me eigenlijk constant. **Ik ben niet speciaal religieus. Dat is natuurlijk maar een element van die identiteit**. Ik heb natuurlijk wel een joodse moeder en vader. En als ik bedenkt: ‘Ja, ik ben joodse!’, dan geeft me dat wel een **gevoel van voldoening en een soort fierheid**. Maar wat is dat, joods zijn? Ik denk dat het ook

⁶¹⁶ Interview Johannes Blum met R.B., 13/02/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 257, cassettes 333 en 334 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁶¹⁷ Interview Johannes Blum met M.K., 08/06/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 282, cassette 364 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁶¹⁸ Interview Johannes Blum met E.R., 07/02/2000, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 201, cassettes 250 en 248 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁶¹⁹ Interview Johannes Blum met M.G., 24/05/2000, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 229, cassette 284 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁶²⁰ Interview Johannes Blum met M.B., 29/01/2001, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 254, cassettes 329, 325 en 331 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

te maken heeft met **de ethiek, de joodse verhalen, de joodse filosofie**. En daar misschien ergens deel van willen uitmaken.⁶²¹

Op de vijfde plaats onderscheidt Klener mensen van joodse herkomst, maar die op geen enkele manier aan hun 'roots' herinnerd willen worden. Ze willen er gewoonweg niets meer mee te maken hebben. Maar deze mensen krijgen te kampen met wat Sartre benoemde als 'ceux qui veulent être juifs et ceux que les autres veulent juifs'. Klener wil met deze uitspraak verwijzen naar het voortdurend gebruik van de jood als het inzetbare kwaad in de Europese geschiedenis vanaf de tiende eeuw. De jood werd toen al geassocieerd met de duivel, het metaforische kwaad. Mensen die al heel lang afstand hadden/hebben genomen van alles wat joods was, de banden hadden/hebben doorgeknipt, werden/worden door de maatschappij toch nog in dat jodendom gedrukt.

Zoals ik al zei, waren er getuigen die in hun adolescentie en jong-volwassenheid alle banden met het jodendom wilden doorknippen, maar niemand hield dit vol tot op heden. Slechts één persoon probeert nog steeds voor de maatschappij te versteken dat hij van joodse afkomst is. Hij beseft wel dat dit zijn geschiedenis is, maar voor hem hangt daar niets aan vast. Hij voelt zich niet betrokken bij de joodse gemeenschap en voelt zich niet joods.

'Iemand heeft me nog imbeciel genoemd omdat ik een andere naam heb aangenomen. D. dus. In het home heette ik Weinstein. Maar dat is mijn naam niet. Die hoorde mij niet toe, dus heb ik een ander naam gekozen.

Wat betekent het vandaag voor u om joods te zijn? Met al uw ervaringen.

Ik draag niets mee, hé. Maar bijna niemand weet dat ik Israëliet ben. Enkel mijn vrouw. Want mijn naam, die zegt niets. Dus zeer weinig mensen weten het. Dat heb ik allemaal willen verstoppen, want dat is veel te zwaar om over te getuigen, om te dragen. Ik praat er niet over met anderen, het is D., niet meer en niet minder.

Dus in feite bent u verstoep gebleven?

Jaja. Ik ben in een andere wereld, versta je?⁶²²

Dan, ten zesde, zijn er nog de mensen die het jodendom volledig willen laten wegvloeien. Daarin kunnen ze na enkele generaties slagen, zeker in historisch rustige periodes.

De algemene conclusie die Klener maakte, is dat wanneer je een 'joods' persoon laat opsommen wat de elementen zijn die zijn joods-zijn samenstellen, je een enorme

⁶²¹ *Interview Johannes Blum met S.W.*, 19/06/2003, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 454, cassette 639 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

⁶²² *Interview Johannes Blum met D.R.*, 20/10/2004, Joods Museum voor Deportatie en Verzet, Archief, Fonds Blum, nr. 555, cassette 795 (Transcriptie in Eigen Verzameling Documenten).

verscheidenheid aan antwoorden zal krijgen. Klener gaat ervan uit dat alle mensen een mozaïek zijn en dat geen mens ééndimensionaal is. Het is voor mensen al heel moeilijk uit te leggen waarom ze zich joods voelen, laat staan dat het dan eenvoudig zou zijn een eenduidige definitie te geven. Ik kan met deze slotconclusie enkel akkoord gaan.

Algemene conclusies

In deze scriptie heb ik getracht om de ietwat vergeten groep van ondergedoken kinderen een stem te geven. Ik wou bewijzen dat hun verhaal zeker de moeite is om aanhoord te worden en dat niet enkel de kampoverlevenden aandacht verdienen in het historisch onderzoek. Velen zwegen lange tijd net door dit algemeen heersende vooroordeel en het onbegrip dat men in zijn omgeving aanvoelde. Men had de oorlogstijd uiteindelijk goed overleefd in een gezin – soms zelfs het eigen gezin - of een instelling, men had volgens de maatschappij geen recht tot klagen en eigenlijk ook niet veel te vertellen. Niets is minder waar. De persoonlijke verhalen die ik aan bod liet komen, waren vaak erg ontroerend en getuigden van menselijke drama's.

Deze studie is opgebouwd in vier delen.

Het eerste deel behandelt de gehanteerde methodologie. Na een korte uiteenzetting van de theorie betreffende mondelinge geschiedenis, verklaar ik de toepassing ervan in mijn scriptie.

Deel twee geeft een schets van het onderzoek dat reeds verricht werd naar de problematiek van de ondergedoken kinderen en de psychologische impact van de onderduik op deze kinderen. Hierin tracht ik mijn studie een plaats te geven in het lopende onderzoek.

In het derde en vierde deel kom ik tot de concrete vraagstelling. Het onderscheid tussen de delen situeert zich op vlak van tijdsbeleving. In deel drie stel ik de vraag naar de beleving van de vooroorlogse situatie van de kinderen en de periode van de onderduik. Deel vier werpt een licht op de naoorlogse tijd. Hoe kwamen de kinderen deze belangrijke verwerkingsfase door?

Deel drie overkoepelt zes subvragen:

1. Wat waren de voornaamste kanalen in België waarlangs men kinderen redde en welke gegevens kwamen daarover naar voor in de interviews? Wat denken de kinderen over de motivatie van hun onderduikverleners?

Het antwoord op de eerste vraag bracht weinig nieuwe informatie naar voor en was vooral bedoeld om een duidelijk overzicht te creëren van wat er in de literatuur al

over geschreven werd. Ik sluit niet uit dat enkele onderduikverleners een altruïstische daad stelden toen ze een onderduikertje opnamen, maar het valt niet te ontkennen dat erg vaak bepaalde motieven meespeelden. Het godsdienstige motief valt niet te negeren. De altruïstische gedachte ging zeker niet voor alle redders op, al mag er volgens mij niet getwijfeld worden aan hun oprechte bedoeling een kind uit de handen van de nazi's te houden.

2. Wat was de herkomst van de ouders van de toekomstige onderduikers? Hoe was hun thuissituatie?

Deze vraag laste ik in omdat erg veel kinderen honderduit vertelden over de migratie van hun ouders en grootouders. Het was voor hen belangrijk heel hun geschiedenis eens te kunnen vertellen, ook van voor de oorlog. Een punt dat me ook overtuigde dit deel te schrijven was de confrontatie in mijn omgeving met het vooroordeel dat 'joden toch rijk waren'. Ik kan uit dit deel wel degelijk besluiten dat veel joden die na Wereldoorlog I in België leefden erg arm waren. Zij vluchtten net naar andere oorden om hun levensstandaard te verbeteren, om te ontsnappen aan de armoede en het antisemitisme in het Oosten van Europa. Ze kwamen niet naar hier met enorme rijkdommen en toen de oorlog uitbrak, behoorden ze niet tot de rijke klassen van onze maatschappij. Ik hoop met een schets van de migraties en de getuigenissen van de kinderen over hun thuissituatie het vooroordeel van de rijke joden ontkracht te hebben.

3. Hoe beleefden de kinderen en hun ouders hun joods-zijn voor de oorlog? Maakte religie nog een belangrijk deel uit van die identiteit – zoals katholicisme dit deed voor een groot deel van de Belgische bevolking – of was er eerder sprake van traditie en een culturele band?

De hypothese waarin ik stelde dat de joodse gemeenschap voor de Tweede Wereldoorlog niet beschouwd kan worden als één homogeen religieus blok, werd bevestigd door literatuur en mondelinge bronnen. Opvallend was de relatief snelle laïcisering van de joodse migranten in België. Hoofdoorzaken van deze mentale breuk waren de slechte economische toestand en het antisemitisme in hun thuisland. De vooroorlogse groep joden in ons land kenmerkte zich door een grote diversiteit. Er moet rekening gehouden worden met verschillende gradaties. Naast de twee minderheidsgroepen van orthodoxen en vrijzinnigen, was er ook een schemerzone gaande van personen die zich naar leefregels en mentaliteit nog relatief betrokken

voelden bij het geloof tot personen die zich beperkten tot het uit gewoonte in ere houden van bepaalde gebruiken die hun godsdienstige inhoud verloren hadden. Wat naar voor kwam uit de interviews, is dat de armoede een rol speelde in het onderhouden van de joodse tradities. Soms kon men bijvoorbeeld de sabbat niet naleven uit economische overwegingen, men moest werken.

Deze analyse is belangrijk om in hoofdstuk zes van deel drie te kunnen nagaan of kinderen uit een religieus of traditioneel milieu anders omgingen met de confrontatie met het katholicisme in de onderduik, dan kinderen die geen religieuze opvoeding kregen.

4. Ervoeren de kinderen voor de oorlog een antisemitisch klimaat? Wat ervoeren de kinderen toen de oorlog begon op de tiende mei? Namens zij en hun gezin deel aan de ‘exodus’? Hoe gingen ze om met de anti-joodse maatregelen tegen joden en de oproepingsbrieven?

Of men zich het antisemitisch klimaat herinnerde, heeft veel te maken met leeftijd. Vooral de iets oudere kinderen konden zich soms nog een scheldpartij of een pestactie herinneren, maar dat waren er erg weinig. Wat hierin ook meespeelde, was de mate waarin men zich bewust was van de context die rond het concept ‘jood’ hing. Indien men niet begreep wat de scheldnamen inhielden, had men er weinig of geen verdriet om.

De tiende mei werd door de meeste kinderen nog in een grote onbezorgdheid beleefd. De zorgen die de ouders zich mogelijkerwijze maakten, werden niet op de kinderen geprojecteerd. Af en toe getuigde iemand dat men een soort beroering en angst voelde in de omgeving. Wat vele kinderen wel een pijnlijke herinnering opleverde, was de vlucht naar onbezet gebied, meestal Frankrijk. Het hele gebeuren had een grote impact op hen, zeker op kinderen die ooggetuige waren van bombardementen. Brand, lijken en gewonde mensen maakten een onuitwisbare indruk. Men moest niet alleen alles achterlaten thuis, men moest ook nog eens veel angst trotseren.

Velen keerden terug toen België capituleerde, de doorstane ellende was in vele gevallen nutteloos gebleken. Men pikte het normale bestaan weer op. Toch tot het moment dat de eerste verordeningen uitgevaardigd werden. Hierover wisten meer kinderen iets te vertellen. Het beknotte hun vrijheid. Men werd persoonlijk gevisieerd waardoor de denigrerende praktijken beter in het geheugen bleven hangen. Vooral het dragen van de jodenster kwetste een aantal personen tot in het diepste van hun ziel, ook

al was men nog erg jong. Dat de kinderen zelf verstopt werden, betekende niet dat hun hele gezin of familie deze stap naar de clandestiniteit ondernam. Sommigen zagen hun vader, oudere zus of broer vertrekken. Tijdens het interview was dit aspect een moeilijk moment om over te vertellen. Het valt hen zwaar te bedenken dat hun familieleden een heel andere weg hadden kunnen inslaan door ook onder te duiken, dat men dan nog in leven was geweest en dat men te naïef gedacht had over die oproepingsbrieven. Toen men ook hardhandige arrestaties begon uit te voeren, hadden vele joden door dat ze niet meer veilig waren. De moeilijke stap naar een illegaal bestaan werd gezet.

5. Wat waren de algemene ervaringen tijdens de onderduik? Hoe verliep het afscheid met de ouders? Herinneringen aan de aankomst op het nieuwe adres? Meerdere adressen? Contact met de ouders? Activiteiten tijdens de onderduik? Betaling voor het verblijf?

Men kon in verschillende situaties terecht komen: in het eigen gezin, in een ander gezin, in een katholieke instelling of in een joods weeshuis. Geen enkele plaats kon garanderen dat je een overwegend goede onderduikperiode meemaakte, maar de omgeving speelde wel een rol in hoe men zijn onderduik ervoer en hoe men er nu aan terugdenkt. Het afscheid verliep bij iedereen anders, maar een goede voorbereiding op het afscheid kon het een en ander wel verzachten. Wat niet wegnam dat het voor de kinderen een bittere pil bleef om plots beroofd te worden van de ouderliefde. Leeftijd speelde een rol, voor het begrijpen van de situatie, maar ook iets later voor het vergeten ervan.

De herinneringen aan de aankomst op het nieuwe adres waren beter bewaard dan die aan het afscheid. Vaak moesten kinderen wisselen van adres, waardoor men niet weet hoeveel keer men wisselde of bij wie men juist terecht kwam. Een bepaald gevoel of sfeer is het enige dat men dan nog kan oproepen, of men zich er veilig of net ongelukkig voelde.

Een verzachtende omstandigheid in de onderduik was het contact dat onderhouden werd met familie. In het begin van de onderduikperiode kwamen nogal wat ouders hun kind nog even bezoeken. Naarmate de tijd vorderde en de situatie ernstiger werd, ebden deze bezoeken weg. Omgekeerd ging het kind soms zelf langs bij de ouders, wat zeker niet zonder gevaar was. Een andere manier van contact was briefverkeer, maar omdat dit ook niet zonder risico was, bleef het beperkt tot enkele kinderen en onregelmatige momenten.

Wat de activiteiten betreft, is alweer veel bepaald door de omstandigheden. Indien men samen met de familie onderdook, was men vaak aangewezen op een stil bestaan. Het minste geluid op een slecht moment, kon ontdekking betekenen. Andere kinderen, in instellingen en gezinnen, hadden meer geluk. Zij konden wel spelen en praten. Toch mag dit niet overdreven worden. Het leven in een instelling ervoeren kinderen soms als streng, saai en monotoon. Vooral het vele bidden, naar de kerk gaan en biechten droeg hiertoe bij. In een aantal gevallen voelde men zich gebruikt als goedkope werkkraft en spreekt men van ‘gestolen kinderjaren’.

Of er betaling was voor het verblijf, viel moeilijk te onderzoeken. Er zijn getuigen die beweren dat hun ouders iets betaalden, maar velen wisten niets af van de financiële regelingen. Ik vrees dat we hier nooit meer een volledig beeld over kunnen krijgen, daar het een delicaat onderwerp is en de meeste onderduikgevers er niet meer zijn om het ons te vertellen.

6. Wat waren de gevoelens en emotionele ervaringen van de ondergedoken kinderen? Wat waren de gevoelens ten opzichte van de ouders? Voelde men heimwee? Vond er hechting aan de onderduikverleners plaats? Had men slechte onderduikervaringen? Moesten men gevaar en angst doorstaan? Hoe verliep de aanpassing aan de nieuwe situatie? Hoe ging het met de godsdienst? Werd men gedoopt?

De verschijnselen van verdriet en rouw deden zich niet voor zoals dat in een normale situatie het geval zou zijn. De kinderen bleken een haast onvoorstelbaar aanpassingsvermogen aan de dag te leggen en voelden aan dat er levensgevaar dreigde. Daardoor bleven tranen achterwege en ging men het verdriet en de woede om het ‘verlaten’ opkroppen. De rouw werd verborgen.

De meerderheid van de respondenten heeft aan het hoofdadres (adres waar men het langst verbleef) goede herinneringen. Hechting ontstond vooral als men lang op één plaats verbleef. Toch was dit soms dubbel. Kinderen voelden dat ze zich ergens moesten ‘bewijzen’, dat men moest aantonen dat men de liefde echt waard was. De hechting kon ook langs de kant van de onderduikgevers opduiken.

Enkele kinderen getuigden van een slechte onderduikervaring, dit gaat dan over zich niet welkom voelen op een bepaald adres, het ervaren van liefdeloosheid en een tekort aan respect, de reeds aangehaalde uitbuiting voor allerhande klusjes. In drie gevallen werden ook seksueel getinte toenaderingen verteld die de onderduik verzuurden.

Ook angst was een element waarmee ieder kind wel eens geconfronteerd werd. Indien men niet direct in aanvaring kwam met oorlogsgeweld of Duitse soldaten, dan ervoer men wel een latente angst om opgepakt of verraden te worden, waar men ook verbleef.

Ik zei al dat de kinderen zich enorm snel konden aanpassen. Vanuit een besef van levensgevaar maakten ze zich als het ware onzichtbaar. Men cijferde het eigen verdriet weg en men ging op in de groep of het gezin. Men kon hen op dit vlak niet onderscheiden van andere kinderen. Het aannemen van een nieuwe een minder joods klinkende onderduiknaam gaf meestal geen problemen, alhoewel de reflex om de oude naam te gebruiken bij sommigen wat meer tijd nodig had om weg te slijten.

Ook op godsdienstig vlak maakte men zich verbazingwekkend snel de nieuwe rituelen eigen. Hele misteksten en gebeden kon men binnen de kortste keren aframmelen. Ongeveer alle kinderen, behalve zij die altijd in een joods AJB-tehuis verbleven, werden met een nieuwe godsdienst geconfronteerd. Vooral uit veiligheidsoverwegingen werd er aangedrongen op een katholieke opvoeding, om te zijn zoals alle andere kinderen. Eenzijdig stellen dat religieuze instellingen en gezinnen er enkel op uit waren joodse kinderen te redden door hen te winnen voor het katholicisme, zou niet rechtvaardig zijn en weinig respectvol voor de gestelde verzetsdaden. Dit neemt natuurlijk niet weg dat heel wat joodse kinderen gedoopt werden, ook in mijn groep respondenten. De stille hoop om een kind te bevangen met de katholieke godsdienst werd zelfs in de meest liberale milieus gekoesterd. Oefende men de missionering niet actief uit, dan toch passief en in een enkel geval misschien zelfs onbewust.

Omtrent de godsdienstige beïnvloeding zijn weinig algemene conclusies te trekken. Ontzettend veel factoren traden bij ieder kind afzonderlijk met elkaar in interactie. Geen enkel onderduikkind had hetzelfde karakter, niemand had precies dezelfde achtergrond en niemand maakte net dezelfde ervaringen mee. Elementen die meespeelden zijn: beïnvloeding vanuit de omgeving, de aantrekking tot de religieuze sfeer, verlangen naar veiligheid, dankbaarheid, leeftijd, de mate van joods bewustzijn voor de oorlog, de karakterstructuur van het kind en het persoonlijk gevoel voor mystiek.

Het vierde deel bestrijkt zoals gezegd de naoorlogse periode. Het verhaal van de kinderen eindigde niet bij de bevrijding van België. De fase na de oorlog was erg

bepalend voor de verwerking van de opgelopen psychische schade in het begin van de oorlog en tijdens de onderduik. In negen hoofdstukken kwamen evenveel vragen aan bod waarbij ik zoveel mogelijk elementen van de naoorlogse impact aan bod laat komen.

1. Wat waren de gevoelens van het kind bij het verlaten van de onderduikplaats?

Voor een aantal kinderen was het een traumatische gebeurtenis om bij het inmiddels vertrouwd geraakte gezin of uit de instelling weg te moeten naar een vreemd geworden vader en/of moeder of ander familielid. Na al die jaren was men vaak gehecht geraakt. Maar er zijn ook gevallen waar men het gewoon accepteerde, er was immers al die jaren toch altijd boven hun hoofd beslist, nog eens veranderen leverde geen probleem op.

2. Hoe verliep de omgang met de ouders of verzorgers na de oorlog?

De herintegratie was niet evident. In de meeste gevallen heerste er een trieste sfeer. Vooral het samenwonen met de eigen ouders kon voor moeilijkheden zorgen, de vervreemding was compleet en het vanzelfsprekende contact viel moeilijk te herstellen. Iemand zei zelfs letterlijk: 'Ik had nooit gedacht in een ergere situatie terecht te komen dan daarvoor.' Ouders hadden zelf trauma's te verwerken, waren getekend door de oorlog. Men was eigenlijk niet in staat hierbij nog de volledige verantwoordelijkheid voor het kind op te nemen. Ik moet nuanceren dat er soms ook een positieve noot klonk over de terugkeer naar de ouders, al komen die meer sporadisch voor. Kinderen wiens ouders niet terugkeerden, konden bij familie of in een opvangtehuis terecht. De ervaringen hieromtrent waren verdeeld. In het algemeen was veel afhankelijk van de pedagogische kwaliteiten van de naoorlogse verzorgers.

3. Wat met de religieuze integratie na de oorlog?

Erg veel van de respondenten konden na de oorlog terecht bij één of meerdere ouders. Dit maakte dat het katholieke geloof, waaraan een aantal ijverig had deelgenomen, nog van weinig tel was na de oorlog. Ofwel werd het kind terug ingewijd in de joodse gebruiken, maar vooral werd religie gewoon uit het leven gebannen. Men moest gewoon het katholieke geloof laten vallen en als (mooie) herinnering opbergen. Bij de één verliep dit proces al sneller dan bij de ander, afhankelijk hoe de ouders er mee omgingen. Slechts één iemand bleef haar katholieke geloof onderhouden, ze

trouwde christelijk, maar later integreerde ze ook het joodse element in haar identiteit. Ze kon het niet negeren. Maar dit is een heel uitzonderlijk geval.

4. Kon men zijn of haar verhaal kwijt in het gezin en in het latere leven of werd de oorlog doodgezwegen?

Voor heel wat kinderen werd zwijgen 'de tweede onderduikplaats'. Het kwam algemeen naar voor in de interviews dat men na de oorlog niet honderduit kon vertellen over wat men had ervaren de afgelopen jaren. Men kon zijn angsten, frustraties en woede niet openbaren, de omgeving en de sfeer lieten het niet toe. Pas jaren later, bijvoorbeeld tijdens een interview, begon men te praten. Hiervoor zijn verschillende motieven mogelijk: men had niets meegemaakt ten opzichte van kampoverlevenden, men voelde zich te vernederd, men voelde zich beschaamd, soms was de gebeurtenis te ingrijpend geweest en de wil om te vergeten heeft hierin ook een hand gehad. Er moet ook rekening gehouden worden met het onbegrip van de omgeving. De drempel om te vertellen werd met de jaren hoger en hoger.

5. Wat was de invloed van de onderduik op het leven tot nu toe?

De onderduikkinderen zijn in wisselende mate en individueel erg verschillend getekend door verschillende psychologische beschadigingen. Zij hebben in al die tijd (en soms nu nog steeds) last gehad van kwaadheid om de gestolen kinderjaren, angsten, het gevoel van een 'gat in het leven', problemen met zelfstandigheid, preoccupatie met het bedenken van mogelijke vluchtwegen, integratieproblemen, problemen met assertiviteit, nachtmerries, woede, depressie, complete verdringing, emotionele aanvallen en overlevingsschuld.

6. Welke gevoelens koestert men nu ten opzichte van de onderduik?

Ook hier was verscheidenheid troef. Het bleek ook een moeilijke vraag te zijn voor de kinderen om te beantwoorden. In de reflectie over het verleden en hoe de onderduik hen beïnvloedde, komen volgende zaken naar voor: schuldgevoel, identiteitsontwikkeling, men ontwikkelde een enorm rechtvaardigheidsgevoel, matig optimisme, dankbaarheid. Ik kan concluderen dat het leven voor de onderduikkinderen niet meeviel, niet tijdens en niet na de oorlog.

7. Hoe zat het met de omgang met deze psychologische gevolgen en de begeleiding ervan na de oorlog?

Het lijden eindigde dus niet na de oorlog. In de voorgaande twee hoofdstukken kwamen al allerhande psychologische gevolgen aan bod. Toch kan ik algemeen stellen dat de meesten zich goed hebben hersteld, ondanks de beschadigingen. Ze konden de draad van hun leven terug oppikken, waren in staat een gezin op te bouwen en een carrière te beginnen. De naoorlogse opvang was erg belangrijk voor de verwerking van de trauma's. Als men na de oorlog terugkeerde naar de eigen ouders, was het risico groot dat het herstelproces trager zou verlopen. Ouders die de kampen hadden overleefd, en zo waren er een aantal, gaven namelijk hun trauma door aan de kinderen. Kinderen die én de eigen trauma's moesten verwerken én ook nog eens opgezaald werden met die van hun ouders. Toch mogen we zeker niet uit het oog verliezen dat een groot aantal een ongelooflijke psychische kracht liet zien en zich met grote vitaliteit aanpasten aan de nieuwe levenssituatie. De psychologische begeleiding na de oorlog liet te wensen over. Indien men jaren later nog met problemen kampte, maakte men de stap naar een psycholoog of psychiater. Een aantal van de respondenten hebben een therapie achter de rug. Nogmaals een bewijs dat oorlog een allesdoordringend gegeven is.

8. Bezoekt men Auschwitz in het teken van de herdenking van familie?

Het aantal mensen dat Auschwitz nog niet bezocht en niet wil bezoeken, is groter dan diegenen die het wel deden. Hiervoor halen ze veelal persoonlijke redenen aan die erg variëren. Niet alle respondenten die wel een bezoek brachten aan het museum beschouwen de harde confrontatie met hun verleden die ze daar ervoeren, als positief.

9. Hoe ervaart men vandaag de eigen joodse identiteit?

Velen werden zich pas na de oorlog bewust van hun joods-zijn. Sommigen kenden eerst een periode van schaamte in deze identiteitszoektocht, maar velen zijn nu erg trots op hun joodse identiteit. Wat men onder dit laatste verstaat, is erg gediversifieerd. Voor weinigen heeft het nog iets met religie te maken, maar veelal met zionisme of net antizionisme, een historische lotsverbondenheid, cultuur en geschiedenis. Het valt voor mensen heel moeilijk uit leggen waarom ze zich joods voelen. Een perfect sluitende definitie is niet mogelijk en volgens mij ook niet wenselijk. Dat leidt enkel tot 'zwartwitdenken' en dat is iets wat we ten allen tijde

moeten vermijden. We hebben gezien tot wat het kan leiden en de judeocide is niet het enige voorbeeld in de geschiedenis.

Ik hoop met mijn scriptie een niet zo alom gekend aspect van de oorlog onder de aandacht heeft gebracht. De situatie van de ondergedoken kinderen maakt deel uit van deze geschiedenis en mag niet in de verdomhoek geduwd worden. Het is positief dat hier de laatste jaren al meer aandacht naartoe ging. We moeten naar hen luisteren en steeds weer door hun ervaringen onszelf laten beseffen dat soortgelijke extremistische haat tegenover eender welke bevolkingsgroep de wereld uit moet.

Inhoudstafel

<i>Voorwoord</i>	<i>I</i>
<i>Lijst van afkortingen</i>	<i>II</i>
<i>Bibliografie</i>	<i>III</i>
1. Bronnen	III
1.1 Mondelinge getuigenissen.....	III
2. Literatuurlijst	VI
<i>Inleiding</i>	<i>I</i>
1. Probleemstelling	1
2. Onderzoeksverloop	9
<i>Deel I – Methodologische verantwoording</i>	<i>11</i>
1. Theorie	11
1.1 Het begrip mondelinge geschiedenis: een omschrijving.....	11
1.2 Het geheugen en het proces van herinneren.....	13
1.2.1 Individuele geheugen.....	14
1.2.2 Collectieve geheugen.....	17
1.3 Kritiek en antwoord.....	18
2. Praktische toepassing in mijn verhandeling	20
2.1 Historische kritiek.....	21
2.2 Transcriptietechniek.....	28
2.3 Verwetenschappelijking van de discipline.....	30
<i>Deel II – Historiografie</i>	<i>32</i>
1. Onderzoek naar ondergedoken kinderen	32
2. Onderzoek naar de psychologische effecten van de onderduik bij kinderen	39
<i>Deel III – Vooroorlogse situatie en onderduik</i>	<i>45</i>
1. Onderduik bij gezinnen en instellingen	47
1.1 De belangrijkste kanalen waarlangs de hulp tot stand kwam.....	47
1.1.1 Association des Juifs en Belgique (AJB).....	48
1.1.2 Comité de Défense des Juifs en Belgique (CDJ).....	50
1.1.3 Koningin Elisabeth.....	53
1.1.4 De Kerk in België: katholieke hulp.....	54
1.1.5 Oeuvre Nationale d' Enfance (ONE), het Rode Kruis, Winterhulp.....	58
1.1.6 Protestantse hulpverlening.....	60
1.1.7 Niet-confessionele hulpverlening.....	60
1.1.8 Bijstand van particulieren.....	60
1.2 Onderduikpraktijk.....	61
1.3 Motieven en altruïsme.....	64
2. Schets van het sociaal-economisch profiel van de joodse onderduiker	69
2.1 Eerste migratiegolf, van de 19de eeuw tot de Eerste Wereldoorlog.....	70
2.2 Tweede migratiegolf, migratiestroom van de jaren 1920.....	74
2.3 Fascisme, nazisme en antisemitisme.....	83
2.3.1 Nazisme in het vooroorlogse Duitsland.....	83

2.3.2 Antisemitisme en nazi-Duitsland.....	86
2.4 Migratie in de jaren 1930 en aan het begin van de oorlog.....	90
2.4.1 Evolutie in de vluchtelingenpolitiek van de Belgische regering.....	92
2.5 Het ouderlijke huis.....	96
3. Identiteit van de onderduiker.....	98
3.1 Wie is joods?.....	98
3.2 Godsdienstige leefwijze van de ouders.....	100
4. Aanloop naar de oorlog en het begin van de oorlog.....	110
4.1 Waarneming van antisemitisme?.....	110
4.2 Op de hoogte van de vorderingen in Duitsland en Oost-Europa?.....	115
4.3 Herinneringen aan de tiende mei.....	117
4.4 De ‘exodus’.....	120
4.5 De jodenster en andere anti-joodse maatregelen.....	124
4.6 Het begin van de arrestaties in ‘42.....	128
5. Het verhaal van het onderduikkind.....	132
5.1 Afscheid van de ouders, de voorbereiding.....	134
5.2 Herinneringen aan de aankomst op het nieuwe adres.....	138
5.3 Hoeveelste adres? Andere adressen?.....	140
5.4 Contact met ouders of andere familieleden.....	141
5.5 Activiteiten tijdens de onderduik.....	144
5.6 Betaling voor het verblijf?.....	146
6. Emotionele ervaringen.....	148
6.1 Heimwee en gevoelens ten opzichte van de ouders?.....	149
6.2 Hechting aan de onderduikverleners?.....	153
6.3 Slechte onderduikervaringen?.....	155
6.4 Gevaarsituaties? Angst doorstaan?.....	159
6.5 Hoe verliep de aanpassing aan de nieuwe situatie?.....	162
6.6 Godsdienst: bekering en doopsel.....	165
<i>Deel IV – Herinnering en omgang met het verleden.....</i>	<i>179</i>
1. Gevoelens bij het vertrek uit de onderduikplaats.....	181
2. Omgang met de eigen ouders/verzorgers na de oorlog.....	184
3. Religieuze herintegratie na de oorlog.....	190
4. Het vertellen van het eigen verhaal, in het gezin en in het latere leven.....	195
5. Invloed van de onderduik op het eigen leven tot nu toe.....	198
6. Gevoelens van nu ten opzichte van de onderduik.....	205
7. Psychologische gevolgen en begeleiding na de oorlog.....	209
8. Herinnering en gedenken.....	218
9. De eigen joodse identiteit.....	220
<i>Algemene conclusies.....</i>	<i>228</i>
<i>Inhoudstafel.....</i>	<i>238</i>

